

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

ФІЛОСОФІЯ
ПСИХОЛОГІЯ
ПЕДАГОГІКА

№ 3(33)/2011

КИЇВ
“ПОЛІТЕХНІКА”
2011

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

*Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 5589*

Видання включене до переліку наукових видань ВАК України,
в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт

Наукове видання

ВІСНИК
Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”:
Філософія. Психологія. Педагогіка
№ 3(33)/2011

Scientific edition

VISNYK
of National Technical University of Ukraine
“Kyiv Polytechnic Institute”:
Philosophy. Psychology. Pedagogic
№3(33)/2011

Редактор О.А. Жирун

Темплан 2011 р.

Підп. до друку 05.11.11. Формат 60x84¹/₈. Папір офс. Гарнітура Ariel.
Спосіб друку – ризографія. Ум. др. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 30,096. Зам. № 6-228. Наклад 350 пр.

НУТУ „КПІ” ВПІ ВПК “Політехніка”
03056, Київ, вул. Політехнічна, 14, корп. 15
тел./факс (044) 241-68-78

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Редакція розглядатиме лише матеріали, зміст яких оформлений **відповідно до Постанови ВАК України № 7-06/1 від 15 січня 2003 р.**

Обсяг статей (разом із рисунками й таблицями) не повинен перевищувати 0,5 др. арк. (12 стор.).

Текст статей необхідно подавати на дискетах, сформованих у Word 6.0 або Word 7.0 (основний текст: шрифт **Times New Roman**, розмір **14**, інтервал **1,5**). Текст статті подається роздрукованим у двох примірниках. Другий примірник підписується автором (авторами) статті.

Формат аркушів А4 (210х297 мм).

Відступи: зліва – 3,0 см, справа – 3,0 см, зверху – 3,0 см, знизу – 3,0 см.

У першому рядку зліва вказується УДК;

- наступний рядок – назва статті великими літерами (розмір шрифту 14, жирний) по центру;
- наступний рядок – ініціали і прізвище автора і співавторів (розмір шрифту 12, жирний) по центру;
- наступний рядок – вчений ступінь, вчене звання, посада автора (розмір шрифту 12, курсив) по центру;
- наступний рядок – назва навчального закладу (розмір шрифту 12, курсив) по центру;
- через рядок – основний текст статті. Розмір абзацу – **1,25 см**.

У кінці статті через рядок подається **список літератури**, в якому необхідно вказати: авторів видання, назву, місто видання, видавництво, повний обсяг видання; для періодичних видань – вказати номер видання та сторінки, на яких розміщений матеріал.

На окремому аркуші (файлі) подаються:

- **анотації**, підготовлені українською, російською та англійською мовами обсягом до 400 знаків;
- **перелік ключових слів** (до 5).

Таблиці та рисунки подаються на окремих аркушах (файлах). Заголовки таблиць розміщують по центру (розмір шрифту 14, жирний), а нумерація праворуч таблиці. Розмір шрифту для набору текстів таблиці 12. Підписи під рисунками розміщують по центру (розмір шрифту 14). Місце таблиць та малюнків вказують на полях надрукованого тексту.

Адреса редакції:

**03056, Київ, проспект Перемоги 37,
Національний технічний університет України “КПІ”,
корпус 7, к.117.**

Тел./факс +38 (044) 241-96-53.

E-mail: vynoslav@fs.ntu-kpi.kiev.ua

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Архипова Є. О. Соціально-філософське осмислення поняття «інформаційна безпека»	7
Богачев Р. М. Діалектика добробуту: діалектична єдність заперечення та збереження	12
Дмитренко М. Й. Особистісний потенціал корпоративної культури	18
Кавалеров В. А. Від «техносфери» до «ноосфери»: філософсько-освітній аспект	24
Кармадонова Т. М. Адаптаційні процеси соціалізації особистості в навчальному процесі у вищій школі	29
Логвиненко В. М. Теоретичні основи феномену екологічної культури	34
Літценберг Л. В. Процес соціокультурної ідентифікації в умовах сучасного суспільства	39
Машталер А. А. «Я» і «ми» в контексті постмодерністської індивідуалізації: соціофілософський вимір	44
Мельниченко А. А., Лазарєва С. В. Подолання кризи в сфері освіти як чинник забезпечення стійкого розвитку суспільства	49
Мечкало Ж. М. Сучасне місто в умовах глобалізації	55
Нерсесян Г. Пошук контурів соціальної ідентичності в епоху маргіналізації соціального життя суспільства споживацтва	60
Рябінчук М. В. Дослідження марксової категорії «verkehr» (спілкування) у спорідненості з теорією соціального капіталу	65
Смольц С. П. Інформаційна війна як чинник формування суспільного буття	70
Чорна А. М. Концепція А. Тойнбі як основний етап у розвитку теорії локальних цивілізацій	75
Федорова І. І., Жеребко І. С. Філософська рефлексія технологій медіаосвіти у вищій школі	80

ПСИХОЛОГІЯ

Апишева А. Ш. Представлення будучих інженерів о творчестве и социальной ответственности	85
Блохіна І. О. До проблеми морального становлення особистості майбутнього фахівця з управління навчальними закладами	89
Бреусенко-Кузнецов А. А. Герои сопротивления на кушетке Прокруста	93
Винославська О. В. Етичний кодекс університету як система координат для ділової поведінки учасників навчально-виховного процесу	106
Гуцол С. Ю., Залесская Р. А. Мифологические аспекты психотерапевтического пространства в современной культуре	111

Кононець М. О. Психологічний аналіз основних підходів до дослідження проблеми реалізації професійної етики підприємцями	120
Конюшенко Ю. В. Соціально-психологічні особливості формування організаційної культури наукових бібліотек	128
Чукавіна Т. Е. Маси та масова свідомість. Людина в масі	132

ПЕДАГОГІКА

Мальцева И. Синтез профессиональной и языковой подготовки в формировании личности студента-социолога	137
Новикова В. В., Гордиенко Н. Н. Особенности реализации процесса обучения иностранному языку у студентов высших учебных технических заведений	141
Сингаївська А. М. Розмежування понять «навчання» та «учіння»	145
Сусь Б. А., Міночкін А. І., Кравченко О. Б. Організація самостійної роботи студентів під час лекційних занять	150
Tyschenko M.A. The implementation of interactive-learning theory by means of multimedia presentations in the foreign language teaching process	154

CONTENTS

PHILOSOPHY

Arkhipova Y. The social-philosophic comprehension of the notion of «information security»	7
Bogachev R. The Dialectic of the Abundance	12
Dmitrenko M. Personal potential of corporate culture	18
Kavalerov V. From «technosphere» to «noosphere»: education-philosophy view	24
Karmadonova T. Adaptation process of socialization of the individual in the educational process at high school	29
Logvynenko V. The theoretical basis of the ecological culture phenomenon	34
Littsenberg L. The process of the socio-cultural identification in the conditions of a modern society	39
Mashtaler A. «I» and «We» in the context of postmodern individualization: social-philosophy dimension	44
Melnichenko A., Lazareva S. Overcoming crises in education as a factor that guarantees sustainable development of society	49
Mechkalo Z. Modern city in the conditions of globalization	55
Nersesyan G. Search the contours of social identity in an era of marginalization of social life of consumerism	60
Ryabinchuk M. Research of the Marx's category «Verkehr» (communication) in affinity with the theory of social capital	62
Smolts S. Information warfare as a factor in the formation of social life	65
Chornaya A. The concept of Arnold Toynbee as a primary stage of development of the theory of local civilizations	75
Fedorova I., Zherebko I. Philosophical reflection of media education technologies in higher education	80

PSYCHOLOGY

Apisheva A. The ideas of technical university students concerning creativity and social responsibility	85
Blohina I. To the problem of moral development of personality of future professionals on University management	89
Breusenko-Kuznetsov A. Heroes of Resistance in the Procrustean Bed	93
Vynoslavska E. The ethical code of university as system of co-ordinates for business behavior of participants of teaching and educational process	106
Gutsol S., Zalesskaya R. Mythological aspects of the psychotherapeutic space in modern culture	111

Kononets M.	
Analysis of the basic approaches in research of problem of realization of professional ethics by entrepreneurs	120
Konyushenko Yu.	
Social and psychological peculiarities of libraries' organizational culture formation	128
Chukavina T.	
Mass and mass consciousness. Human in the mass	132

PEDAGOGICS

Maltseva I.	
Synthesis of professional and language training in Personality of Sociology students formation	137
Novikova V., Gordienko N.	
Peculiarities of foreign language teaching to the Technical University students ...	141
Singaevskaya A. M.	
Differentiating «education» from «learning»	145
Sus B. A., Minochkin A.I., Kravchenko O. B.	
The students individual work during lectures	150
Tyschenko M.	
The implementation of interactive-learning theory by means of multimedia presentations in the foreign language teaching process	154

УДК 101:37

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА»

Є. О. Архипова

викладач кафедри філософії

*Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті окреслено основні підходи до розуміння поняття інформаційної безпеки, проаналізовано деякі термінологічні та методологічні аспекти, які мають неоднозначне трактування у вітчизняних та зарубіжних джерелах. Проаналізовано деякі аспекти нормативно-правової бази у сфері інформаційної безпеки. Запропоновано авторське визначення інформаційної безпеки. Акцентовано увагу на нетотожності термінів «інформаційна безпека» та «безпека інформації», доведено, що остання виступає лише одним із складових елементів інформаційної безпеки. Розглянуто загрози безпеці інформації та загрози деструктивного інформаційного впливу на свідомість і буття людини та суспільства. З числа загроз безпеці інформації докладно проаналізовано інсайдерські загрози, які виникають у внутрішньому середовищі організації. Названі можливі наслідки деструктивного інформаційного впливу на свідомість людини.

Ключові слова: інформаційна безпека, деструктивний інформаційний вплив, безпека інформації.

Необхідною умовою формування глобального інформаційного суспільства є розвиток різноманітних засобів комунікації та зв'язку, новітніх інформаційних технологій, що дозволяють більш ефективно та з меншими часовими і матеріальними витратами здійснювати пошук, обробку, синтез, передачу інформації. Різновекторні інформаційні потоки пронизують практично усі сфери суспільного життя, тому від вміння їх створювати та використовувати багато в чому залежить успішність і результативність діяльності соціальних суб'єктів будь-якого структурного рівня.

Характерною особливістю інформаційного суспільства є зростання ролі інформації, яка стає умовою ефективної діяльності, стратегічним ресурсом розвитку і продуктом виробництва. З іншого боку, негативний інформаційний вплив здатний зашкодити суб'єкту інформаційних відносин: завдати фінансових або матеріальних збитків, призвести до дисфункції або, навіть, фізичної загибелі. Ці загрози належать до сфери інформаційної безпеки, яка в сучасних умовах набуває надзвичайної актуальності та потребує ґрунтовного соціально-філософського дослідження з метою узагальнення існуючих даних, моделей, підходів і синтезування інтегруючої основи, здатної протидіяти новим викликам соціуму.

На сьогодні з поняттям «інформаційна безпека», зокрема, з його термінологічним ви-

значенням, склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, термін «інформаційна безпека» широко використовується в наукових публікаціях, навчальній літературі та законодавчих документах різного рівня, з іншого боку, це поняття досі не має однозначного розуміння, а його зміст у різних джерелах має кардинальні розбіжності. Відсутність центральної дефініції у сфері інформаційної безпеки обумовлює методологічну невизначеність ряду інших положень та термінів, що приводить до полісемії і значно знижує ефективність та прикладне значення наукових розробок в області інформаційної безпеки. З'ясування сутності цього терміну і є метою даної статті.

Питання інформаційної безпеки в тому чи іншому ракурсі розглядаються такими вітчизняними і зарубіжними дослідниками як Г. Атаманов, В. Богуш, В. Лопатін, О. Додонов, Б. Кормич, О. Литвиненко, Г. Смолян, О. Соснін, О. Юдін. Проте аналіз наукової літератури показує, що теоретичні та філософсько-методологічні аспекти дослідження інформаційної безпеки розроблені недостатньо глибоко, а дисциплінарна розрізненість наявного знання знаходиться в незнятому протиріччі з комплексним характером задач безпеки.

Офіційне визначення інформаційної безпеки зафіксоване в Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»: «інформа-

ційна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації» [1].

На жаль, поява цього визначення не зменшила кількості дискусій щодо поняття інформаційної безпеки, що яскраво ілюструє різноманіття його трактувань в профільних виданнях. Так у навчальному посібнику 2009 р. [5, 28] інформаційна безпека визначається значно вужче – як «стан захищеності інформації від випадкових або навмисних дій природного або штучного характеру, які можуть завдати неприйняттого збитку суб'єктам інформаційних відносин, зокрема власникам і користувачам інформації». У книзі 2008 р. [3] читаємо: «Інформаційна безпека може розглядатися у широкому і вузькому розуміннях. У вузькому – як безпека інформації, у широкому – це стан захищеності як від загроз безпеці інформації, так і від загроз нанесення шкоди інформаційним технологіям». У наукових статтях також наявна термінологічна плутанина (див., напр., [4]). Схожа ситуація із розумінням змісту інформаційної безпеки і в російських виданнях.

Чому ж така ключова категорія як інформаційна безпека досі не набула усталеного тлумачення, тим більше, що її вивчення здійснюється на досить високому професійному рівні з широким залученням зарубіжного досвіду, сконцентрованому, в тому числі, в міжнародних стандартах? Певною мірою це обумовлено тим, що проблематика інформаційної безпеки є дуже складною та багатоаспектною. Крім того, часто вітчизняні та російські дослідники запозичують основний зміст визначення терміну з міжнародних стандартів, не враховуючи те, що термін «*information security*» може перекладатись з англійської як «інформаційна безпека» так і «безпека інформації».

Досить часто ці терміни використовуються як синоніми. Якщо об'єктом захисту виступає власне інформація, то поняття «інформаційна безпека» і «безпека інформації» дійсно синонімічні. Але, якщо у якості об'єкту захисту розглядається деякий учасник інформаційних відносин, то слово «інформаційна» у терміні «інформаційна безпека» вказує на напрям діяльності, за допомогою якої може бути заподіяна шкода об'єкту захисту. У цьому випадку поняття «інформаційна безпека» варто трактувати як стан захищеності деякого об'єкту від загроз інформаційного характеру і його заміна на термін «безпека інформації» є помилковою.

У даному разі інформаційна безпека є ширшим за обсягом поняттям і включає в себе безпеку інформації.

Проте переважна більшість авторів наукових статей та навчальної літератури, які у своїх роботах підіймають проблему інформаційної безпеки, ототожнюють її із безпекою інформації. Пояснюється це тим, що в Україні, як і в інших країнах пострадянського простору, основна увага громадськості сконцентрована винятково на проблемі захисту інформації. У першу чергу така ситуація обумовлена тим, що інформація в сучасному світі стала товаром, а товар потрібно захищати. По-друге, це пояснюється професійною підготовкою фахівців, що першими усвідомили гостроту проблеми, адже переважна більшість з них – це представники технічних спеціальностей. Велике значення має те, що вітчизняні та російські дослідники не враховують, що міжнародні стандарти, з яких запозичується визначення терміну *information security*, належать до сфери безпеки інформаційних технологій, де об'єктом захисту виступає саме інформація (а не людина, суспільство чи держава). Таке фрагментарне запозичення ключових термінів з іномовних джерел без урахування загального контексту документів призводить до суттєвої плутанини в термінологічних визначеннях.

Так, у стандарті BS ISO/IEC 17799 *Information security* характеризується забезпеченням конфіденційності, цілісності та доступності інформації, а в ISO/IEC 27001 – як «всі аспекти, пов'язані з визначенням, досягненням та підтримкою конфіденційності, цілісності, доступності, невідмовності, підзвітності, автентичності та достовірності інформації чи засобів її обробки». Ці визначення стосуються поняття «безпека інформації» і, до речі, більш-менш збігаються з вітчизняним нормативним визначенням, наведеним у «Концепції створення Єдиної державної автоматизованої паспортної системи», де безпека інформації розуміється як «захищеність інформації від несанкціонованих дій (випадкових чи навмисних), що призводить до модифікації, розкриття чи руйнування даних». Хоча, на наш погляд, таке трактування безпеки інформації є дещо звуженим, оскільки не включає забезпечення доступності інформації.

З цієї точки зору найбільш вдалим визначенням ми вважаємо наступне: безпека інформації – це стан захищеності інформації від випадкових або навмисних дій природного або штучного характеру, які можуть завдати неприйняттого збитку суб'єктам інформаційних відносин, зокрема власникам і користувачам інформації [7].

Після викладеного вище спробуємо інтерпретувати наведене вище поняття інформа-

ційної безпеки і дати його соціально-філософське визначення. Для цього перш за все проаналізуємо зміст словосполучення «стан захищеності». Воно виражає кількісну або якісну ознаку рівня захищеності когось, чогонбудь. Так, для якісної оцінки можливі характеристики захищеності на зразок: мінімальна, задовільна, низька, достатня, абсолютна тощо. Стан захищеності – це змінна у часі величина, яка залежить від інтенсивності та значущості інформаційних загроз, а також дієвості та ефективності системи захисту.

Наступне словосполучення, яке слід прокоментувати, – це «життєво важливі інтереси людини, суспільства та держави». По-перше, рівень інформаційної безпеки здатний знижуватися і при порушенні інтересів, які не можна віднести до життєво важливих, тому таке формулювання є не зовсім коректним. По-друге, категорія «інтереси» погано піддається формалізації, є надто розмитою та суб'єктивною. Так, відповідно до усталених поглядів, інтереси суспільства в інформаційній сфері полягають «у зміцненні демократії», «у забезпеченні інтересів особистості в цій сфері», «створенні правової соціальної держави», «у духовному відновленні держави» тощо. Насиченість правового документа такими нормами-деклараціями означає фактичну відсутність будь-якої його регулятивної сили, що, в свою чергу, призводить до появи нормативно-правових актів, не забезпечених механізмами їх юридичної дії, створює прогалини в правовому регулюванні питань інформаційної безпеки. Тому нам видається доцільним підшукати заміну виразу «життєво важливі інтереси».

У статті 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» поняття «національні інтереси» визначається як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу..., визначальні потреби суспільства і держави...». В стандартах використовується поняття «активи», яке за своїм змістом наближене до поняття «важливі цінності». Зокрема, в ДСТУ ISO/IEC 13335-1 визначається: «активи організації – усе, що має цінність для організації». За аналогією, до активів (взагалі, а не лише організації) можна віднести все, що має цінність для особистості, суспільства, держави, причому через оцінку ушкодження активів можна визначити рівень сукупної шкоди, заподіяної внаслідок реалізації інформаційних загроз, чим і визначається рівень інформаційної безпеки об'єкту [2].

Таким чином, у визначенні інформаційної безпеки *захист життєво важливих інтересів* ми пропонуємо замінити *захистом існування, функціонування чи діяльності* деякого об'єкта, причому в даному випадку якість захисту має досить чіткі критерії визначення, що ґрунту-

ються на обрахунку можливої чи вже заподіяної шкоди.

Останнім елементом в інтерпретованому визначенні інформаційної безпеки є перелік можливих інформаційних загроз, які можна поділити на два класи: загрози, спрямовані безпосередньо на інформацію, інформаційні ресурси та складові інформаційної інфраструктури деякого об'єкту (для протидії цим загрозам створюється система захисту інформації, що має гарантувати *безпеку інформації* на об'єкті), та інформаційні загрози більш загального характеру, які впливають на елементи середовища та безпосередньо на суб'єкта інформаційних відносин.

Отже, враховуючи вищенаведені аргументи, можна сформулювати таке визначення: інформаційна безпека – це стан захищеності людини, суспільства та держави від інформаційних загроз, який визначається рівнем шкоди, що може бути заподіяна існуванню, функціонуванню чи діяльності цих об'єктів в разі а) використання неповної, несвоєчасної та невірогідної інформації; б) здійснення негативного інформаційного впливу; в) протиправного застосування інформаційних технологій; г) порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

У даному визначенні основний наголос робиться не на захисті життєво важливих інтересів (категорії достатньо аморфної і суб'єктивної через відсутність чіткого законодавчого визначення), а на забезпеченні (збереженні) умов, необхідних для нормального існування, життєдіяльності, функціонування об'єкту захисту, причому загальноприйняті вимоги щодо цих умов визначаються та регулюються низкою документів, зокрема Загальною декларацією прав людини, Конституцією України, Господарським кодексом України, Кодексом України про працю тощо.

Узагальнюючи наведене вище, пропонуємо наступне соціально-філософське визначення: інформаційна безпека – стан захищеності свідомості та буття соціальних суб'єктів від інформаційних загроз, який визначається рівнем реальної чи потенційної шкоди, заподіяної внаслідок деструктивного інформаційного впливу або порушення безпеки інформації.

Порушити безпеку інформації можна шляхом впливу на інформацію та інформаційну інфраструктуру об'єкту захисту: пошкодити чи викрасти інформацію, зруйнувати технічні засоби, вивести з ладу програмне забезпечення чи системи зв'язку, підкупити персонал. Крім загроз антропогенного характеру, інформація може постраждати від техногенних та стихійних загроз.

Основними властивостями інформації як об'єкту захисту є доступність, цілісність та

конфіденційність. Доступність інформації визначається як можливість використання інформації та даних тоді, коли в цьому виникає необхідність. Інформація стає недоступною у разі блокування чи знищення інформації та засобів її обробки. Цілісність інформації – це її захищеність від несанкціонованої зміни, забезпечення повноти і точності інформації та методів її обробки. Цілісності інформації загрожує її фальшування, несанкціонована модифікація, викривлення тощо. Конфіденційність – це властивість інформації не підлягати розголосу, яка забезпечується шляхом доступу до інформації тільки авторизованих користувачів. Загрози порушення конфіденційності спрямовані на розголошення інформації з обмеженим доступом. Безпека конфіденційної інформації, тобто інформації з обмеженим доступом, може бути порушена внаслідок її несанкціонованого копіювання, викрадення або втрати.

Усвідомлення важливості захисту інформації та інформаційних ресурсів від загроз зовнішнього характеру відбулося вже досить давно і можливості такого захисту дуже широкі. Натомість недостатньо уваги приділяється так званим інсайдерським загрозам, які мають внутрішню природу. Інсайдерські інциденти відбуваються значно частіше, ніж зовнішні атаки, хоча компанії, як правило, намагаються не афішувати свої внутрішні проблеми. За даними PricewaterhouseCoopers та CXO Media, які опитали більше 13 тис. компаній в 63 країнах світу, в тому числі в Росії та Україні, 60 % всіх інцидентів у 2005 р., пов'язаних з IT-безпекою, відбулося саме в результаті дій інсайдерів [6, 31].

Абсолютно всі аналітичні звіти вказують, що найбільш небезпечною інсайдерською загрозою є витік конфіденційної інформації. Так за результатами дослідження Національної служби США з управління інсайдерськими загрозами (National Survey on Managing the Insider Threats), середні щорічні збитки від витоку інформації із розрахунку на одну опитану компанію складають \$ 3,4 млн. Для порівняння: аналогічний показник втрат внаслідок вірусних атак за даними CSI/FBI Computer Crime and Security склав менше \$ 70 тис.

Джерелом потенційних загроз в середині організації є невдоволені, ображені та корисливі працівники. Витік інформації може відбуватися і без злого умислу: внаслідок необережності, халатності або застосування до лояльно налаштованих працівників організації методів соціального інжинірингу, під яким розуміється маніпулювання людиною або групою людей з метою зламу систем безпеки та викрадення важливої інформації. Соціальна інженерія може вважатися різновидом соціального програ-

мування, але використовується лише в негативних цілях та лише по відношенню до людей, які є частиною комп'ютерної системи або мають доступ до секретної інформації.

Найбільші збитки через дії інсайдерів у 2006 р. за даними російської бази інсайдерських інцидентів InfoWatch було нанесено гігантській військової індустрії Lockheed Martin та Міністерству у справах ветеранів США. Три інсайдери з корпорації Lockheed Martin передали конкурентам результати проекту по розробці тренувальної системи для пілотів ВПС США та план дій компанії в боротьбі за контракт Пентагону вартістю \$ 1 млрд. Вся інтелектуальна власність витекла з Lockheed Martin через банальні USB-флешки та CD/DVD-приводи.

У наступному місяці ненавмисним інсайдером став співробітник Міністерства у справах ветеранів США, який забрав додому ноутбук з персональними даними 26,5 млн. колишніх військових. На ліквідацію наслідків витоку інформації, що стався внаслідок пограбування домівки та викрадення ноутбуку, було виділено \$ 500 млн. Крім того кошти пішли на організацію гарячої лінії, розсилку поштових повідомлень, надання потерпілим безкоштовної послуги по моніторингу кредитної активності та компенсаційні виплати. Потенційний збиток від витоку інформації становив \$ 26,5 млрд. [6, 34].

Отже, за різними оцінками від 60% до 80 % збитків від витоку, втрати чи несанкціонованого доступу до інформації виникають через дії осіб всередині організації. Тому при осмисленні феномену інформаційної безпеки обов'язково потрібно враховувати цей вид загроз.

Звернемося тепер до другої складової інформаційної безпеки – захисту свідомості та буття соціальних суб'єктів від деструктивних інформаційних впливів. Зауважимо, що сучасна рефлексія інформаційної безпеки є досить однобічною: питання безпеки інформації, зокрема розробки систем захисту, характеризуються достатньо високим рівнем теоретичного та практичного розвитку, натомість проблематика деструктивних інформаційних впливів розроблена значно гірше і представлена в основному описами окремих ситуацій та сценаріїв, або у вигляді вельми абстрагованої теорії.

Взагалі чіткі межі негативних інформаційних впливів ще не окреслені, тому до них відносять широке коло явищ: від соціальної інженерії до PR-елементів рейдерських операцій. Крім безпосереднього впливу на інформацію та інформаційну інфраструктуру об'єкту захисту, загрозу становлять зовнішні по відношенню до об'єкту захисту інформаційні впливи: наприклад наклеп та обмова, які реалізуються

через чутки і засоби масової інформації. При цьому дані, що циркулюють в інформаційній системі організації зберігають абсолютну недоторканість, а традиційні загрози цілісності, доступності, конфіденційності та іншим властивостям інформації відсутні.

Крім того, слід зазначити, що негативним інформаційним впливом може бути оприлюднення навіть правдивої інформації. Так, якщо фірма використовує технології, що забруднюють оточуюче середовище, то оприлюднення цього призведе до погіршення її іміджу і, можливо, інших втрат, в тому числі фінансових, хоча, з точки зору суспільних інтересів, ця інформація має бути відома громадськості. В цьому випадку має місце конфлікт інтересів: для фірми поява правдивої інформації щодо її діяльності буде негативним інформаційним впливом, тоді як для громадськості – безперечно позитивним [2].

Окремої уваги заслуговує питання захисту свідомості людини від деструктивного інформаційного впливу. Соціально-філософська проблематика цієї теми досить глибока, тому зараз ми лише у загальних рисах окреслимо основні моменти.

Значне посилення інформаційного навантаження, різка зміна культурної парадигми, руйнування загальноприйнятої системи ідеологічних координат призводять до дезадаптації людини, виникнення труднощів у осмисленні соціальної реальності. В той же час сучасний світ вимагає постійного включення, інтелектуальної активності людини, адже кожний новий день може принести важливу інформацію та змінити «правила гри», а нетривале випадення з інформаційного струменя, може

привести до серйозної і тривалої втрати позицій.

Із збільшенням кількості інформаційних каналів розширюються можливості маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю, розвиваються техніки та методи управління громадською думкою. Посилення інформаційної нерівності призводить до того, що люди, які не мають повноцінного доступу до сучасних технологій, різнобічної інформації, нових знань та баз даних, стають значно уразливішими перед впливом краще забезпечених осіб, які можуть обмежувати інформацію та представляти її в дозованій формі. У разі застосування відповідних прийомів та технік це дозволяє сформувати шаблони сприйняття інформації, спрямувати ментальну діяльність та поведінку людей у необхідне русло.

За певних умов наслідком деструктивного інформаційного впливу може бути масове поширення феномену керованої стереотипами, програмованої людини, деактуалізація особи та деградація суб'єктності як здатності людини до формування власної позиції та творчої самореалізації через недостатній розвиток свідомості та соціальної рефлексії.

Як бачимо, інформаційна безпека є складним багатоаспектним феноменом, який потребує великої уваги як з боку науковців-теоретиків, так і практиків, причому основний акцент слід зробити на питанні захисту найбільш вразливої і малодослідженої ланки в системі інформаційної безпеки – на питанні захисту людської свідомості від деструктивного інформаційного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки.* Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст.102.
2. *Архипов О. Є., Архипова Є. О.* Положення про інформаційну безпеку в міжнародних стандартах / О.Є. Архипов, Є.О. Архипова // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2010. – № 2 (4). – С. 62-65.
3. *Васильюк В. Я., Климчик С. О.* Інформаційна безпека держави / В. Я. Васильюк, С. О. Климчик. – К.: КНТ; ВД «Скіф», 2008. – 136 с.
4. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави: наук.-практ. ж-л / НА СБУ.* – 2009. – № 1 (1). – 106 с.
5. *Лужецький В. А., Войнович О. П., Дудатьєв А. В.* Інформаційна безпека: навч. посіб. / В. А. Лужецький, О. П. Войнович, А. В. Дудатьєв. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 240 с.
6. *Скиба В. Ю., Курбатов В. Я.* Руководство по защите от внутренних угроз информационной безопасности / В.Ю. Скиба, В.Я. Курбатов. – СПб.: Питер, 2008. – 320 с.
7. *ISO/IEC 27001:2005 Information technology – Security techniques – Information security management systems – Requirements.*

Стаття надійшла до редакції 30.11.2011 р.

ДІАЛЕКТИКА ДОБРОБУТУ: ДІАЛЕКТИЧНА ЄДНІСТЬ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

Р. М. Богачев

кандидат філософських наук, доцент
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

Статтю присвячено виявленню місця і ролі категорій заперечення та збереження в процесах суспільного розвитку. За допомогою категоріального блоку «перетворена форма» робиться спроба сформулювати передумови для гармонійного розвитку людського суспільства та суспільної людини як особистості. Також у статті окреслено основні підходи до розуміння понять догматизм та скептицизм, досліджено деякі термінологічні та методологічні аспекти, що мають неоднозначне трактування у вітчизняних та зарубіжних джерелах. Запропоновано авторське розуміння категорії «зняття». Акцентовано увагу на категоріальному блоці – «заперечення», «збереження», «зняття», – як основі поставання діалектики добробуту.

Ключові слова: діалектика, добробут, заперечення, збереження, зняття, творчість.

Ще антична філософія інтуїтивно намічає (від Геракліта до Аристотеля в ідеях всеєдності), а Німецька класична філософія теоретично обґрунтовує, що ніяка організація як ціле не може мислитися без продуктивної сили (Й. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель). Але джерело цієї єдності розміщує в царині духу, ефірі «в-собі-для-себе» існуючих ідей. До того ж: «я мислю – значить, я існую» (Р. Декарт).

Таким чином, ідеалістичні течії не заперечують єдності природи та принципу єдності світу. Але в той же час, саме з цих засад ідеалізм поступово виступає основою та засобом роз'єднання суспільства, заперечення ролі суспільного в поставанні людини: від біосоціальної істоти до людини суспільної, і потому – усупільненої.

Для цього домарксистська філософія та сучасні ідеалістичні філософські течії взаємно підпорядковують або протиставляють принцип єдності світу та принцип розвитку, в т.ч. ігнорують соціальну природу постійних змін норм мислення, форм пізнання в процесі розвитку суспільства.

Як наслідок, ми маємо із сумом констатувати, що в ХХІ ст., незважаючи на динамізм та перманентні суспільні трансформації в невинному русі по колу – за новим та все новішим, – постійно створюються нові та руйнуються, – трансформуються, – традиційні ціннісні, духовні орієнтири та компоненти, суспільні традиції, звичаї, родинні стосунки, соціальні практики; мас-медійний простір, мас-медійна культура, масова свідомість, масовість, публічність тощо декларативно позиціонуються ... якісно новим підґрунтям нових форм комуні-

кації, ... процесів соціалізації, адаптації та ідентифікації.

Результат – суспільство тотального релятивізму, плюралізму та мозаїчна свідомість, формування «ззовні орієнтованої особистості» (Д. Рісмана) або «пересічного громадянина». Останній вже не соромиться бути посередністю, більш того, свідомо висуває на перший план свою здатність «бути таким як усі» (Х. Ортега-і-Гассет). Поступово та невідворотно сьогоденням людини-людей-людства стає царина *перетворених форм*: економізм, ідеологізм, активізм, солідаризм тощо, – які стають основою виникнення простору *соціальної міфотворчості* – ідеальне, абстрактне, яке виходить на перший план та стає сировиною для відбудування спочатку простору абстрактно-загального, потому фіктивно-конкретного, тобто *простору міфотворчості* та нарешті – *простору міфовитворення* взагалі.

Причина цього те, що в основі суспільних взаємодій та процесів поставання людини покладаються певні принципи, норми та цінності відірвані від різноманітності суспільних взаємозв'язків, а не дійсно конкретні відношення чи взаємозв'язки.

Так що таке є перетворені форми?

Саме поняття «*перетворена форма*» належить до числа найбільш важливих та ранніх категорій її автора, К. Маркса. Її визначення дано в «Економіко-філософських рукописах 1844 року» [5]. Цей категоріальний блок у К. Маркса має значно більш потужний евристичний потенціал, аніж, наприклад, категорія «ідеальний тип» або поняття «формальної раціональності» М. Вебера [6]. Сам К. Маркс поняття «*перетворена форма*» використовує лише декілька разів разом з поняттям відчу-

ження як однопорядковим, але не повним його корелятом: з одного боку – це результат техніко-економічного за своїм змістом процесу обігу капіталу, а з іншого – вона розростається до ледь що не вселенських масштабів роздвоєння світу.

В подальшому проблема перетворених форм суспільних відносин знаходить своє віддзеркалення в творчій спадщині С. Жижека, Р. Зіммеля, А. Камю.

Серед інших дослідників доречно згадати М. Мамардашвілі, який вбачає проблеми *перетвореної форми* або *форми перетвореної* у тому, що спотворені, деформовані зв'язки (рисни, властивості та якості) як результат трансформації внутрішніх відносин складної системи в процесі «відсікання» її проміжних зв'язків, їх «стискання» в особливий функціональний орган, у квазісубстанцію, що володіє новою послідовністю акцидентів і заміщує виключені із системи відносини, настільки очевидними, що їх можливо фіксувати емпіричним шляхом, а про приховані за ними реальні риси необхідно лише здогадуватися [2].

У сучасній постмодерністській філософії категоріальний блок «перетворена форма» замінюється поняттям «симулякр», яке було введено в обіг Ж. Батаєм і всіляко інтерпретується П. Клоссовські, О. Кожевим, Ж. Бодрійяром, Ж. Делезом та іншими. Генетично це поняття виходить із поняття «симулакрум», що означає у Платона «копію копії». Але постмодернізм відверто радикалізує інтерпретацію симулякра як точної копії, оригінал якої ніколи не існував. Засади існування симулякру відображаються у положенні, сформульованому Ф. де Сос-сьюром: «те, що означає – немотивоване, тобто довільне відносно до даного означуваного, з яким у нього немає в дійсності ніякого природного зв'язку» [9].

Ж. Бодрійяром пропонує концепцію симулякрів на основі феномену симуляції: породження абстракцій, що не мають зв'язку з реальністю, заміну реальності знаками реальності. При цьому симуляція стає настільки всеохоплюючою, що зникає відмінність між похідними їй симптомами, реальністю та дійсністю тощо. Відбувається маніпуляція, яка витісняє реальність, не дає їй можливості відтворитись. Її місце займає гіперреальність, що створюється симулякрами [1]. Це і є простір перетворених форм.

Поглиблює сутнісне розуміння категоріального блоку перетворена форма вітчизняний філософ творчого напрямку, Б. В. Новіков. Він розглядає феномен перетвореної форми з позицій діяльнісного підходу: «перетворені форми свідомості, коли вони по-своєму майстерно сполучаються в буржуазному суспільстві (або ж у тих суспільствах, що знаходяться в

орбіті буржуазного впливу) із самими елементарними формами суспільної й індивідуальної психології, з досить примітивними стереотипами ненаукового (донаукового й антинаукового) мислення, здатні утворювати досить тривкі та тривалі поведінкові реакції, носії яких готові відстоювати їх за будь-яку ціну» [7], – та обґрунтовує *активізм як перетворену форму соціальної активності, самодіяльності*.

Отже, *перетворені форми* опосередковують різні суспільні відносини, пов'язані з відчуженням особистості та, в свою чергу, опосередковуються різними формами людської діяльності, переймаються її практичною логікою, насущними потребами і суспільними відносинами – виступають *змісто-формами*, що імітують буття, виступають інструментами маніпулювання свідомістю.

Саме розуміння форми перетвореної як внутрішньої форми «видимості», її стійкого ядра, яке здатне до самовідтворення, моделювання та імітації різних стороін суспільного життя та людських стосунків робить необхідним визначати її раціональний або ірраціональний характер.

Але всі намагання шукати причини такої ситуації «на поверхні» – в суспільних трансформаціях, перманентних кризах – дають один результат, а саме: висновок про необхідності розробки адекватних моделей та констатацію неспроможності науково бездоганно обґрунтувати перехід від принципів та моделей суспільства XIX ст. до адекватних за змістом та формою щодо умов XXI ст.

З'являється «дурна нескінченість» моделей з префіксом «пост-» або «нео-» як набір екзотичних теорій, версій та ще більше екзотичних точок зору «місцевих класиків» на кшталт «я так бачу». А в сутності плететься теоретичне та ідеологічне павутиння моделей звиття в просторі міфотворчості.

Найпоширені міфи сьогодення: демократичне суспільство, концепція «золотого мільярду», концепція сталого розвитку тощо. І про це потрібно казати, досліджувати, навчати, а головне – домислювати й промислювати ситуацію, щоб подолати царину міфотворчості та відповідні механізми спотворення.

Згадайте Нобелівську премію та її лауреатів. Вона наполегливо перетворюється в індустрію продукування нових ідеоміфів. Усі знають, що це фінансується з США, але всі вірять в неупередженість. Приклад: Нобелівська премія Моріса Алле в 1991 р. за «новаторську розробку теорії ринків та ефективного використання ресурсів», а лапідарно: за дослідження механізмів регулювання міжнародних ринків, об'єктами якого є всі ми останні 10 років та результати якої ми чітко бачимо в кризах сьогодення.

Але найбільшим здобутким визнається «парадокс Алле». Що вважається більш привабливим: гарантовані 99 доларів з ймовірністю 100 % або 100 доларів з ймовірністю 99 %. Математично – немає ніякого значення: вірогідний прибуток складає в обох випадках 99 доларів, – але більшість людей віддають перевагу першому. І цьому економічна теорія не може дати пояснення більше 50 років. Не може або не хоче?

Отже є наслідки «позитивні» – ми отримали суспільство масового споживання, скорше споживацтва. Більш того, в 2002 р. Даніель Канеман отримав Нобелівську премію за застосування психології в дослідженні рішень людей в умовах невизначеності – скорше: міфотворення, – та запереченню головної тези політекономії та економічної теорії про раціональність людини. Отримуємо людину ірраціональну, а потому й божевільну.

До чого це призводить? Знайдемо у Вікіпедії відповідь на питання: що таке капітал? Практичне пояснення: «Візьмемо металорізальний верстат. Сам по собі він представляє купу заліза. Але, якщо його власник вступить у відносини з іншими людьми (найме робочу силу, знайде орендаря), то даний засіб праці почне зменшувати свою вартість за допомогою перенесення частини вартості на готовий продукт через знос устаткування, що виражається, наприклад, у формі регулярно одержуваного доходу (у разі пошуку орендаря)».

Ніби все зрозуміло, за виключенням одного: як це корелює з парадоксом М. Алле та теріями суспільства масового споживання?

Згаданий капіталіст – людина повністю раціональна: знає та усвідомлює чого хоче та повинна зробити для того, щоб задовільнити власні потреби. А якщо він таким не є, то для нього воно й залишається купою металобрухту. Більш того, сучасному «капіталісту», за думкою М. Алле, доцільніше буде взяти та й продати як металобрухт «прямо тут й зараз»: краще 99 доларів зараз, ніж 100 з незначною ймовірністю. Що й було зроблено з цілою економікою нашої країни за останні 20 років.

Там де відсутнє відкладене споживання – збереження, – там відсутнє відтворення капіталу. Згадайте: збереження та заперечення є основними складовими зняття.

А що зараз? Починаючи з *механічного мурашника* Ф. Скіннера та закінчуючи імітаціями *теорій суспільного добробуту* тощо: обмежена група обраних «розуміє» що відбувається, а всі інші знаходяться в царині міфотворчості, що зумовлює єдність соціально визначеного мислення та дії. Тобто царині, що забезпечує повну керованість особистістю, її ірраціональність.

Саме тому формально-логічне мислення в образній площині редукує питання розвитку до вирішення проблеми «прокладання вірного шляху людства» між *Сцілою прогресу* (образ розвитку, заперечення) та *Харибдою консерватизму* (образ єдності, збереження). Ціною помилки вважається можливість втрати загальнолюдських цінностей заради тимчасового зиску. Звучить сильно, але... тільки зовні.

В сутності ми, за влучним виразом Е. В. Льєнкова, маємо «дві взаємно провокуючі позиції, дві мертві та нежиттєздатні половинки, на які дурним вихованням розрізається живий людський розум». Це й стає наріжним каменем білянаукового філософування.

До проблем розвитку чомусь постійно відносять

- або абсолютизацію зовнішньої детермінації, *домінування зовнішнього над внутрішнім – догматизм* як конформізм, бюрократизм, т.з. влада штампуги та дисциплінарний простір,
- або абсолютизацію самоідентифікації, *внутрішнього над зовнішнім – скептицизм* як свавілля, нонконформізм, «рокуту чуттєвість» тощо.

І в цю систему координат штучно втиснуть всі можливі форми організації зв'язків та взаємодій людей: від демократичних до тоталітарних, – відкидаючи всі інші риси та характеристики.

Догматизм пов'язується із процесами ЗБЕРЕЖЕННЯ, централізації, формалізації, а *скептицизм* – ЗАПЕРЕЧЕННЯ, децентралізації, встановлення та розвитку неформальних стосунків тощо. Пояснимо думку.

Стосовно догматизму, то на тлі «ззовні орієнтованої особистості» (Д. Рісмена) або згаданого «пересічного громадянина» дуже виразно звучать слова В.Г.Белінського про натовп та філістерів. Сучасні російські філософи перевели «філістера» на російську як «толпарь». Мабуть це найбільш слухне визначення для такої людини, яка схильна до абсолютизації ЗБЕРЕЖЕННЯ. До її основних характерних рис можливо віднести небажання та нездатність *самостійно думати, домислювати*, а тим паче – *промислювати* ситуацію відповідно до реального стану справ та напруження подій.

Більш зручним є або пасивно недомислювати, постійно абстрагуватися від ситуації, або активно вимислювати її. Виникає зручний простір для активізму *декреатів* (пасивних) та *декреаторів* (активних) витворювачів перетворених форм культури.

Мабуть тому, і І. Кант, і Г. В. Ф. Гегель розглядають *скептицизм* як більш високий ступінь розвитку духу, ніж *догматизм*, але в той же час відсутність системності (як прояву дог-

матичності) розцінюється як *«ознака душі за- надто необачної для того, щоб уберегтися від гріхопадіння, але й не маючої мужності, щоб довести свій гріх до спокутування»*. Тобто виникає тягіння до абсолютизації повер- хнього та безоглядного ЗАПЕРЕЧЕННЯ.

Тому в більшості ситуацій, коли закінчу- ється влада штамп (відносна істина оформ- лена в сталій формі), то людина одразу пере- ходить до свавілля, дій за «власним розсу- дом», «розкутої чуттєвості» тощо. І свободи в них не більше, а навіть менше ніж при «владі штамп», бо свавілля завжди є рабом ближ- чих, незначних обставин та їх впливу на пси- хику, тобто підкорено сатурналіям випадку. І декреативний потенціал таких філістерів не забезпечує ані стабільності, ані розширеного відтворення – простір розривається в спотво- реній до рівня антагонізму протилежності: ЗБЕРЕЖЕННЯ та ЗАПЕРЕЧЕННЯ.

І тут доречним є образ буржуазних філіс- терів, змальований В. О. Босенко: вони стають ерзацем людини, глупими та однобічними чи- тачами цінників як символів можливості ово- лодіння та споживання; вони живуть в редуко- ваному світі цінників, в якому всі відчуття зве- дені до відчуття ціни та моди, світу дурного смаку та «жахливих спотворених перетворе- них форм ідіотизму буржуазного життя», про- дуктів гніння, розкладу, ексскриментів буржуа- зного способу життя.

Наслідок – суто зовнішнє, формальне знищення суперечності внутрішнього та зов- нішнього, неможливість центрування (консолі- дації) дійсних інтересів навколо спільних ідей, задач та інтересів, тотальна дезінтеграція особистості з суспільних взаємозв'язків, що здійснюється або за рахунок перетворених форм, або ж руйнування зв'язків на поверхні системи.

А тому й відповідні діяльнісні вектори людини: солідаризм; маргіналізм; девіантна поведінка; «пофігізм»; епатаж; нігілізм; публіч- не бунтарство etc.

Результат в обох випадках один – *кон- фуз, колізія*, – і це в кращому випадку. А реал- ьно – перманентний кризовий стан, як ка- жуть, кризовий спосіб буття в умовах редуку- вання свідомості; не виникає «очима роду» як конкретність (єдність в багатоманітному), а виникає безпредметна свідомість, безперед- метна думка: *ідея як конкретне, здатне до матеріалізації витісняється абстрактним, а тому й віртуальним, фіктивним іміджем – приводом, химерою, міражем*. Тобто форму- ється простір недомислення як простір байдужесті, активізму, імітації тощо.

Для інтенсифікації цього процесу пропа- гандується хаос. У зв'язці необхідність- випадковість, остання як невизначена законо-

мірність замінюється хаотичними ансамблями та процесами. Але замість того, щоб дослі- джувати та науково проникати в хаос, сам ха- ос впускають в економіку, науку, життя. Прого- лошують нездатність розуму до вивчення хао- тичних процесів, а тому розум потребує... пе- реналогодження, розробки спромог «промис- лювати хаос»... Звідси й *практики шаманст- ва, розширення свідомості, нелінійного про- грамування* тощо – практики вимислювання, що імітують й саме домислювання.

А головне – впровадження в масову сві- домість та масову культуру (*стиль хаос, тех- но, мозаїчна реклама, стиль життя та від- повідні заклади в яких свідомість просто стерилізується тощо*). В сутності – розірван- ня цілісного хронотопу загальнолюдської ку- льтури.

Саме тому неможливою стає центрація, неможливим стає формування дійсної суспі- льної свідомості – її місце займає фетишиза- ція та відчуження посталих продуктів свідомо- сті, ідеї стають виразом не дійсних, а ілюзор- них інтересів – виникає антикультура, простір вимислювання, а тому й безмислення... *Економіка – страхіття, державні інституції – міраж, а країна – химера... Щезає різниця між добром та злом, культурою та варварст- вом, життям та смертю...* Про це вже було, але варто повторювати ще й ще.

А інакше ми приречені «ковзати» поверх- нею проблематики «масового суспільства» (Х. Ортега-і-Гассет, С. Московічі, Х. Аренд, Ч. Міллс, У. Уайт), що формує теоретичне під- ґрунтя суспільства масового споживання та «конформіських типів» людини ХХ століття – «масової людини», «людини організації», ав- торитарної особи та одновимірної людини (Е. Фромм, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Мар- кузе тощо).

Саме омасовлення й формує в просторі недомислення та псевдокультури замість на- роду – біомасу, замість індивідуальності – ін- дивідність зредуковану до рівня засобу, об'єкту – «рес» воно й в постіндустріальному суспільст- ві рес, по суті...

Або приречені занурюватися в проблеми віртуального буття людини, що має небезпечні тенденції викривлення сутності творчості та її загальнолюдського значення суб'єктивізмом. Останній буває й соціально-колективним (суб- станціалізм), й індивідуалістським (анти- субстанціоналізм), але в сутності є антропо- центризмом, що глибинно протистоїть об'єк- тивній діалектиці розвитку (Г. С. Батищев).

Саме суб'єктивізм – як індивідуалістський, так і соціально-колективний, – стає основою сповільнення процесів усупільнення та суспі- льного розвитку взагалі. Ми отримуємо лише лозунги-паролі формули доби Ренесансу

«людина-творець самого себе», «людина самоціль». У сутності та сама абсолютизація САМОзаперечення та/або САМОзбереження – АНТРОПОТЕІЗМ.

Цей антропотеїзм, який розвивається у зіткненні теоретичних концептів «избранничества» (рос.) та практик «бого-людини» та «людино-біжжя», немає нічого спільного з вирішенням проблем гармонійного розвитку людства. І замість великої любові до ближнього, людей, людства виникає «пассивний анархизм, порожденный бесплодностью множества усилый построить жизнь более человечно» (М. Горький).

Суб'єктивіська позиція зовнішнього запобігання загрозам свого існування або наслідкування та самозростання лише власних, односторонніх людських інтрересів, тобто позиція власної користі та антропоцентризму є лише агресивно-захисною.

Вона виправдовує будь-які дії в ім'я власного володарювання над оточуючим світом, різноманітні практики антагоністичної боротьби проти всього зовнішнього, методи та засоби запобігання іманентних проблем-суперечностей.

В обох випадках, «діалектика діяльностної сутності людини не розкривається як діалектика міжсуб'єктного спілкування (та діяльнісно-спілкувальної сутності), як взаємопроникнення со-творчості та наслідкування» (Г. С. Батищев). Тобто як *діалектика ВІДТВОРЕННЯ* – взаємопереходу ЗАПЕРЕЧЕННЯ та ЗБЕРЕЖЕННЯ, – *хронотопу загальнолюдської культури*. ДІАЛЕКТИКА ДОБРОБУТУ.

Натомісць – марево небажаних подробиць, архінезрозумілих білянаукових термінів та абстракцій, які тільки дезорієнтують, дезінформують людину. Саме їх чомусь так пестує та дбайливо «розвиває» постіндустріальний світ та сучасна «логіка науки», неопозитивізм. Але сама операторика побудови формально-несуперечливих схем все частіше виказує нездатність справитися із згаданою формальною задачею «прокладання шляху» між Сцілою та Харибдою....

Може, приклад хитрого Уліса-Одісея когось і надихає, але згадайте, що стало з його командою, з людьми, які довірили йому власне життя та добробут родин...

Дійсно, результат – ніщо без процесу його поставання. Тому поступово провідна роль надається синтезу. Тобто діалектиці, а в подальшому – розвитку діалектичного методу, в якому головною стає проблема поставання людини. В аспекті діяльнісної сутності останньої, увага дослідників, безумовно, повертається до проблематики творчості.

Поставання – це важка робота, і в першу чергу – робота над собою.

Тільки поєднання, взаємопроникнення розумної впевненості (а не абсолютизація догматизму, самозбереження) та розумної самокритичності (а не абсолютизація скептицизму, заперечення) є діалектикою розуму та логікою мислення, що співпадає із логікою речей. Тільки розум, який здатний дійсно відтворювати діалектику дійсності у просторі живого спілкування (мереживі суспільних взаємовідносин) є джерелом розгортання живого, культурного відображення – коли образ є синонімом цілісності, – єдності в багатоманітному.

Саме він, розум, зберігає та збагачує вміння адекватно усвідомлювати реальність – за К. Мегрелідзе: промислювати ситуацію, – «бачити в реальності, в житті, в оточуючому світі те загальне, яке до цього часу ще не було сформовано в словах, в термінах, ще не відображено в формулі посібника. Те саме «загальне», яке наука й має розкривати людям». Побачити «загальне» в одиничному та «одиничне» в загальному як прояв деякого закону («всезагального») – це і є творчість в площині духовної, матеріальної та чуттєвої культури людства. Це і є ДІАЛЕКТИКА ДОБРОБУТУ.

Тому й спочатку було не абстрактно-конкретне слово, а дійсно конкретна справа (В. О. Босенко). І все дійсне є розумним, якщо воно є необхідним.

Тому й я мислю – значить я співісную та відбудовую життя разом з іншими-багатьма-всіма.

Підкреслюючи необхідність осмислення проблем ЗБЕРЕЖЕННЯ та ЗАПЕРЕЧЕННЯ у їхній діалогічності, цілісності протистояння, необхідність розуміння цих феноменів у діалектичній єдності, ми, безумовно, приходимо до здійснення суперечності іманентного-трансцендентного.

Саме усвідомлення цього й стає початком розкриття всіх методологічних спромог творчого підходу, особливо в напрямі опрацювання дійсно гуманістичного шляху розвитку, здійснення суперечності сутності людини та її існування, іманентного та трансцендентного, внутрішнього та зовнішнього на підвалинах науково-бездоганної філософії та хронотопі відтворення загальнолюдської культури в режимі ЗНЯТТЯ як ЗАПЕРЕЧЕННЯ зайвого, не потрібного та ЗБЕРЕЖЕННЯ належного, необхідного.

Тільки так можливим стає відновлення хронотопу загальнолюдської культури, актуалізація потенцій людяного й усупільненого та поставання усупільненої людини в олюдненому суспільстві. Добробут кожного-багатьох-всіх.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бодрийяр Ж.* Симулякры и симуляція / Ж. Бодрийяр // *Философия эпохи постмодерна: Сб. переводов и рефератов.* – Мн.: Изд. ООО Красико-принт, 1996. – С. 32-47.
2. *Злотина М. Л.* Общие законы развития и принцип отражения : дис. ... доктора филос. наук : 09.00.01 / М. Л. Золотина. – К., 1969. – 354 с.
3. *Ильенков Э. В.* Об идолах и идеалах / Э. В. Ильенков. – К.: Час-Крок, 2006. – 312 с.
4. *Мамардашвили М. И.* Форма превращенная / М. И. Мамардашвили // *Философская энциклопедия.* – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т.5 – С.386-387.
5. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс; [соч. изд. 2-е] . – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1974. – Т.42. – 1974. – С.43-174.
6. *Мельниченко А. А.* Перетворені форми у виховних практиках сучасного соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / А. А. Мельниченко. – К., 2006. – 20 с.
7. *Новіков Б. В.* Творчість як спосіб здійснення гуманізму: монографія. – К.: НТУУ «КПІ», 1998. – 310 с.
8. *Новіков Г. Б.* О вульгарном государстве // *Сучасні проблеми управління: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 26-27 листопада 2009 р., м. Київ / Уклад.: Б. В. Новіков, І. І. Федорова.* – К.: НТУУ «КПІ», 2009.– 344 с. – укр., рос. – С. 82–84.
9. *Соссюр Ф. де.* Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр; [пер. с фр. под ред. А. А. Холодовича]. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2011 р.

ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

М. Й. Дмитренко

*кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Черкаського інституту банківської справи УБС НБУ*

Стаття присвячена розгляду взаємодії корпоративної культури і особистості в умовах організації. Аналіз здійснено на прикладі тиску корпоративної культури на особистість працівника. Схарактеризовано ключові елементи за моделлю Шейна: артефакти організації, проголошені в цілях і стратегіях цінності, базові положення в уявленнях про компанію, а також подано й інші характеристики моделі організаційної культури. Розкрито охоронну, інтегративну, регулятивну, адаптивну, орієнтаційну, мотиваційну, іміджеву функції, що привносить культура в організацію. Виділено й описано декілька типів тиску на особистість та її реакцій через партисипацію, тотальну уніфікацію і деіндивідуалізацію. Звернено увагу на дві категорії проблем стосовно тиску і деструкції індивідуальності людини – проблеми моралі та проблеми ефективності. Наголошено на важливості збереження людиною власної індивідуальності.

Ключові слова: корпоративна (організаційна) культура, особистісний потенціал, особистість, індивідуальність, деструкція, корпоративна норма, взаємодія.

Українська економіка активно інтегрується у глобальний процес розвитку ринку. Виріс інтерес до іноземного капіталу, у свою чергу іноземний капітал проявляє великий інтерес до українського ринку. У зв'язку з цим велика увага приділяється іноземним інвестиціям. Це веде до припливу іноземних компаній на український ринок. Відкриваються дочірні філії, з'являються нові компанії в результаті злиття бізнесів, та й місцеві гравці, щоб привернути до себе інвесторів, активно розвивають свої компанії. Розвивається бізнес, який приносить свої напрацьовані традиції, досвід ведення бізнесу та цінності корпоративної культури. Однак, одна справа, коли корпоративна культура, прийнята центральним офісом, без змін переноситься на філіали. Інша — коли вітчизняні компанії самі намагаються перейняти елементи чужої корпоративної культури, не враховуючи її адаптаційний процес. Різноманітність менталітету і культур, призводять до того, що скопійовані корпоративні правила стають гнітом для вітчизняного працівника. Цей тиск проявляється саме через корпоративну культуру.

Історія досліджень питань корпоративної культури бере початок у середині минулого сторіччя. До проблеми корпоративної культури в 90-ті роки звернулися менеджери, соціологи, психологи, культурологи. Серед них можна назвати Е. Шейн, Камерон Д., Куїнін Р., Лазарев СВ., Лазарев М.С. Формування та функціонування корпоративної культури неминуче стосуються розвитку і реалізації особистісного потенціалу, визначають особистісну орієнтацію кожного працівника організації. Аналіз теоретичних засад особистісного потенціалу у

вітчизняній літературі визначено у працях таких вчених, як М. Семенов, С. Степанов, Д. Савенкова, О. Клепиков, Н. Кремнева, Я. Кудря, І. Кучерявий, О. Чаплигін та ін.

Мета статті – з'ясування сутності формування корпоративної культури через визначення її взаємозв'язку з існуванням особистісного потенціалу.

Відповідно до поставленої мети було визначено такі основні завдання: з'ясувати сутність поняття «корпоративна культура» та охарактеризувати її основні складові елементи; визначити ключові характеристики моделі організаційної культури; розглянути перелік функцій, які переслідує і виконує культура в організації; визначення впливу деструктивного і конструктивного тисків на особистість в результаті співіснування з корпоративною культурою при певному вигляді взаємовідносин.

Організація – це складний організм, основою життєвого потенціалу якого є організаційна культура. Це те, через що люди вибирають ту чи іншу організацію, і, те, як вони в процесі взаємодіють. Це стійкі норми, принципи життя та діяльності організації, що можна віднести до цінностей, норм, сімейному укладу, вірувань і т.д. Все це не тільки відрізняє одну організацію від іншої, а й істотної мірі зумовлює їх успішне функціонування і виживання в довгостроковій перспективі [1, 23]. Культура організації являє собою складний набір важливих припущень, бездоказово приймаються і поділяються членами групи чи організації. У більшості випадків корпоративна культура трактується як прийнята більшістю членів організації філософія і модель управління [4, 120]. Члени організації, поділяючи певні вірування і очіку-

вання, формують своє фізичне оточення, виробляють єдину мову спілкування, створюють єдині зразки поведінки в різних ситуаціях і виявляють прийнятні усіма почуття і емоції. Ці прояви культури сприймаються працівниками, дозволяючи їм осмислити і додати певне значення подіям і діям, що відбуваються в організації. Зміст організаційної культури являє собою те, як уявлення працівників формують певні зразки поведінки в процесі реалізації власного особистісного потенціалу.

Якщо врахувати, що «потенціал» – це: 1) ресурс, який може активно проявитися індивідом протягом життєдіяльності [3, 22]; 2) внутрішній світ людини [2, 48]; 3) приховані параметри, що визначають конкретні особливості поведінки та діяльності людини – самовдосконалення, то імовірно вважати «потенціал» не лише особистісним ресурсом, а й основою духовного розвитку, який має внутріш-

ню структуру, що формується та розкривається в контексті самореалізації [2, 52].

У сучасній літературі не вироблена єдина модель визначення поняття «корпоративної культури». Тим не менше можна зупинитися на визначенні, яке запропонував Едгард Шейн і яке більш повно характеризує дане поняття в контексті даного аналізу [5, 112]. Культура – це сукупність основних переконань (сформованих самостійно, засвоєних певною групою в процесі вирішення проблеми адаптації до зовнішнього середовища і внутрішньої інтеграції), які виявилися досить ефективними, щоб вважатися цінними, а тому передаються новим членам як правильний спосіб сприйняття, мислення та відношення до конкретних проблем. Корпоративна культура включає три ключові елементи, як свідчить класична модель Шейна (рис. 1).

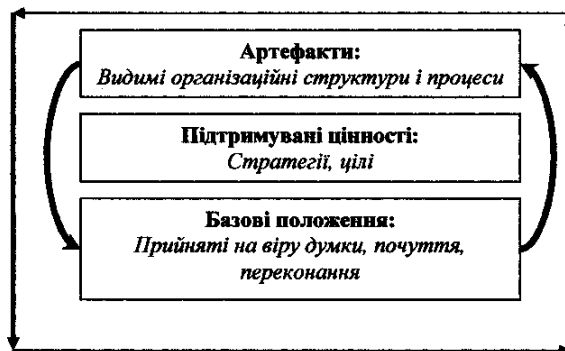

Рис. 1. Ключові елементи корпоративної культури

Перший рівень, найпростіший для спостереження, але самий поверхневий рівень культури – це артефакти. Вони включають видимі продукти групи: стиль одягу співробітників, аксесуари, мова (сленг), зовнішні ритуали, церемонії.

Другий – це проголошені цінності, які пояснюють наявність та існування артефактів і яких може дотримуватися індивід у прийнятті рішень і подальших дій. Цінності допомагають індивіду орієнтуватися в тому, яку поведінку слід вважати допустимою або неприпустимою.

Ще один рівень культури – це базові положення – найглибший в підсвідомості людей, що працюють в компанії. Ці положення часто пов'язані з усталеними в компанії уявленнями індивіда про навколишнє середовище (групу, організацію, суспільство тощо). Дослідники відзначають, якщо компанія дотримується якогось базового уявлення, та поведінка, яка базується на будь-яких інших уявленнях, буде вважатися членами організації незрозумілою і, більше того, непринятною [5, 133-139].

У цілому, модель організаційної культури відзначається декількома характеристиками:

- усвідомлення себе і свого місця в компанії;
- сталі уявлення про зовнішній вигляд людини на роботі;
- усталені традиції та звички в даній області;
- усвідомлення часу і його використання;
- структуровані взаємини між співробітниками;
- усталені цінності і норми компанії;
- оформлена комунікаційна система;
- усвідомлення віри в трансцендентне;
- представлення чіткого процесу розвитку працівника, його навчання;
- визнання етики в роботі та її мотивування [2; 3].

Основною характеристикою тієї чи іншої культури є послідовність, в якій розташовуються формують її базові положення. Наскільки вона дозволяє визначити, яка політика і які принципи вважаються більш важливими і повинні превалювати в разі виникнення конфлікту між різними наборами уявлень. Так, напри-

клад, дві компанії можуть проголошувати однакові цінності: співробітництво та внутрішню конкуренцію в роботі. Проте в одній компанії співробітництво буде більше вітатися при прийнятті рішень, а внутрішня конкуренція – при плануванні кар'єри. В іншій компанії акценти можуть бути розставлені навпаки. У такому випадку зміст культури цих двох компаній буде різним, не дивлячись на те, що набір базових положень і цінностей, по суті, один і той же.

Культура в організації переслідує і виконує ряд основних функцій [1, 23-38]:

- охороняє, створюючи бар'єр, який оберігає організацію від небажаних зовнішніх впливів (вона реалізується через різні заборони, «табу», що обмежують норми);
- культура інтегрує, формуючи почуття приналежності до організації, гордості за неї, прагнення сторонніх осіб включитися в неї (це полегшує вирішення кадрових проблем);
- культура регулює і підтримує необхідні правила і норми поведінки членів організації, їх взаємовідносин, контактів із зовнішнім світом, що є гарантією її

стабільності, зменшує можливість небажаних конфліктів;

- культура адаптує, полегшуючи взаємне пристосування людей один до одного і до організації; реалізується через загальні норми поведінки, ритуали, обряди, за допомогою яких здійснюється також виховання співробітників;
- культура орієнтує, направляючи організаційну діяльність та її учасників у необхідне русло;
- культура мотивує, створюючи для цього необхідні стимули;
- культура формує імідж організації, створюючи певний образ компанії в очах оточуючих.

Особистість може і повинна співіснувати і ефективно взаємодіяти з корпоративною культурою при певному вигляді взаємовідносин [3, 23]. Розглянемо кілька видів тиску однієї культури на іншу та культури на особистісний потенціал (рис.2). У повсякденності організації існує як деструктивний тиск, так і конструктивний. Відзначимо, що певний рівень тиску має місце при конкретному типі управління організацією [1, 133-137].

Рис. 2. Види тиску корпоративної культури на особистість

1. *Деструктивний тиск. Дезорганізаційна діяльність* є наслідком слабого тиску культури корпоративної на культуру особистості. У даному випадку відзначається низька організація упорядкування відносин, координації і контролю. У даних умовах індивіди діють практично автономно, прямуючи до задоволення власних цілей та особистих інтересів. На рівні неформальних відносин панує відчуженість і апатія до загальних цілей та ідей. При незначних змінах зовнішнього середовища люди залишають цю організацію. Таким чином, ефективність і осмисленість взаємодії корпоративної культури і культури особистості нульова.

2. *Конструктивний вплив. Координаційна діяльність* є наслідком достатнього тиску організаційної культури на особистість. У таких умовах загальні цілі значущі для задоволення

особистих інтересів, відносно висока лояльність персоналу (що передбачає деяке зниження трудової мобільності) як наслідок виникають тривожності відносно змін. Відносини регулюються в основному на неформальній основі. Велике значення мають формальна ієрархія і офіційний статус. При цьому важливі і трудові завдання як засіб отримання винагороди. З боку керівництва ініціатива і творчість не придушуються, однак і не стимулюються. Відсутність єдиного бачення майбутнього і сьогодення організації веде до марного пошуку якісних альтернатив адаптації до кількісних змін зовнішнього середовища. У даному випадку взаємовідношення набуває ефективності взаємодії культур, проте вона не завжди зрозуміла як для особистості, так і для організації (рис. 3).

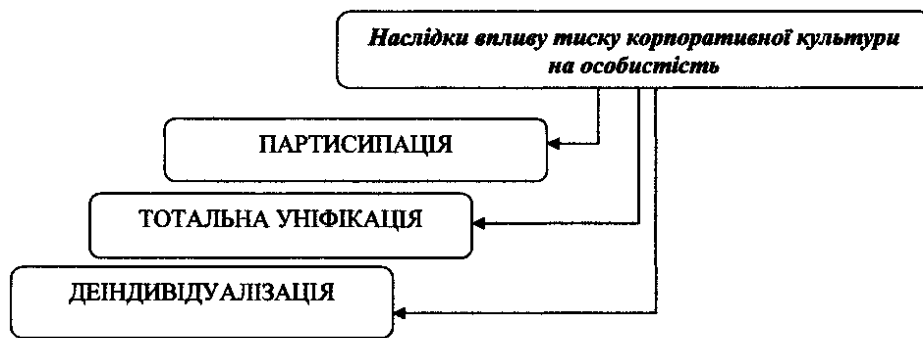

Рис. 3. Наслідки впливу тиску корпоративної культури на особистість

Наслідком максимального тиску позитивного характеру на особистість є *партисипація*, тобто діяльність конструктивного тиску корпоративної культури. Вона проявляється симбіозом людини та організації. Кожен прагне в максимальній мірі реалізувати індивідуальні здібності для досягнення загальної особистісної значущої для всіх мети. Основна форма роботи – самоврядна команда. Має місце осмислена ефективна взаємодія організації і людини, без розмиття індивідуальності останнього. Виникає позитивний ефект групового мислення – організаційна рефлексія [2, 53], яка в цьому випадку наділяє організацію якісно іншою, істотно більш високою еволюційною ефективністю: механізми мінливості, спадковості і природного добору організаційного середовища переміщуються з об'єктивної реальності у вільно обговорювані і критиковані суб'єктивні конструкції співробітників.

Тотальна уніфікація є наслідком надмірного тиску. Уніфікація відбувається як на фізичному, так і на емоційному та когнітивному рівні [4, 10]. Організація в істотній мірі звільняє людину від необхідності критичної рефлексії, забезпечуючи її інструкціями, нормами, правилами, традиціями й порядками. Ідеологія починає тягити над ідеями, а ідентичність над індивідуальністю. Загальна однаковість виснажує творчий потенціал людей і підриває саму можливість формулювання, розгляду та прийняття альтернатив. Істотно знижується трудова мобільність працівників: їм важко уявити себе поза контекстом своєї організації; невизначеність породжує тривогу, тривога приводить до уникнення змін. У цілому, людина зберігає свою індивідуальність поза організацією, але практично повністю втрачає її, потрапляючи в організаційне оточення.

Деіндивідуалізація особистості – діяльність, яка виступає як наслідок високого тиску негативного характеру або максимально деструктивного тиску. Це може називатися примусовим переконанням, зомбуванням або

«промиванням мізків» [5, 251]. Особистість потрапляє в абсолютну психічну залежність. Організація, яка має деструктивний характер, все і завжди вирішує одна людина, яка є «усім» в організації. Особистість втрачає свою індивідуальність як на роботі, так і поза її, внаслідок поглинання її корпоративною культурою. Надмірний деструктивний тиск на індивіда з боку організації підриває не тільки його психічне, а й фізичне здоров'я.

Важливість організацій в житті людини виняткова. Вони пронизують наше суспільство. Без перебільшення можна сказати, що кожен з нас є членом будь-якої організації. У них ми проводимо чимало часу, нерідко істотно більше, ніж вдома, в родині або серед друзів. Людина як особистість – продукт суспільства в тому сенсі, що від народження він не володіє тими особливими фактами та індивідуальними здібностями, які характерні для конкретного виду навколишнього середовища [2, 44]. Однак, будучи «суспільною твариною», людина від початку і до кінця свого існування відкрита (соціальним) впливам, тому, що в психології прийнято називати сугестією. Сугестія проявляється тоді, коли один організм починає керувати поведінкою іншого організму [5, 117]. При цьому останній веде себе не у відповідності з власним пристосуванням до середовища, тобто не за принципом першої сигнальної системи, а відповідно до вимог або запитів іншого. Подібне розуміння людської взаємодії приводить до наступного висновку.

Соціальні норми організації справляють істотний вплив на ідентичність і особистості їх співробітників – з огляду на обставини, описані вище, нерідко більше, ніж вплив сім'ї та кола друзів. Чим сильніше тиск корпоративних норм на людину, тобто чим більш жорстко вони наказують йому необхідність тих чи інших дій, тим сильніше і глибше деструкція його індивідуальності. Деструкція індивідуальності позначає втрату соціальної та психологічної незалежності при збереженні фізичної авто-

номності. Це виступає прямим свідченням втрати людської цінності свободи. Таке існування людини веде до двох категорій проблем.

Першу категорію можна позначити як «проблеми моралі» – незалежність представляє собою цінність в багатьох культурах. Систематичний спрямований замах організацій на незалежність співробітників розцінюється як акт агресії і засуджується з позицій суспільної моралі. Однак не менш цікавим видається той факт, що замах індивідуальності на норми суспільства караються куди як серйозніше.

Друга категорія – «проблеми ефективності» – полягає в тому, що повсюдне колективне мислення призводить до «руйнування мислення»: до відсутності критичної рефлексії та виснаження творчих здібностей, апатії і безініціативності, нездатності йти на ризик і брати на себе відповідальність. Людина в такій ситуації більш реагує, ніж вважає. Тому деструкція індивідуальності суттєво знижує здатність людини і групи в цілому змінюватися – адаптуватися до мінливих умов зовнішнього середовища.

Догматичні корпоративні культури не приводять до підвищення ефективності організацій. Навпаки, істотно знижуючи їх здатність до якісних змін і критичної рефлексії, вони ведуть до процвітання організаційної «еволюційної немочі» – таке утворення загине саме там, де могла б загинути лише гіпотеза. Деструкція індивідуальності людини в умовах тотальної уніфікації, які *de facto* створюються сильними корпоративними культурами, вимагає створення оформленої індивідуальності організацій, яка б заповнювала втрачені функції, орієнтації та зберігала ідентичність. Іншими словами, людині необхідний орієнтир для усунення виникаючих когнітивних дисонансів. Ідентичність задає лише неформальний напрямок, створення загальноорганізаційної, якісно диверсифікованої «інструкції до дії» – корпоративної індивідуальності – звільняє людину від необхідності приймати рішення і критично оцінювати власний досвід. Сумніви і тривоги (дисонанс) просто не виникають там, де в нормі повинні б виникнути [2, 45].

Отже, культура суспільства (або групи) як набір об'єктивних у вигляді соціальних норм ідей розуміє певну програму (вимоги й запити) «навчання» індивіда в процесі соціалізації. При цьому людина не має практично жодних механізмів опору такого роду «навчання». Іншими словами, процес соціалізації підтримує певні риси в кожній особистості відповідно до

типу особистості, найбільш адекватним для даної культури. Особистість – це явище масове, результат існування в суспільстві [1, 115]. Громадська схожість домінує над індивідуальною різноманітністю; може бути який завгодно індивідуальний досвід, проте в основному способи його інтерпретації в рамках однієї спільноти будуть ідентичні. Причина цьому – єдине джерело нашого «Я» – об'єктивні ідеї, які отримані в процесі соціалізації. Розбіжності об'єктивних суспільних норм і суб'єктивної реальності індивіда, які виникають внаслідок відкритої поведінкової програми людини, ведуть до напруженості, когнітивного дисонансу [5, 16]. Саме ця напруженість між об'єктивним і суб'єктивним, між ідентичністю та індивідуальністю, лежить в основі більшої частини дій людини в суспільстві. Індивідуальність людини є результатом безперервного і систематичного опору груповому тиску і що лежить в основі сугестії. Природне розчинення особистості в суспільстві (що можна назвати деіндивідуалізація) знаходиться в постійному протиріччі з продуктами самосвідомості себе як відмінного від інших – підтвердженнями власної унікальності. Саме здатність чинити опір такого роду ентропії індивідуальності характеризує здатність людини до незалежності взагалі.

Механізми соціальної орієнтації індивіда, в основі яких лежить співвіднесення ідентичності з особистою чи корпоративною індивідуальністю, принципово різні. Різниця це складається головним чином у засобах прийняття рішення про дію. Коли людина апелює до особистої індивідуальності – це насичений інформаційний процес, що складається з безлічі ітерацій, за допомогою яких відбувається формулювання передбачаючих дію ідей та їх еволюція (в сенсі природного відбору через критику). Іншими словами, людина сама робить вибір. У разі апеляції до корпоративної індивідуальності, питання про вибір альтернативи дії не ставиться зовсім – воно вже наказано людині ззовні через формальні і неформальні норми: правила внутрішнього розпорядку, посадові інструкції, трудовий договір, корпоративний етичний кодекс, традиції, правила, ін. Таким чином, спостерігаємо наявність проблем, які виникають внаслідок тиску корпоративних норм. При цьому ці проблемні питання зачіпають всі рівні схеми корпоративної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Камерон Д.* Діагностика і зміна організаційної культури / Д. Камерон, Р. Куїнін. – СПб : Пітер, 2005. – 234 с.
2. *Кремнева Н. Ю.* Формування корпоративної культури: інновації та стереотипи / Н. Ю. Кремнева // Соціальні дослідження. – 2008. – № 5. – С. 45-56.
3. *Кудря Я. В.* Нові підходи до кадрової корпоративної політики в управлінні персоналом / Я. В. Кудря // Проблеми науки. – 2009. – № 7. – С.21-23.
4. *Лазарев С. В.* Корпоративне культура і управління знаннями в організації / С. В. Лазарев, М. С. Лазарев // Управління розвитком персоналу. – 2009. – № 2. – С.108-112.
5. *Шейн Е.* Організаційна культура і лідерство: підручник / Е. Шейн. – СПб: Пітер, 2002. – 336 с.

Стаття надійшла до редакції 13.12.2011 р.

ВІД «ТЕХНОСФЕРИ» ДО «НООСФЕРИ»: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

В. А. Кавалеров

кандидат педагогічних наук, доцент, директор

Одеського обласного інституту вдосконалення вчителів

У статті досліджується проблема «техносфери» як результату розвитку науково-технічного прогресу, аналізуються її наслідки та вплив на світ буття людини співмірності з «ноосферою». Показано взаємозв'язок «техносфери» з проблемами сучасного «суспільства знань». Наведений автором аналіз характеру ноосфери демонструє, якщо для епохи «техносфери» (індустріального суспільства) характерний підхід, при якому студент (учень) здобуває певне коло знань і вчиться, як правило, один раз у житті, то для світу ноосфери (постіндустріального суспільства) навчання стає постійним, індивід вчиться впродовж всього життя.

Ключові слова: техносфера, освіта, ноосфера, біосфера, екосистема.

З переходом людства до постіндустріального суспільства актуалізується проблема «техносфери». Передумовою її виникнення стало замовлення у 1970 р. Римським клубом групі вчених з Масачусетського технологічного інституту дослідження на тему вичерпності ресурсів планети Земля. Оприлюднені через 2 роки результати у виданій монографії "Межі зростання" стверджувалося, що темпи розвитку людства вимагають якісно нового підходу до наявних ресурсів. В певному контексті така концепція корелюється з мальтузіанською, а також теорією «золотого мільярду», сутність якої полягає у виправданні нерівномірного розподілу благ на Землі саме нестачею ресурсів. Однак в сучасних умовах зазначений підхід втрачає свою актуальність, оскільки «обмеженість ресурсів» може існувати лише за умови конфліктності між «техносферою» та «біосферою». В чому сутність проблеми «техносфери»?

Ступінь розроблення проблеми. Поняття «техносфери» знаходить обґрунтування у працях П. Тейяра де Шардена, а також знаходить розробку в інших видатних мислителів: М. Гайдеггера, К. Ясперса, Е. Тоффлера. Техносфера має «свою особливу форму на кожному етапі соціального розвитку. Коли Друга хвиля розтікалася планетою, сільськогосподарська техносфера була заміщена індустріальною: не відновлювані джерела енергії були безпосередньо включені до системи масового виробництва, яка в свою чергу постачала товари у високорозвинену систему масового розподілу» [5, 63-64], – зазначає Е. Тоффлер.

Виклад основного матеріалу. Розвиваючи вчення про «техносферу», П. Тейяр де Шарден зауважував: дарвінівська теорія будується на трьох чинниках: мінливість, спадковість, опора. Тим самим природа позбувається від гірших форм, навіть якщо вони мають корот-

кочасне еволюційне існування. Людина, на його думку, це вісь і вершина еволюції, або це еволюція, «що усвідомила саму себе». Однак, на думку П. Тейяра де Шардена, розвиток техносфери йде шляхом, який свого часу передбачив Ж. Ламарк: «Людині призначено винищити саму себе після того, як вона зробить Землю не придатною для перебування» [5, 14].

Сьогодні кореляція «техносфери» і «біосфери» висуває на перше місце «техніку», котра, перетворюючись на стратегічну силу, «визначає» майбутнє людини, адже техніка «переключає» на себе ряд функцій керування й контролю. Складній сучасній техніці властива замкненість на самій собі: логіка розвитку технічних систем підкоряє собі людські завдання. «Технічний прогрес може вважатися благом лише тоді, коли він є керованим, в іншому випадку виникає погляд, схожий на позицію пересічного громадянина під час наближення окупанта: прогрес неминучий і тому зручніше й спокійніше вважати його благом. Спілкування зі світом автоматів істотно впливає на здатність людини до вільного вчинку й творчості. Сила світу автоматів придушує людину, підсилюючи відчуження й пасивізацію» [3, 401], – зазначає М. Єльчанінов. Виникає небезпека перетворення людини у «палацового карлика» свого власного «машинного парку».

Проблема не у відмові від техніки, а у «відновленні нормальних відносин між людиною й знаряддям. Призначення знаряддя служити, а не панувати. В наші дні техніка із засобу підтримки життя перетворюється в самоціль» [15, 404], – вважає Г. Андерс. Виникає, таким чином, суперечність – «біосфера» прагне до стабільності, а «техносфера» – до розширення. «Техносфера», з одного боку, виснажує природні ресурси, а з іншого – вносить екологічний дисбаланс у навколишнє середовище

(ефект «подвійного тиску»). Екологічна катастрофа наступить тоді, коли перестануть працювати механізми самовідновлення «біосфери». «Порятунок від техніки варто шукати в самій техніці. Заради свого порятунку людство зобов'язане стимулювати перехід на якісно новий технологічний рівень» [6, 22], – писав мислитель-технократ С. Лем. От чому «техносфера», попри свою антибіологічну сутність, все ж таки узгоджується з біосферою. Більш того, «біосфера» і «техносфера» доповнюють одна одну. Це пов'язано з самим характером і призначенням техніки, технологічних досягнень.

«Техносфера» є сукупністю всієї техніки, «тріумфом» технології. При цьому варто розуміти, що техніка і технологія – не тільки і не стільки матеріальні об'єкти, але й ідеальні конструкти. С. Лем визначає технології як «обумовлені станом знань і суспільною ефективністю способи досягнення цілей, що поставлені суспільством» [6, 22]. З точки зору С. Переслегіна, «поняття «технології» зручно розглядати у формалізмі суміжних просторів – об'єктивного (фізичного) та інформаційного (простору мислеконструктів). Ці простори пов'язані операціями «іменування», під якими ми розуміємо створення інформаційного відображення об'єкту, процесу, системи або будь-чого, і «проекування», що дозволяє через інформативний конструкт отримувати буттєвий, онтологічний конструкт. Проектор галузі інформаційного простору на галузь онтологічного і має назву технології» [7, 13]. Подібну характеристику можна зазначити і відносно техніки. Зокрема, Ю. Габермас розуміє техніку як «сукупність раціональних прийомів оволодіння світом» [11, 52]. Така ж позиція належить Г. Маркузе.

Варто відзначити, що саме поняття «техносфера» показує здатність техніки формувати цілісне середовище, а не залишатися у «вигляді локальних керованих об'єктів» [8, 4]. У силу чого філософський сенс використання поняття «техносфера» полягає у розкритті за його допомогою "всезагальної сутності технічної діяльності і універсального значення її результатів для життя людей. Можна виокремити багатовимірний смисловий простір можливих концепцій техногенного середовища, що задається координатами: організованість – хаотичність, глобальність – локальність, автономність – керованість, прагнення до еволюції – прагнення до гомеостазу» [8, 4], – підкреслює Н. Попкова.

Технічний розвиток призводить до збільшення масштабів технологічних процесів і включених до них елементів природного середовища, що в свою чергу призводить до розростання центрів техногенного середовища і (через обмеженість розмірів поверхні Землі

та її ресурсів), витіснення ними природних ландшафтів і зміни природних процесів. Компонентами техногенного середовища постають «технічні об'єкти і технологічні процеси, система об'єктів забезпечення індустріального та аграрного виробництва (виробнича інфраструктура); поселення – центри штучного оточуючого середовища та комунікації, що їх поєднують (інфраструктура життєдіяльності людей); технічні вироби; вироблені промисловістю не небіосферні хімічні речовини і відходи виробництва, які потребують утилізації; біологічні комплекси, що вийшли з-під впливу біосферних закономірностей та керуються технічними засобами» [8, 4].

Зазначимо, що тільки на рівні трансформації природних систем, обумовлених відходами техногенної діяльності, можна помітити глобальний характер техногенного середовища. До того ж варто відзначити, що існують глобальні соціокультурні впливи технологій (особливо інформаційних): наявність світового ринку, система глобальної інформації, формування в технологічному світі загальних (технологічно забезпечуваних) інтересів і потреб. Все вищезазначене і є техносферою у повноті своїх інтенцій.

Аналіз процесу формування і розвитку техносфери актуалізує проблему «техносферної реальності», яка постає безпосереднім життєвим середовищем людини. Питання про її онтологічні основи безпосередньо торкається проблеми взаємодії людини й техносфери. «В рамках техноцентричної парадигми людині приділяється роль придатка машини й навіть ставиться питання про своєрідний синтез людини й машини (кіборг). Але така позиція свідчить про нерозуміння ролі технічної реальності в біосоціальних процесах, що призводить до перекинування ідентичності людини» [4], – зазначає О. Жидкова. На її думку, дослідження техніки прямо пов'язане з дослідженням людини. Адже без дослідження людини неможливо досягнути сутності тих перетворень, які відбуваються в ноосфері. «Людина приречена жити у світі техніки, системну організацію якої прийнято сьогодні називати техносферою... Світ штучного, світ техносфери є по суті діяльнісний світ людини, що живе своїм доцільним, раціонально-розумовим життям у рамках соціального цілого» [13, 372], – вважає В. Чешев.

Постає питання: чим може «техносфера» мати власну, «де гуманізовану» динаміку, або її розвиток є втіленням діяльнісного світу людини? Зауважимо, що штучне середовище, в якому живе людина, формує не тільки її конкретні діяльнісні цілі, але й основні життєві мотивації. Саме тому можна сказати про суб'єкт-суб'єктні відносини людини і «ноосфери»,

оскільки «техносфера» є мотивоційно-формулюючим середовищем для людини. Адже «техносфера» формує не тільки особисті, але й соціальні мотивації: культуру, світогляд, ідеологію. «Результатом цього є складний взаємозв'язок раціонально-розумових цілей діяльності й глибинних мотивацій суспільства» [4]. Наприклад, характерна для сучасної епохи мотиваційна установка на максимізацію комфорту для свого виникнення мала потребу в існуванні техносфери.

Водночас можна спостерігати, що відповідні «мотиваційні впливи» мають циклічний характер: оточуюче середовище сприяє формуванню мотивацій у людини, яка внаслідок цього змінює середовище і, таким чином, спонукає до процесу творення нових мотивацій. На думку В.Чешева, «тільки діяльнісний підхід до природи техносфери здатний розкрити власну динаміку техносфери в її соціально-культурній обумовленості» [13, 373]. Оскільки техногенна цивілізація є динамічно-агресивною, то у «дегуманізованій техносфері» актуалізуються нові аспекти взаємодії людини і техніки. Зокрема, з'являються технічні засоби, що імітують інтелект, почуття (відчуття) людини. Вони впливають на вибір, формування і встановлення людиною своєї ідентичності.

Варто зазначити, що дані тенденції найбільш важливі для інформаційної стадії розвитку «техносфери», у рамках якої відбулася якісна зміна керування не тільки технологічними, але й соціальними процесами. «У цих умовах соціотехнічна парадигма дозволяє виділити такі критерії збалансованості й життєздатності суспільства, як рівень економічного розвитку, що дозволяє уникати потрясінь, пов'язаних з убогістю й голодом; інститути громадського суспільства, що не допускають насильства влади над суспільством і особистості над іншою особистістю; позитивні, вищі духовні цінності й доміанти; здатність суспільства до відтворення за рахунок внутрішніх джерел» [4], – зазначає О. Жидкова.

В процесі формування «техносфери» технологічне зростання актуалізує новий феномен суспільного життя – соціально-масові явища. «Головною метою масовізації було забезпечення технічного розвитку на індустріальній фазі (необхідність відтворення стандартизованої робочої сили). Внаслідок цього створюється людина, орієнтована на механічне виконання заданої соціальної ролі, податлива до рекламних та інших масових навіювань, але сповнена бажання соціального піднесення й досягнення споживчого максимуму» [12, 142], – підкреслює Г. Чернов. Загальні умови інформаційно-технологічного побуту – розвиток всесвітніх «мережових комунікацій» та уніфікація матеріальних інфраструктур –

призводять до появи гуманітарних, морально-етичних суперечностей. «Включення великих мас людей в однотипні технологічні процеси, споживання стандартизованих продуктів матеріального й духовного виробництва веде до формування однорідних стилів життя й типів мислення» [12, 142], – зазначає дослідник.

Необхідно зважати, що «техносфера» імпліцитно містить суперечність: вона замкнена на людині, і, водночас, в процесі свого розвитку «дегуманізується». Техніка, завдяки прогресу, вже перестала потребувати контролю з боку людини, стала самодостатньою, і, водночас, функціональним призначенням техніки є покращення умов існування людини. Адже цінність людини вища за техніку. Виключенням є війна. Але й тоді єдиною причиною перевищення цінності техніки за окреме людське життя є її спроможність врятувати людські життя. Наприклад, від час евакуації підприємств і майна в роки Великої Вітчизняної війни пріоритет надавався техніці, оскільки вона забезпечувала не лише перемогу, але й збереження життя більшої кількості людей. Водночас також зберігалися професійні кадри, покликані обслуговувати техніку. «Будь-яка машина у верстатобудуванні обслуговує безпосередньо людину, і безпосередній результат її роботи – інші машини. Аналогія з біологією вимагає, щоб машина створювала власні подоби, але спеціалізація, що є характерною для техносфери, демонструє: все, що створюють верстатобудівельні агрегати, повинно радикально від них відрізнятись. Конвеєр не повинен створювати інші конвеєри» [1, 29], – зазначає С. Бескаравайний.

Таким чином, у функціонуванні «техносфери» ми спостерігаємо певну «дихотомію» – покликана максимально полегшити існування людини, техніка не може без людини. Антропологічний чинник постає основним у «техносфері». Еволюція техніки, в свою чергу, відбувається за двома напрямками: зменшення ролі людини в процесі проектування і виробництва техніки, та якісна зміна споживання продуктів техносфери. Людина залишається основним індикатором у створенні нових видів техніки, її метою. Відтак, можна було б сказати про заміну «техносфери» «ноосферою». Така трансформація, зокрема, суттєво змінює підходи до освіти. Якщо для епохи «техносфери» (індустріального суспільства) характерний підхід, при якому студент (учень) здобуває певне коло знань і вчиться, як правило, один раз у житті, то для світу ноосфери (постіндустріального суспільства) навчання стає постійним, індивід вчиться впродовж всього життя. Однак, аналіз самого характеру ноосфери показує, що вона не заміщує, а включає в себе техносферу.

Поняття «ноосфери» актуалізується у працях В. Вернадського, хоча в західній науці переважає думка, що першим запропонував дану категорію до наукового вжитку Е. Леруа. Водночас, сам Е. Леруа у своїх записах зазначає те, що концепція "ноосфери" була розроблена ним разом із П. Тейяр де Шарденом. Обидва дослідники у 1922-1923 під час навчання у Сорбонні слухали курс лекцій В. Вернадського. Під їх впливом вони пропонують концепцію «ноосфери», засновану на засадах неоплатонізму. В подальшому П. Тейяр де Шарден продовжує розробляти свою версію концепції, згідно з якою кінцевим пунктом розвитку ноосфери є «злиття з Богом».

Дана ідея не є новою. Вперше схожі погляди про злиття Бога і Світового Розуму висловлював неоплатонік Плотін. Він зазначав, що матерія є найнижчим ступенем Єдиного, в той час, як Розум – найвищим. І саме з Розуму з'являється Світова Душа. Цей Світовий Розум Е. Леруа ототожнював з ноосферою, яка є «закономірним етапом» у розвитку людства. На відміну від Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден розглядав ноосферу як проміжний етап розвитку людства на шляху до «геосфери» – «єднання з Богом». Стосовно змістовного наповнення терміну, то найповніше він розкритий у працях В.Вернадського. «Біосфера, – зазначає учений, – не раз переходила в новий еволюційний стан. Це ми переживаємо і зараз, за останні 10-20 тисяч років, коли людина, виробивши в соціальному середовищі наукову думку, створює у біосфері нову геологічну силу, таку, що не існувала раніше. Біосфера перейшла або, точніше, переходить в новий еволюційний стан – перетворений науковою думкою соціальної людини. Він і має назву ноосфери» [2, 114]. На думку В. Вернадського, «ноосфера» є новим геологічним явищем на нашій планеті. І саме в «ноосфері» людина вперше стає найбільш істотною геологічною силою. Тепер вона може і повинна докорінним чином перетворювати своєю діяльністю і думкою сферу свого життя у порівнянні з тим, що було раніше.

«Ноосфера» відкриває перед людиною небачено широкі творчі можливості. З іншого боку, сучасний екологічний дискурс доводить актуальність поглядів В. Вернадського. В парадигмі концепції «ноосфери» розглядаються також і проблеми соціального перетворення. Розум людини повинен відігравати провідну роль (домінанта) у розвитку системи «природа—суспільство». Іншими словами, «хаотичний», «стихийний» саморозвиток має замінити «розумна стратегія» співіснування на засадах законів і процесів природної саморегуляції. Таке управління повинно бути лише «м'яким», тобто екологічним. У ньому «людство повинно

сумлінно дотримуватися вимог законів гармонізації розвитку суспільства і природи. Лише благо і зацікавлене розуміння, а не насильство і волюнтаризм можуть бути в основі формування ноосфери. Людству, звичайно, доведеться вирішувати важкі й всеосяжні для нового століття проблеми» [14, 124]. Зокрема, подолання наслідків діяльності «техносфери».

На думку К. Ситника, концепція В. Вернадського показує, що об'єктивна оцінка кризових явищ, які наростають у взаєминах між людиною і природою, дозволить людству може розраховувати на майбутнє лише за умови створення і втілення у життя єдиної глобальної стратегії світового розвитку, яка у господарській діяльності буде реалізовуватися на засадах безумовного дотримання екологічних пріоритетів. «Проте втілити у повсякденну практику таке, здавалося б, ясне і зрозуміле завдання дуже важко. Для цього люди мають засвоїти нову шкалу морально-етичних цінностей. Їм слід знайти нові способи розв'язання суперечностей, докорінно перебудувати свої взаємини з природою» [9, 55]. Без ноосферного принципу цього завдання не вирішити.

Популярність та актуальність теорії «ноосфери» пов'язана з тим, що у суспільній свідомості дедалі впевненіше стверджується «ідеологія інвайронменталізму». Вона пропонує новий погляд на взаємовідносини людини і «біосфери». Становище у світі визначається тепер «не тільки соціально-економічними умовами, а й станом довкілля на планеті загалом і в кожній країні зокрема. Природне середовище істотно обмежує діяльність людини, потенційні можливості якої стримуються закономірностями функціонування біосфери та її регіональних екосистем» [9, 57]. Поняття нової «інвайронментальної ідеї» зачіпає основоположні людські цінності, потребує перегляду багатьох постулатів релігії, економіки, політики, культури, освіти, повною мірою враховувати у своїх великомасштабних проектах її екологічні наслідки.

«Інвайронментальний погляд» не лише близький до вчення В. Вернадського про ноосферу, а є розвитком її концепту на новому етапі історії людства і «біосфери». Щоправда, творець учення про «ноосферу» вірив, що майбутнє живої оболонки буде радісним і безхмарним, надійним і стабільним. Він недооцінив негативної дії людського розуму. Але сьогодні ми вже добре знаємо, як часто «розумна» діяльність людини зводиться нанівець її «нерозумними» діями. Політики, економісти і деякі екологи нерідко прикрашають екологічну дійсність. Насправді ж вона складна, небезпечна і загрожує людству трагедією планетарного масштабу [9, 59]. За умови, якщо воно житиме ілюзіями, а не реальністю.

На нашу думку, В. Вернадський врахував всі наслідки негативних впливів людського розуму, а зазначені недоліки можна віднести до реверсії поступового злиття техносфери і ноосфери, про яку сьогодні активно дискутують вчені. Так, О. Трофімова впевнена, що такий перехід відбувається сьогодні. Причому він має далеко не позитивний характер. На її думку, розвиток технічних засобів навчання, зокрема, так званих «дистанційних технологій», має яскраво виражену тенденцію, перспективу заміни професорсько-викладацького складу екранами, моніторами, віртуальною реальністю. Поступово характер спілкування викладача і учня втрачає живий, безпосередній характер. На перших порах між студентом і викладачем постає мікрофон, потім екран телевізора, потім монітор комп'ютера. Відбувається втрата знаків, жестів і міток справжньої людяності. «Найбільший прогрес у розвитку інформаційних технологій, залучаючи нас в космо-

політичне панування Інтернет-простору, роблячи нас громадянами світу, в технократичному суспільстві робить особистість викладача в тенденції як би зайвою [10, 96]. Тим самим у процес освіти «вторгаються» категорії «людське» і «нелюдське».

Отже, подібні характерні особливості слід пов'язувати з дегуманістичними тенденціями сучасного техногенного суспільства та намаганням у педагогічній діяльності відійти від принципу побудови взаємодії «учня–вчителя» по лінії «техносфера-ноосфера». Варто зазначити, що і техносфера, і ноосфера виникають з початком існування людства. Однак лише в останні декілька століть «ноосфера» починає відігравати провідну роль у світовій історії. В силу чого людина остаточно «гуманізується», стає мислячою, перетворюючись з істоти «біосферної» на істоту «ноосферну». Тим самим долає негативні наслідки абсолютизації техносферного існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бескаравайный С. С.* От техносферы к ноосфере – основное противоречие в становлении / С. С. Бескаравайный // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – 2010. – Т. 23 (62). – № 2. – С. 27-31.
2. *Вернадский В. И.* Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Успехи современной биологии – № 18 (вып.2). – 1944. – С. 113-120.
3. *Ельчанинов М. С.* Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна / М. С. Ельчанинов. – М.: КомКнига, 2005. – 570 с.
4. *Жидкова О. О.* Соціокультурні трансформації інформаційного суспільства [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья7.doc. – Назва з екрану
5. *Ламарк Ж.-Б.* Избранные произведения в двух томах / Ж.-Б. Ламарк. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – Т. 1. – 333 с.
6. *Лем С.* Сумма технологи / Лем С. – М.: АСТ, 2002. – 668 с.
7. *Переслегин С.* Институты развития / С. Переслегин – Доклад на методологической школе 24-31 августа в г.Трускавце. – 20 с.
8. *Попкова Н.В.* Техносфера как объект философского исследования : дис. ... доктора филос. наук : 09.00.08 / Н. В. Попкова. – М., 2005 – 420 с.
9. *Ситник К.* Ноосфера: міфи і реальність / К.Ситник // Вісник НАН. – 2003. – № 5. – С.51-62.
10. *Трофимова Е. А.* Образование и насилие. Сб. статей / Е.А.Трофимова / Под ред. К.С. Пигрова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 92-100.
11. *Хабермас Ю.* Техника и наука как «ідеологія» / Хабермас Ю. – М.: Праксис, 2007. – 208 с.
12. *Чернов Г. Ю.* Социально-массовые явления: исследовательские подходы / Г. Ю. Чернов. – Дубна, 2002. – С.137-143.
13. *Чешев В. В.* Деятельностная природа техносферы / В. В. Чешев // Философия и будущее цивилизации: Тез. докл. IV Российского философского конгресса: В 5 т. – М., 2005. – Т 3. – С. 372-373.
14. *Шевчук В. Я., Саталкін Ю. М., Білявський Г. О.* Екологічне управління / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.
15. *Anders G.* Die Antiquiertheit des Menschen. Band II: Über die Zerstörung des Lebens im Zeitalter der dritten industriellen Revolution. – С. Н. Beck, München, 1980. – 480 p.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2011 р.

АДАПТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Т. М. Кармадонова

аспірантка факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

У статті розглядаються філософсько-соціальні аспекти адаптаційних процесів соціалізації особистості у вищій школі. Розкривається вирішальне значення впливу адаптаційних процесів на рівень навчання та академічну мобільність студентів. Встановлено, що адаптація є основоположним механізмом соціалізації особистості. Виокремлюються філософсько-соціальні проблеми процесів соціальної адаптації на рівні вищих навчальних закладів, виявлені специфічні і неспецифічні адаптаційні реакції організму. Розглядаються різноманітні підходи до вивчення впливу механізмів соціалізації на навчальний процес. Проведено аналіз зв'язку між рівнем адаптованості студента і його академічною мобільністю. Здійснена спроба надати характеристику впливу рівня адаптованості студентів на підвищення ефективності навчання у вищій школі, а також професійного становлення особистості.

Ключові слова: адаптація, адаптованість, соціалізація, академічна мобільність.

Здобуття особистості життєво необхідних навичок відбувається в основному в умовах соціалізації людини в процесі навчання у вищій школі. Студент вищого навчального закладу є однією з найважливіших постатей майбутнього суспільства. Від його прогресивного розвитку, професійних знань та особистісних переконань багато в чому залежить, де держава буде завтра. Важливим чинником становлення студента як майбутнього професіонала в своїй галузі є процес соціалізації особистості у вищій школі. У зв'язку з цим, актуалізується проблема впливу адаптаційних процесів соціалізації на успішність та навчальну діяльність студентів, як випускників так і першокурсників.

Цікавість до проблеми впливу адаптаційних механізмів соціалізації на успішність навчання студентів зумовлена усвідомленням тієї ролі, яку виконує соціалізація власне у навчальній діяльності. Поняття «соціалізація» у більш широкому використанні являє собою процес засвоєння індивідом певних соціальних ролей, а також інтеграцію до певної соціальної групи. Крім того, соціалізацією є також процес адаптації людини, яка з причини певних обставин перемістилася з одного суспільства в інше. Тобто адаптація являє собою механізм соціалізації.

Успішна навчальна діяльність студентів вищого навчального закладу розглядається як необхідний елемент розвитку суспільства в цілому. Таким чином, тема дослідження вкрай актуальна та заслуговує детальної уваги.

Розробка проблеми адаптаційних процесів у соціалізації особистості у вищій школі знаходиться в центрі уваги таких вчених:

М. В. Левченко, Т. І. Резник (дослідження адаптації у процесі навчання), В. Т. Лісовський, Л. М. Грановська (дослідження студентства, як особливої вікової категорії), Г. Сельє (дослідження адаптаційних синдромів), Л. П. Кузнецова, Н. П. Осіпова (дослідження поняття «соціалізація»), В. В. Павловський, В. В. Богданова (дослідження механізмів розвитку особистості як результату процесу соціалізації), Л. М. Гурч, Н. М. Гуляєва (дослідження мобільності студентів як чиннику конкурентоспроможності вищої освіти України).

Новим у підході цієї проблематики є дослідження впливу адаптаційних процесів соціалізації студентів на рівень успішності в навчанні та на рівень академічної мобільності.

Мета дослідження – розкрити вирішальне значення адаптаційних процесів соціалізації особистості. Для досягнення мети дослідження були визначені такі завдання:

- дослідити поняття «адаптація»,
- з'ясувати вплив адаптаційних механізмів соціалізації на навчальний процес,
- проаналізувати зв'язок між рівнем адаптованості студента та його академічною мобільністю.

Слово адаптація (від латинського *adaptatio*) – означає «регулювання», «приведення до порядку». Таким поняттям у біологічній науці позначалося пристосування живого організму до оточуючого середовища. Згодом це поняття наповнилося широким змістом, стало використовуватися в природничих і в суспільних науках, зокрема в філософії, соціології. Цей термін вживається в двох модифікаціях: «адаптація» (*adaptatio*) і «пристосування» (*adjustment*). Перше поняття має більш широ-

кий характер на відміну від другого, що означає пасивне сприймання особистістю навколишнього середовища або пристосування до даної конкретної ситуації.

Актуальність досліджень щодо вивчення процесів адаптації підкреслюється, практично усіма провідними фахівцями, які працюють у цій галузі, незалежно від наукового напрямку. Так, Д. В. Колесов, у праці «Адаптація організму підлітків до учбового навантаження», вказує на вирішальне значення процесів адаптації, виділяючи при цьому особливі відмінності живих об'єктів від неживих: обмін речовин, здатність до розмножування, підтримку відносної сталості складу та функцій. Однак необхідно виділити найбільш загальні, фундаментальні відмінності. Для цього слід звернутися до поняття активності. В фізіологічному плані активність розглядається як прояв повноцінності індивіда в пристосуванні до часто змінних умов внутрішнього середовища, в медичному – як ознака і вираз його здоров'я [1].

Активність живого знаходить своє відображення в процесах адаптації. Адаптація являє собою діалектичну єдність зміни та незмінності, динаміки та стабільності. В найбільш широкому плані адаптація означає аспект життєдіяльності особини та виду (популяції) в якому реалізується фундаментальна особливість матерії до самозбереження та розвитку в конкретних умовах існування [1].

Громах С. М. у своїй праці «Принципи вікової періодизації в гігієні школярів та підлітків» зауважує, що адаптація людини – одна з найбільш актуальних проблем сьогодення. Так у зростаючого організму подібні процеси проходять частіше, оскільки на протязі росту та розвитку людині припадає пройти ряд етапів соціального існування, кожен із яких заключає у собі багато чинників, що представляють нові та не малі вимоги до людини. Зростаючому організму доводиться в процесі індивідуального розвитку адаптуватися до існування в цих нових умовах середовища [3].

Ганс Сельє, в праці «Нариси про адаптаційний синдром» зазначає, що серед усієї багатоманітності адаптивних реакцій виділяють специфічні і неспецифічні. Найбільш загальну реакцію організму відображають неспецифічні реакції, які частіше усього виражаються в розвитку загального адаптивного синдрому.

Специфічні адаптивні реакції виробляються набагато повільніше, їх характерна особливість – взаємодія і кооперація тих елементів функціональних систем, які забезпечують формування кінцевого корисного ефекту.

На сьогоднішній день загальноприйнята також актуальність і важливість вивчення адаптації організму до звичайних не екстремальних умов зовнішнього середовища.

Особливо важливо вивчати адаптивні перебудови в процесі вивчення у вищій школі. Стійкість людини як виду до будь-яких умов існування визначається не тільки біологічними але й соціальними механізмами. В першу чергу це наступність поколінь так звана соціальна спадщина: наявність у людського суспільства способів та коштів накопичення досвіду попередніх об'єктів та доступного для засвоєння нащадками того, що накопичується в процесі суспільно-трудової діяльності [1].

Сутність адаптації розкривається у ряді допоміжних термінів. Процес адаптації є адаптування. Стан організму в результаті успішного здійснення цього процесу(процесів) – адаптованість. Сукупність процесів від початкового стану організму до завершального – адаптивний цикл. Відмінність у стані організму від початку і після закінчення процесу (процесів) адаптації – є адаптивний ефект. Під адаптивною ситуацією слід розуміти конкретний момент взаємодії організму та середовища, відображаючи необхідність адаптивних перебудов [1].

Адапованість організму до будь-яких чинників може бути повною або частковою. При повній адаптованості істотних зрушень у відповідь на вплив не відбувається. Так як рівень резистентності (міра адаптивності організму до конкретних умов життєдіяльності, розкривається як особливий фізіологічний стан) організму достатньо високий і немає необхідності в зміні активності процесів життєдіяльності для врівноваження його та середовища. При частковому адаптуванні організм може перенести вплив (навантаження) лише за рахунок активації адаптивних процесів. Часткове адаптування може змінитися повним, так як під впливом адаптивних перебудов його резистентність збільшується. Але цей процес має обмежені межі, і, після того як резерв підвищення резистентності буде вичерпаний настає стан, коли в результаті повторних впливів резистентність підвищуватися не буде і почнуться зриви функціонування різноманітних органів та систем, зазвичай, вони відбуваються на фоні високої активності ендокринної системи, яка вже не веде до збільшення рівня резистентності внаслідок вичерпання її резервів [1].

Так, наприклад, у студентів в умовах перевантаження заняттями можуть знизитись показники продуктивності навчальної праці (відмова від специфічної діяльності) чи при наявності високої налаштованості на навчання, погіршується стан здоров'я при збереженні протягом деякого часу високих показників у навчанні.

Теоретичне осмислення проблеми дослідження дає можливість визначити, що

адаптаційний процес торкається всіх рівнів організму: від молекулярної до психічної регуляції діяльності. У цьому процесі психічна адаптація відіграє важливу роль. Психічна адаптація – це процес взаємодії особистості із середовищем, при якому особистість повинна враховувати особливості середовища і активно впливати на нього, щоб забезпечити задоволення своїх основних потреб і реалізацію значимих ланцюгів. Так, неспроможність адаптуватися у навчальному процесі поряд із негативним впливом на перебіг психічних процесів особистості, все ж відіграє також позитивну роль, виступаючи рушійною силою розвитку і передумовою вдосконалення поведінки і діяльності. Але у більшості випадків конструктивна спрямованість до адаптування все ж таки звільняє місце деструктивній (деадаптованості), що в свою чергу спричинує негативний вплив на навчальний процес у цілому. В такому випадку особистість відчуває себе дискомфортно, а частіше за все – пригнічено, що не може не зумовити відхилення від потрібного курсу у навчанні. Спостерігаються дисгармонійні процеси, що виникають в результаті реагування на елементи середовища (людей, події, ситуації тощо) чи власного внутрішнього світу (муки совісті, почуття провини).

Поняття «адаптація» і «адаптаційний процес» використовуються сьогодні в соціальній психології, філософії та соціології. Можна стверджувати, що проблеми адаптаційних процесів – це проблеми комплексного дослідження людини і навколишнього світу. В свою чергу, процес соціальної адаптації – це взаємоспрямований процес, тобто він передбачає взаємний вплив соціального середовища і соціального суб'єкта один на одного. Такий процес має досить тісний зв'язок з іншим процесом, пов'язаним з освоєнням суб'єктом соціального середовища, – процесом соціалізації. Так, Л. П. Кузнецова, визначає процес соціалізації як тривалий, поступовий процес еволюційного характеру, що включає пізнання, накопичення і засвоєння нових знань, умінь і навичок, процес перетворення соціальних цінностей і норм у внутрішні механізми регуляції власної діяльності. Інша вчена Н. П. Осіпова вбачає в соціалізації процес інтеграції індивіда у суспільство, який складається з виховання й освіти як специфічних засобів соціалізації людини та включає її в процес суспільного виробництва. Існує багато підходів до трактування поняття «соціалізація». Слід відмітити, що в літературі в основному розглядається соціалізація особистості, а не молоді, ця обставина спонукала вчених дослідити власне сам термін «соціалізація молоді». Так, соціалізація молоді, за В. В. Павловським, – це процес становлення і розвитку всієї даної групи аж до

переходу її у групу зрілих, дорослих, це поетапне включення молоді в соціум, яке здійснюється на основі діяльності і самодіяльності, реалізації віково-зорієнтованих програм, у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії з іншими віковими групами. В.В. Богданова вказує на те, що соціалізація молоді виступає як поліде-термінірований процес, результативність якого визначає безліч механізмів, одними з яких є адаптаційні механізми.

Розглянемо адаптаційні механізми соціалізації в навчальному процесі. Так, наприклад, предметом дослідження М. В. Левченка був аналіз адаптації в процесі навчання. За даними його дослідження, на процес адаптації впливають: рівень попередньої підготовки молоді до вступу до вузу; об'єктивного уявлення молоді про майбутню професійну діяльність; психологічний мікроклімат у найближчому оточенні студента; взаємини, які складаються у студента з керівництвом деканату, викладачами; самооцінка студента тощо. Цікаво також, що дослідник Т. І. Резник, зазначає, що через 2-3 місяці після вступу значна кількість першокурсників починає відчувати певні дискомфортні переживання. Цей період триває протягом усього першого року навчання і для абсолютної більшості студентів завершується, здавалося б, цілком успішно – дискомфортні дезадаптаційні стани минають і студенти починають вчитися більш-менш успішно. Виняток становлять лише окремі особи, які так і не можуть адаптуватися. Вважається, що саме вони потребують втручання психологів. Турбує при цьому те, що досить велика кількість студентів навчається не дуже успішно – після літньої сесії одну і більше задовільних оцінок мають, за даними дослідника, понад 30 %. Дослідник пояснює дану ситуацію тим, що певна частина студентів має не дуже високі показники у навчанні через невдало пройдений адаптаційний період. Крім того, навіть якщо на початкових курсах студент уникне дезадаптаційних процесів це ще не означає, що на останніх курсах навчання студент зможе адаптуватися до нових умов, що йому надасть його вже рідне оточення.

Також варто зауважити, що важливим аспектом адаптації є прийняття людиною соціальної ролі. Ефективність адаптації студентів значною мірою залежить від того, наскільки адекватно вони сприймають себе і свої соціальні зв'язки.

Оскільки до завдань вузівських викладачів та кураторів курсів не входить формування способів пізнавальної діяльності студентів, ситуація розвивається стихійно і може мати кілька наслідків.

По-перше, повна адаптованість організму до будь-яких чинників може так і не сформу-

ватися у студента і такий студент у більшості випадків буде неуспішним, а якщо продовжить вузівське навчання не в спроможності буде до навчання в іншому навчальному закладі, особливо закордоном. Розвиток унікальної мотивації, що є обов'язковим у цьому випадку, призведе до появи дуже малоефективного фахівця.

По-друге, може з'явитися часткова адаптованість, наприклад як випадкове відкриття, або в процесі наслідування. У цілому цей шлях є позитивним, адже успішність навчання зростатиме і дезадаптаційні переживання пом'якшуватимуться, але хочеться звернути увагу на те, що вони виникають без усвідомлення і поза активним саморозвитком індивіда. У цьому випадку студент обов'язково зустріне з подібними проблемами в майбутньому. Отже, даний шлях лише тимчасово допомагає вирішенню проблеми.

Саме тому доцільним буде надання кваліфікованої корекційної допомоги студентам. Така допомога має стати головною метою діяльності соціальної служби у вищих навчальних закладах та бути скерована не тільки на першокурсників, а також і на випускників вищих закладів освіти.

Певної уваги також слід приділити тому, що на сьогоднішній день більшість студентів планують навчання закордоном, що само собою пов'язано з рівнем академічної мобільності студентів. Поняття академічної мобільності студента в Україні – це можливість упродовж періоду навчання провчитись один або більше семестрів в іншому вищому навчальному закладі, де готують фахівців з цієї ж спеціальності із зарахуванням дисциплін та періодів навчання; ефективніше розвивати інтелектуальний потенціал, оскільки студент може самостійно обирати навчальний заклад, курси, предмети. Тобто переміщення в межах однієї соціальної верстви, подібно переміщенню студента, що навчався в Києві до нового навчального закладу в Парижі або до будь-якого іншого.

Мобільність студентів є однією з головних вимог Болонського процесу, що створює можливість для розвитку особистості, така співпраця між навчальними закладами покращує якість навчання в вищій школі та сприяє дослідницькій діяльності студентів. Але на сьогодні існують деякі негативні моменти в навчальній діяльності. Так середній вік дослідників збільшився аж до 50-60 років. Тобто проблема мобільності студентів, а саме стажування та навчання за кордоном є викликом часу і потребує якомога швидкого розв'язання. Так урядом України, від 11 квітня 2011 року, було прийнято постанову «Про питання навчання студентів та стажування аспірантів, науково-педагогічних працівників у провідних вищих

навчальних закладах та наукових установах закордоном», яка покликана на допомогу у проблемі соціальної мобільності студентів вищого навчального закладу. Метою даної постанови є підвищення рівня професійної підготовки особистості. На навчання та стажування направлятимуться студенти з найкращою успішністю у навчанні та науковими здобутками.

Академічна мобільність стає невід'ємною складовою сучасної освіти і зростатиме надалі. Для України досягнення ефективної міжнародної академічної мобільності в контексті Болонського процесу реальне лише за умови створення продуктивної системи національної мобільності, нормативно-правової бази та визначенні готовності до такого партнерства самих студентів.

Слід зауважити, що найбільш старанні та обдаровані студенти досить часто переживають розчарування у сфері навчання. Організація навчального процесу, як правило, оптимальна для студентів «середнього рівня» і занадто спрощена для обдарованого студента. Крім того, процес адаптації студента з відповідними показниками в навчанні, є як правило повним або частковим. Нерідко він відчуває себе спроможним зробити більше за усіх, але при неправильному направленні зусиль такої особистості можна позбавити такого студента розкриття вмінь та навичок у навчанні. Цей студент міг би спробувати себе у навчанні в закордонному навчальному закладі, адже його адаптація значно вища за адаптацію менш успішних колег. Педагогічна робота з такими студентами повинна включати в себе ознайомлення з ситуацією у вищому навчальному закладі освіти; мотиваційний компонент залучення студента до міжнародних програм обміну; формування позитивного мислення, щоб забезпечити змогу конструктивно сприйняти зміни у навчанні; збільшення самоповаги за рахунок усвідомлення своєї значущості.

Так, А. Дерябін підкреслює, що студентам з високою самоповагою потрібно менше часу для того, щоб успішно зменшити дезадаптаційні процеси, ніж студентам з низькою самоповагою. З його точки зору перші в ситуації загрози вдаються до самопідкріплення автоматично, тоді як для других це більш примусовий, контрольований процес. Індивіду з низькою самоповагою потрібно більше часу на те, щоб переключити свою увагу із загрозової інформації на інформацію в пам'яті, яка могла б зіграти роль «якоря» для переживання почуття високої самоповаги.

Дослідивши поняття «адаптація», можна відмітити, що на сьогоднішній день існує велика кількість визначень цього поняття. Але більш частіше таким поняттям прийнято поз-

начати пристосування живого організму до оточуючого середовища. Адаптація є необхідним елементом соціалізації.

З'ясувавши вплив адаптаційних процесів соціалізації у навчальному процесі бачимо наскільки сильно впливає соціалізація особистості у вищій школі на успішність в навчанні. Так не спроможність адаптуватися у період соціалізації спричиняє негативний вплив на навчальний процес у цілому. Звертається увага на необхідності надання кваліфікованої корекційної допомоги студентам. Така допомога має стати головною метою діяльності соціальних служб у вищих навчальних закладах та бути скерована не тільки на першокурсників, а також і на випускників вищих закладів освіти.

Проаналізувавши зв'язок між рівнем адаптованості студента та його академічною мобільністю, можна прийти до висновку, що основну роль у успішному навчанні закордоном

відіграє вміння студента адаптуватися до нових умов. Можна побачити безперервний зв'язок між вмінням індивіда адаптуватися в період соціалізації та рівнем академічної мобільності. Важливо також відмітити роль академічної мобільності в студентському житті. Адже, студентський обмін на сьогоднішній день трактують як засіб розвитку загальноєвропейського рівня спеціалістів і у подальшому кваліфікованих працівників.

Перспективи подальших філософсько-соціологічних досліджень адаптаційних механізмів соціалізації особистості у вищій школі, як необхідного елемента розвитку країни в цілому, полягають у поглибленому дослідженні чинників мотивації до навчання в межах навчально-виховної функції семінарських занять, спрямованих на формування гармонійної висококомпетентної особистості професіонала.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адаптація* організму подростокв к учебной нагрузке / Под ред. Д. В. Колесова. – М. : Педагогика, 1987. – 150 с.
2. *Богданова В. В.* Траектории социализации современного студенчества. Феномены сообразной и неадаптивной социализации / В. В. Богданова // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение». – 2009. – № 3. – Социология.
3. *Громбах С. М.* Принципы возрастной периодизации в гигиене детей и подростков / С. М. Громах // Основные закономерности роста и развития детей и критерии периодизации. – Одесса, 1975. – С. 25-27.
4. *Гурч Л. М.* Мобільність студентів та професорсько-викладацького складу як чинник підвищення конкурентоспроможності вищої освіти України в європейському просторі / Л. М. Гурч // Персонал. – 2005. – № 7. – С. 80-85.

Стаття надійшла до редакції 13.12.2011 р.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФЕНОМЕНУ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ**В. М. Логвиненко***кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*

У статті досліджується феномен екологічної культури; уточнено і цілісно розкрито її сутність. Висвітлена роль екологічної культури як регулятора відносин людини і природного середовища на основі ціннісних установок. Виділено основні її компоненти і проаналізовано їх зміст. Наголошено на значенні і важливості усіх компонентів культури. Окреслено умови та основні проблеми формування екологічних знань, екологічних цінностей, екологічної діяльності. Особлива увага приділяється екологічним цінностям. Підкреслено, що від системи цінностей особистості залежать її поведінка та діяльність стосовно навколишнього середовища. Показано зв'язок знань, цінностей, практичних дій і їхню взаємозалежність. Подальші наукові розробки з цієї теми можуть стосуватись розгляду і обґрунтування необхідних екологічних знань у громадян та формування на їх основі переконань; розробці рекомендацій для підвищення рівня екологічної культури, створення методик визначення рівня екологічної культури.

Ключові слова: екологічна культура, екологічні знання, цінності, діяльність, навколишнє середовище.

Подальша життєдіяльність людства потребує нових засад взаємодії людини і природи; світоглядних змін, пов'язаних з переоцінкою місця людини у природному світі, корекції традиційних форм природокористування. Цьому сприятиме розвинута екологічна культура нашого сучасника. Ефективне формування цієї культури є актуальною проблемою сьогодення, адже екологічні кризи й нестабільність природного середовища розгортаються з дедалі більшою гостротою, а це є прямим свідченням негативного антропогенного впливу на природне довкілля.

Дослідження проблем, пов'язаних з екологічною культурою, упродовж останнього десятиліття стали предметом наукового аналізу таких дослідників як Т. Гардашук, В. Борейка, В. Деркача, А. Єрмоленка, В. Крисаченка, О. Салтовського, Е. Семенюка, В. Скребця, А. Толстоухова, М. Хилька, Л. Юрченко. Так, моральні засади екологічної культури знаходимо у роботах А. Єрмоленка, В. Борейка [1; 4], а аспекти екологічної філософії й етики довкілля у Е. Семенюка [11]. Феномен екологічної свідомості вивчався В. Деркачем, М. Кисельовим, В. Скребцем, А. Толстоуховим [6; 12]. В. Крисаченком та М. Хильком розвинуто концепцію екологічної культури, визначено пріоритети та способи реалізації екологічної політики та екологізації діяльності [8]. Л. Юрченко робить акцент на значенні екологічної культури в розбудові національної безпеки [16]. Проблемам сучасної екологічної політики, збалансованого розвитку, ролі екологічного руху в охороні довкілля присвячені дослідження Т. Гардашук [3]. У дисертаційних роботах досліджувалися певні аспекти змісту, завдань, форм і методів форму-

вання екологічної культури (О. Висоцька, Т. Гайналь, Г. Глухова, Н. Грейда, Л. Лук'янова, О. Матеюк, Н. Негруца, О. Пруцакова, Н. Олійник, Ю. Тагліна, Л. Титаренко, Н. Шевченко, О. Ярмак, Г. Ярчук). Проте деякі твердження потребують уточнення і розгорнутого розгляду. Зокрема, це стосується дослідження і висвітлення компонентів екологічної культури, що сприятиме кращому її розумінню і ефективному формуванню у нашого сучасника. Тому метою даної статті є теоретичне обґрунтування сутності екологічної культури і її компонентів та визначення їх змісту і взаємообумовленості.

Екологічна культура посідає одне з вагомих місць серед різноманітних форм культури. Загалом, явище культури вельми складне, поліструктурне й стосується усіх сфер життєдіяльності. Тому, мабуть, існує безліч моделей культури, методологічних підходів до розуміння цього феномену, а відтак і безліч визначень, кожне з яких має право на існування. Першопочатково термін «культура» (від латинського слова «cultura»), означав «обробіток», «догляд» ґрунту, ефективну сільськогосподарську діяльність, а згодом дістав значень виховання, навчання. Словники та енциклопедії, зазвичай, наводять кілька значень цього терміну. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови культура це: «1. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії.... 2. Освіченість, вихованість. 3. Рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової діяльності. 4. Розведення, вирощування якої-небудь рослини або тварини.... 5. Мікроорганізми, вирощені в лабораторних умовах у живильному середовищі» [2,

596]. Ці, на перший погляд, різнопланові дефініції мають одні і ті ж засадничі ідеї. У будь-якому значенні цього поняття в основі культури лежить перетворення чогось, але перетворення на ціннісній основі задля задоволення якоїсь потреби. Про це красномовно говорить і походження цього поняття. Можна стверджувати, що культура має місце тільки тоді, коли вона опирається на знання, має ціннісну основу, та виражається у діяльності, що підкреслюють й інші визначення. Наприклад, «Культура – сукупність матеріальних та ідеальних (духовних) цінностей. Вона невід’ємна від людини і її творчої діяльності у всіх сферах буття і свідомості. Така діяльність людини, як суб’єкта культури, направлена на творче перетворення дійсності і складається з процесів опредмечування (створення цінностей, норм, знакових систем тощо) і розпредмечування (осягнення цінностей культури та їх використання у ході практичної діяльності)» [15, 454-455]. Соціологічна енциклопедія, розглядаючи культуру як соціальний інститут, тлумачить її як таку, що «визначає цінності і норми поведінки людей у конкретній системі суспільних відносин, забезпечує регулювання цих відносин у суспільстві, його стабільність і задовольняє духовні потреби, що пов’язані зі споживанням і освоєнням певних культурно-символічних кодів (цінностей, норм, звичаїв, традицій, способів життя), є способом соціалізації людини... Отже, культура, пронизуючи всі ланки суспільства як соціальної системи, виступає одночасно як середовище, засіб і результат життєдіяльності соціальних суб’єктів, окремих особистостей, певних соціальних груп і спільнот, окремих суспільств чи навіть людства загалом» [13, 201].

Очевидно, що коли ми розглядаємо культуру загалом, то роль цінностей у будові і функціонуванні культури ні в кого з дослідників не викликає сумнівів. Крім того, ми вже з’ясували, що культуру, як соціальний феномен, найчастіше визначають саме через ціннісні орієнтації. Коли мова вже йде про екологічну культуру, погляди дослідників щодо змісту екологічної культури дещо розходяться, проте усі вказують на важливість таких загальнокультурних компонентів як знання, цінності, практичні дії. В екологічному тлумачному словнику екологічна культура розуміється як «специфічна форма в структурі сучасної культури, направлена, з одного боку, на звільнення людини від жорсткої природної залежності, а з іншого – на гармонізацію відносин між суспільством і природою. По суті екологічна культура – це своєрідний «кодекс поведінки», а за змістом – сукупність знань, норм, стереотипів і «правил поведінки» людини в навколишньому середовищі так, щоб були враховані не тільки

практичні потреби людини і суспільства, а й можливості природи зі збереження її сталої рівноваги (гомеостазу), а також не припускання такої людської діяльності, яка призводила б до екологічних криз у екосистемах різного ієрархічного рівня» [14, 97]. Як зазначають В. Крисаченко і М. Хилько: «Екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об’єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів» [8, 212]. Л. І. Юрченко звертає увагу на те, що «Екологічна культура в більшості визначає норми відношень суспільства і природи, встановлює систему пріоритетних цілей; знаходить своє відображення в суспільній свідомості та суспільній психології, в конкретних формах життєдіяльності та способу життя» [16, 82]. Цілком зрозуміло, що екологічна культура регулює відносини людини і природи на основі системи ціннісних орієнтацій і установок. Вона спрямована на відтворення та розвиток природно-соціального багатства, дає змогу пристосовуватися до природного довкілля, а також регулює діяльність суспільства по відношенню до природного середовища. Відповідно, щоб сформувати екологічну культуру слід впливати на ціннісні орієнтації, приділяти достатньо уваги для популяризації екологічних знань, пропонувати моделі природоохоронної діяльності.

При більш детальному розгляді екологічної культури, дослідники не приділяють належної уваги усім її компонентам, а зосереджуються, передусім, на аналізі екологічної культури як діяльності. Такий підхід є важливим, оскільки діяльність є показником рівня екологічної культури, проте слід пам’ятати, що екологічна культура є ефективною і можливою тільки в тому випадку, коли вона опирається на систему цінностей. Тож, на перший погляд, виглядає дещо незрозумілим, чому при розгляді питань пов’язаних із формуванням екологічної культури, на екологічних цінностях, зокрема, не акцентується належна увага. Можливо, це відбувається тому, що в умовах екологічної кризи, яка вже стала реальністю, потрібні негайні і дієві заходи, а формування екологічних цінностей і переконань – процес складний, багатофакторний і тривалий та й результат не є гарантованим, відтак і приділяється більше уваги діяльній стороні екологічної культури. Загалом виховання і формування екологічної культури нашого сучасника відбувається шляхом насадження тих чи інших ідей і закликів до тих чи інших дій, мета яких людині незрозуміла або вона вважає їх недоцільними. Як приклад, можна навести одну з форм культури – фізичну. Впродовж довгих років ми в загальноосвітніх та вищих навчальних за-

кладах «займались» фізичною культурою, робили усілякі вправи, які зміцнюють наш організм й формують витривалість. І що? Далеко не у всіх нас оця фізична культура сформована. У суб'єктивних ціннісних ієрархіях міцне, витривале, красиве тіло, загалом наше здоров'я, знаходиться десь на периферії. Чому, маючи знання, виконуючи регулярно певні дії ми не здобули цієї фізичної культури? Справа, мабуть, в некоректному підході. Головне для нас – результат. А те, яким чином він досягається, несуттєво. І як не прикро, це стосується багатьох сфер життя. Нам видається, що наша діяльність опирається на зрозумілі усім засади, що усі, якщо мова йде вже про екологічну культуру, мають потребу збереження довкілля, тож потрібно тільки запропонувати правильні моделі поведінки (діяльнісний підхід) і наші сучасники матимуть цю культуру. В дійсності усе значно складніше. Будь-яка діяльність здійснюється людиною не просто так, а з метою задоволення своїх потреб. Кожен з нас має свою систему цінностей, предмети та явища яких покликані задовольнити наші потреби. За допомогою цінностей людина визначає, що є потрібним і корисним, а що шкідливим. Предмети і явища світу стають цінностями тоді, коли у свідомості людини вони набувають корисних властивостей. Одні цінності мають для людини більше значення, інші – менше, тому така система цінностей суб'єктивна й ієрархічна. Від ціннісних орієнтацій особистості залежать її дії, прагнення, поведінка, життєдіяльність загалом. Цінності не виникають невідомо звідки і не вкладаються в людину ззовні. Вони формуються суспільством і закладаються в індивідів в процесі їх соціалізації, соціальних взаємодій, набутих знань, спілкування, індивідуальної діяльності тощо. Під впливом соціального досвіду кожен з нас складає свою ціннісну модель, в якій є як загальнолюдські так й індивідуальні цінності; те що представляє цінність для одного не факт буде цінним для іншого. Тому, апелюючи до особи з вимогою наприклад, природоохоронної діяльності, цінність якої для нас є очевидна, натикаємось на байдужість. Отже, для формування екологічної культури потрібно впливати на ціннісні орієнтації особистості.

Ще один важливий складник екологічної культури, без якого вона неможлива – знання. Багато дослідників звертають увагу на низьке володіння громадянами екологічними знаннями. «Саме діяльному екологічному невігластву зобов'язані ми сьогоднішніми проблемами великих і малих рік, морів, виснаженням, інтенсивними агротехнологіями, родючих земель, загазованістю міст, кислотними дощами, виснаженням озонового шару Землі... Це дає підстави говорити про низький рівень екологі-

чної грамотності не якоїсь групи людей, суспільства, регіону, а й усього людства в цілому» [8, 468]. Беззаперечно, роль екологічних знань у діяльності є вельми вагомим. Поза тим, варто врахувати такі два аспекти. По-перше, – обмеженість пізнання. Людина, здатна пізнати будь-яке явище чи предмет природи і мати відповідні знання, в тому числі й екологічні, проте ці знання носять частковий характер. Вона пізнає і перетворює природу «по частинах». Ця «частковість» призводить до «частковості» при втручанні в колообіги речовини та енергії, які існують в оточуючому природному світі, а, отже, і порушують їх, чим викликають екологічні кризи та катастрофи [10, 208-216]. Наша свідомість має інтенційний характер і одночасно у ній не може відобразитись предмет чи явище у всій повноті особливостей і зв'язків і вона не здатна передбачити усі можливі наслідки свого втручання у природу. Звичайно, це не означає: щоб ми не робили – екологічна криза неминуча, а тому можна проводити будь-яку діяльність. «Навіть споруджуючи будинок згідно з природою, доводиться позбавляти життя дерева і роздробляти каміння. Щоб створити скульптуру з каменю або металу, треба розрити і пошкодити землю. Якщо культура є людським внеском до історії природи, світ не має лишатися таким, немов людини не існувало. Отже в умовах кризи довкілля правильно буде протиставити надмірності змін якомога більше утримання від дотеперішньої руйнації...» [9, 64]. Ми маємо економно використовувати природні ресурси, виявляти і зводити до мінімуму негативні впливи на довкілля і передбачати усі можливі наслідки нашого втручання у природу. Також повинні змінити індустріально-забруднюючий і руйнівний тип взаємовідносин з природою і проводити природоперетворюючу діяльність, яка б була безвідходною і вписувалась у природні колообіги. Цього, без належного рівня знань, ми не зможемо зробити.

По-друге, – економічна вигода. Більшість рішень, які привели до фатальних наслідків для довкілля, приймались все-таки фахівцями з відповідною освітою і які могли передбачити наслідки такої діяльності. Проте потреба отримувати щораз більші матеріальні блага значно переважає потребу збереження довкілля, а особливо, коли вона задовольняється за рахунок обмеження матеріальних потреб. Сучасне суспільство – суспільство споживачів – і ціннісні орієнтації його пов'язані, передусім, з комфортом існування й матеріальними благами: «... технологія застосовується не задля порятунку існуючого чи уникнення нестерпного, а задля постійного поліпшення вже досягнутого, тобто задля прогресу, який з усією марнославною спрямова-

ний на досягнення земного раю. Він та його витвори є швидше наслідком розбещеності, ніж необхідності...» [5, 63]. Тож навіть знаючи, що діяльність приносить шкоду навколишньому середовищу, людство і надалі задовольнятиме свої економічні інтереси, виражаючи тим самим свою байдужість до критичної екологічної ситуації. Наявність таких знань, не є гарантією відповідної життєдіяльності та екологічної культури. Проте, знання – це перший і необхідний крок у напрямі до екологічної культури. Досить часто ним і обмежуються, очікуючи, що людина, маючи належні знання, буде ними користуватись та керуватись в процесі життєдіяльності. Як ми вже з'ясували, це не зовсім так. Нашу діяльність мотивують переконання. Переконання формуються під впливом різних факторів, але в основі лежить знання, що має якість особисто значущого. Саме знання надають переконанням глибокий зміст, значення, визначають всезростаючу роль у суспільстві певних цінностей. Певна річ, далеко не усі знання стають переконаннями. Крім того, знання необхідні нам, щоб провадити ефективно, екологічно коректну діяльність. Для цього базовими складовими екологічних знань, згідно з Концепцією екологічної освіти, мають бути сучасні уявлення про: «біосферу та її структурні одиниці; екосистеми, їх біотичну структуру, генетичні типи, принципи класифікації; живу речовину та її роль в біосферних процесах; закономірності колообігів речовин, енергії та інформації; систему «людина – суспільство – біосфера – космос»; основні види антропогенного впливу на компоненти довкілля та їх негативні наслідки; основні глобальні, державні і регіональні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення; економічні, законодавчі та нормативно-правові принципи раціонального природокористування; основи державної та регіональної екологічної політики тощо» [10].

Усі набуті знання, переконання, прагнення, потреби мають відобразитися у практиці. Цьому важливому аспекту культури присвячені праці В. Крисаченка і М. Хилька, в яких розкривається феномен екологічної діяльності й висувається ряд вимог щодо її ефективності. Наприклад, правильна орієнтація та гармонізації всіх видів і форм діяльності в системі «соціум – природа», збалансований розвиток, які можливі через розв'язання комплексу завдань (технологічних, економічних, гуманітарних, соціальних, політичних, міжнародно-правових); розширення та активізація ресурсу

созберігаючої, природоохоронної діяльності громадян; культура здійснення природоохоронної, ресурсозберігаючої діяльності [8]. Гострота проблем, які вирішуються, їх масштабність і складність не терплять у ході екологічної діяльності байдужості, безвідповідальності, формалізму, а потребують активності, ініціативи, творчості в екологічній сфері. Це вимагає і постійного підвищення своєї кваліфікації, оволодіння новими екологічними та іншими необхідними знаннями, вмілу реалізацію у практичній діяльності.

Як зазначають вищезгадані автори, саме практична діяльність збагачує її учасників безпосередніми знаннями про навколишнє середовище. Соціально-екологічний досвід, набутий у процесі цієї діяльності, дозволяє співвіднести їх із реальністю, обдумати і відчувати ті факти, які відомі з літературних джерел, і тим самим сприяє перетворенню таких знань у переконання. Водночас практична діяльність є засобом перевірки рівня екологічної свідомості [8].

Можна стверджувати, що екологічна культура буде мати місце тільки тоді, коли виражатиметься у діяльності. Якщо ми матимемо відповідні екологічні знання, переконання, потреби, але не матимемо змоги втілити їх у свою життєдіяльність, або не знатимемо як це зробити, то наша культура – «пустодзвін». Справжня екологічна культура є діяльною і саме через діяльність вона набуває своєї довершеності. Проте, не слід вважати діяльність центральним елементом культури, не менш важливими є усі її складники. Це як ланцюг: якщо одна ланка виявляється слабкою – він втрачає своє призначення.

Таким чином, в даній статті була здійснена спроба цілісного розкриття суті екологічної культури, яка передбачає не тільки знання про наукові основи взаємовідносин соціуму та природи, а й соціально ціннісні мотиви у ставленні до неї, необхідні вміння та навички ставлення до природного довкілля, тощо. Тільки вихована на цих ідеях особистість зможе екологічно зважено поводитись у навколишньому середовищі. Подальші наукові пошуки з цієї теми можуть стосуватись аналізу і обґрунтуванню необхідних екологічних знань у громадян та формування на їх основі переконань, розробці рекомендацій для підвищення рівня екологічної культури, створення методик визначення рівня екологічної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борейко В. Е.* Екологічна етика / В. Є. Борейко, А. В. Подобайло – К.: Фітосоціоцентр, 2004. – 116 с.

2. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
3. *Гардашук Т. В.* Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук. – К.: ТОВ ВПЦ «Техпринт», 2000. – 126 с.
4. *Єрмоленко А. М.* Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.
5. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; [пер. з нім. А. Єрмоленка, В. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
6. *Концептуальні* виміри екологічної свідомості: монографія / [М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін.]. – К.: Парапан, 2003. – 312 с.
7. *Концепція* екологічної освіти України // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – №7. – С.3-23.
8. *Крисаченко В. С.* Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К.: Знання України, 2002. – 598 с.
9. *Маєр-Абіх К.-М.* Повстання на захист природи. Від докільця до спільносвіту / К.-М. Маєр-Абіх. [пер. з нім., післямова, примітки А. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
10. *Салтовський О. І.* Основи соціальної екології: навч. посіб. / О. І. Салтовський. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 382 с.
11. *Семенюк Е. П.* Філософські засади сталого розвитку / Е. П. Семенюк– Л.: Афіша, 2002. – 200 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2011 р.

ПРОЦЕС СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Л. В. Літценберг

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті розглянуто проблему специфіки процесу соціокультурної ідентифікації в умовах трансформації суспільства. Розкрито особливості ідентифікаційних процесів у сучасному соціокультурному просторі, на функціонування яких найбільшою мірою впливає існуючий світовий порядок, соціально-політична трансформація й глобалізація, рівень розвитку громадянського суспільства і правової держави, менталітет нації, світоглядні орієнтації людей. Процес соціокультурної ідентифікації подано як складний багатогранний процес, де основу складають цінності соціокультурного простору. Аналіз взаємозв'язку культури і соціальних відносин дозволяє зробити висновки, що важливим елементом механізму процесу суспільного відтворення виступає соціокультурна ідентичність соціуму.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, соціокультурна ідентифікація, сучасне суспільство, глобалізація, трансформація.

Кардинальні соціальні, політичні та економічні зміни, що відбуваються у світі в останні десятиліття, привели до розширення взаємозв'язків і взаємозалежностей різних країн, народів, культур. Зміни охоплюють практично всі форми суспільного життя і отримують у філософському та суспільно-науковому знанні неоднозначні, часом суперечливі, оцінки. Це пов'язано з тим, що процеси глобалізації передбачають формування нових форм та інститутів, призначених стати регуляторами соціальних процесів в XXI ст. Велика кількість теоретичних і методологічних проблем, що виникають у цьому контексті, вимагають нового переосмислення. Як свідчать дослідження останніх років, проблема самовизначення людини в умовах глобалізації суспільства висувається в ранг основних філософських тем сучасності.

Останні десятиріччя в Україні відзначаються кардинальними соціокультурними трансформаціями, що проявляються у відмові від колишніх ідеологічних принципів соціально-економічного розвитку та державно-політичного устрою. Самовизначення в сучасному суспільстві, співвіднесення себе з різними соціальними групами і спільнотами українського суспільства вимагають великих індивідуальних зусиль, які припускають наявність певних особистісних якостей, оскільки в процесі соціокультурної трансформації відбувається не тільки зміна зовнішніх соціокультурних відносин, але й зміна внутрішнього духовно-морального, емоційного світу людини, ціннісних орієнтирів життєдіяльності кожної особистості.

Тривала структурна криза українського суспільства призвела до формування дефіциту традиційних об'єктів ідентифікації. Українці потребують трансформаційно-нових видів ідентичності. І, як свідчить аналіз наукових джерел і публікацій, проблема ідентифікації особистості в умовах трансформації сучасного соціокультурного простору залишається актуальною на сьогоднішній день. Окремим аспектом проблематики соціокультурної ідентифікації присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців: К. Ясперса, М. Хайдеггера, Е. Фромма, П. Рікера, Дж. Глувера, Ю. Хабермаса, Е. Еріксона, С. Кримського, Л. Козименко, Л. Солонько, Ю. Шинкаренка, В. Фадєєва, М. Беррі, Ф. Вейкмана, О. Вудсайда, Ю. Бромлея, В. Лісового, О. Проценко, В. Малахова, А. Циганкова, Д. Гинева, П. Гуревича, П. Гнатенко, В. Павленко, А. Якимовича, С. Легеза, Л. Скворцова, Т. Воропай, Г. Фесенко, А. Маршак, І. Старовойтова, В. Ядова.

Як вважає Е. Еріксон, саме поняття ідентичності, ідентифікації (самоідентифікації) необхідні для пояснення зміни співвідношення суспільного та особистого, біологічного і соціального, нетипового і стандартного, «інакшості» і одноманітності, глобального і локального. Він підкреслював, що в наш час дослідження ідентичності стає таким же стратегічним завданням, яким свого часу була проблематика несвідомого [8].

Мета даної статті полягає у визначенні специфіки процесу соціокультурної ідентифікації в умовах трансформації сучасного суспільства.

Історія людини, як стверджує В. А. Ядов, у сучасному житті перестає сприйматися як загальноісторичний процес, а постає як соціально-історичний (конкретно-історичний) процес. Соціокультурний простір життя сучасної людини, як неодмінна умова її ідентифікації, набуває статусу багаторівневого простору. У процесі глобалізації очевидним стає злиття численних підсистем і сфер соціального життя, національних традицій і культур [9].

Саме такі суттєві трансформації соціальних процесів та інститутів спричиняють кризу ідентичності. Зросла соціальна мобільність, яка проявляється, зокрема, і в частій зміні соціальних ролей, різких переміщеннях в соціальному просторі. Якщо раніше людина була стурбована формуванням стійкої ідентичності, а також її підтримкою, то тепер, як наголошує З. Бауман, пріоритетною стає завдання уникнути скам'яніння ідентичності та не перетворитися в щось раз і назавжди фіксоване [7].

Перш ніж перейти до розгляду особливостей соціокультурної ідентифікації особистості, коротко зупинимося на існуючих в сучасному гуманітарному знанні визначеннях поняття «ідентифікація».

У широкому значенні ідентифікація особистості визначається як процес становлення, функціонування і розвитку ідентичності суб'єкта [7].

Ідентифікація охоплює динамічні, процесуальні аспекти формування ідентичності. Поняття «ідентифікація» було введено З. Фрейдом і активно використовувалося неопрейдистами (А. Фрейд, Д. Раппопорт). У психоаналітичній традиції ідентифікація трактується як центр, механізм, що забезпечує здатність Я до саморозвитку. Поняття «ідентифікації» широко використовується в соціології, соціальної психології, соціальної філософії (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід, Т. Парсонс); тут ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, що складається в прийнятті індивідом соціальних ролей, засвоєнні соціокультурних зразків і моделей поведінки [7].

Ідентифікація в найзагальнішому вигляді означає процес емоційного, національного, етнічного, культурного та іншого самоототожнення індивідів з іншою людиною, групою, зразком. На думку Бохан А. Е., у сучасному розумінні ідентифікація охоплює три пересічні області реальності.

По-перше, ідентифікація це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на підставі емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власні норм, цінностей, зразків; відкрите наслідування.

По-друге, ідентифікація це бачення суб'єктом іншої людини як продовження себе

самого, надання йому своїх рис, почуттів, бажань.

По-третє, ідентифікація це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді занурення, перенесення індивідом себе на місце іншої людини і призводить до засвоєння її особистісних характеристик.

За об'єктами ідентифікації розрізняють наступні форми ідентифікації:

- персональна пряме ототожнення індивідом себе з реальною чи вигаданою особою (я товстий, я козеріг, я москвич тощо);

- соціальна зарахування себе до певної номінальної соціальної групи;

- загальнолюдська включення себе до реальним соціальним спільнотам, переважно заснованих на спільній реальній діяльності (студентство, підприємці тощо).

Таким чином, ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, етнізації і виховання особистості, який проявляється у прийнятті індивідом певної соціальної ролі, в усвідомленні ним власної групової приналежності тощо. Як вважає І. І. Старовойтова, особливо зростає увага до методу ідентифікації у філософії та суспільних науках у зв'язку з переходом від тоталітаризму до суб'єктного суспільства, зростанням різноманітності й динамічності у соціальній і політичній структурах [5].

Будь-яка особистість являє собою продукт розвитку культури й виступає стосовно культури одночасно в декількох якостях: як продукт культури; як споживач культури; як виробник культури; як транслятор культури. На всіх етапах життєвого шляху особистості іманентно властиві соціальні характеристики. Відповідаючи на запитання «Хто Я?», люди починають із того, що відносять себе до якихось формальних або неформальних груп у суспільстві, указують свою стать, вік, професію, і лише після цього перераховують властивості свого характеру, індивідуальні здатності. Схильність описувати себе в соціальних термінах, кожний з яких вказує приналежність до певного «Ми», підсилюється в процесі формування й розвитку особистості [2].

Можливість вибору будь-яких культурних зразків на будь-який проміжок часу, сумніви в автентичності культурних традицій внаслідок їх підлаштування до інтересів маси ускладнюють ідентифікаційний процес. Залучення індивіда в безліч пересічних і конкуруючих один з одним способів поведінки призводить до розщеплення ідентичності, окремі рівні якої можуть суперечити один одному.

В основі припущень сучасних теоретиків постмодерністів (Ж. Бодріяр) про зникнення ідентичності як такої, лежить теза про кризу

соціальності. Як зазначає Г. С. Кнабе сучасне суспільство можна уявити або у вигляді абстрактної спільності, в якій кожен індивід дотримується різноманітних норм поведінки і не відчуває відповідальності перед групою (масою), або у вигляді сукупності дезінтегрованих мікрогруп. І в тому, і в іншому випадку ідентифікація ускладнена. Проте криза соціальності не сприяє розвитку індивідуальності, тому що остання може сформуватися і реалізуватися тільки в стійкій групі [3].

Теоретична розробка проблеми ідентифікації особистості успішно ведеться в різних областях гуманітарного знання. У соціально-філософських, соціологічних, культурологічних, психологічних дослідженнях накопичено солідний потенціал різноманітних теоретичних підходів до проблеми взаємозв'язку та співвідношення особистості і суспільства, який також може бути використаний для поглиблення наукового уявлення про сутність соціокультурної ідентифікації.

Особливості соціокультурного динамізму сучасності надають своєрідність процесам ідентифікації. Ситуація постмодерну породжує розрив з традиційною культурою, стилем і способом життя. Функції соціалізації в значній мірі переходять від родини до інформаційних засобів та інститутів масової культури. Дослідження проблеми соціокультурної ідентичності в цих умовах набуває не тільки теоретичної, а й практичної значимості.

Процес соціокультурної ідентифікації слід інтерпретувати як складний багатогранний процес, де основу складають цінності соціокультурного простору. І тому ідентифікацію, як вважає Бохан А. Е., можна розглянути з різних сторін з урахуванням соціальних і культурних чинників.

По-перше, якщо говорити про ототожнення ціннісних установок і уявлень індивіда з орієнтирами певних соціокультурних груп, то соціальна і культурна ідентифікація це процес свідомого засвоєння культурних цінностей різних соціальних груп і спільностей.

По-друге, якщо говорити про критерії індивідуального вибору ціннісних установок соціальних спільнот, то ідентифікаційний процес, це духовне визначення себе щодо соціальної групи.

По-третє, якщо давати оцінку грані духовного і морального визначення особистості в спільності, то соціокультурна ідентифікація виступає як процес входження до складу певної соціальної групи з елементом усвідомлення і прийняття своєї духовної приналежності до цієї групи.

Аналіз взаємозв'язку культури і соціальних відносин дозволяє зробити висновки, що важливим елементом механізму процесу сус-

пільного відтворення виступає соціокультурна ідентичність соціуму. Вона являє собою складну структуровану систему, яка охоплює цінності культури всього соціокультурного простору, засвоєння і відтворення яких індивідами і соціальними групами в процесі їх соціально-професійної діяльності забезпечує ідентичність суспільства самому собі. І оскільки ці цінності реалізуються і відтворюються через діяльність соціальних груп і окремих індивідів, що здійснюють їх освоєння і відтворення в процесі різноманітних форм соціальної практики, то ми можемо виділити в суспільстві три рівня соціокультурної ідентифікації.

Макро(системний)-рівень соціокультурна ідентифікація соціуму в цілому, що характеризується спільністю у представників даного соціуму світоглядних орієнтацій, життєвих установок, цілей та ідеалів.

Мезо-рівень соціокультурна ідентифікація окремих соціальних спільностей (соціально-професійних груп), що характеризуються спільністю їх поглядів на виконання в рамках цих груп різних видів соціальної діяльності.

Мікро-рівень соціокультурна ідентифікація особистості, яка інтегрує в процесі її формування і реалізації мезо- і системного рівнів. Це процес, що визначається її вибором з приводу входження в ті соціальні спільності, в умовах яких вона може реалізувати свої прагнення у виконанні «вільної свідомої діяльності», яка становить, на думку Маркса, сутність людини як розумної істоти [6].

Ґрунтуючись на тому, що сучасний індивід живе, як правило, в багатокультурному соціальному просторі, його слід розглядати як людину, що має бути готовою до міжкультурної взаємодії. Використання полікультурного підходу до соціальної ідентифікації дає можливість стверджувати, що ідентифікація це усвідомлення, прийняття та переживання своєї культурної приналежності до різних соціальних спільнот з різними характеристиками етнонаціональними, професійними, територіальними, політичними, релігійними, соціально-класовими, цивільними тощо.

Між тим в умовах соціокультурної нестабільності відбувається перелом існуючої соціальної системи, що призводить до втрати стійкої ідентичності та гальмування процесу ідентифікації. При цьому починається пошук більш стабільних соціальних спільнот і груп, приналежність до яких допомогла б упорядкувати і відновити цілісність соціальних систем і культурних норм. У період нестабільності, такими соціальними групами стають найчастіше такі спільноти як сім'я і етнос, нація.

На думку Фоминої Т. А., соціокультурна ідентифікація особистості являє собою двосторонній процес становлення, функціонування

і розвитку соціальної ідентичності індивіда, що поєднує акти зовнішньої ідентифікації та самоідентифікації особистості. Відповідно до цього соціокультурна ідентичність це особистісна характеристика, що позначає стан особистої самототожності індивіда, що є результатом присвоєння їм Я- і Ми-образів певної соціальної позиції, які відображають комплекс відповідних соціально значущих ознак, легітимованих соціумом (почуття приналежності, ціннісно-нормативний комплекс, специфічні практики, життєві форми і стиль) [7].

Динаміка соціокультурної ідентифікації особистості в сучасній Україні пов'язана із змінами соціального контексту. У періоди загострення суспільно-політичної ситуації соціально-групова ідентифікація переживає спад, але в міру стабілізації має тенденцію до відновлення. Загальносоціальна криза інтенсифікує соціокультурну ідентифікацію особистості з повсякденним найближчим оточенням і суттєво послаблює вплив великих соціальних спільнот, які пов'язані з політикою. У той же час соціокультурна ідентифікація особистості, яка є одним з найважливіших засобів соціально-психологічної стабільності сучасного українського суспільства, характеризується суперечливістю та неоднорідністю, оскільки в ній поєднуються етнічні особливості української ментальності та риси радянського минулого, а також нові риси характерні для ринкової дійсності сьогодення. Різноманітність ціннісних орієнтирів як соціокультурної основи сучасної ідентифікації веде до виникнення в особистості українця відчуття соціально-психологічної нестабільності і небажання ототожнювати себе з нестійкими великими соціальними групами (такими, наприклад, як політичні партії) і усвідомлення необхідності ідентифікуватися з такими міжпоколінними спільнотами як сім'я та етнос.

Соціокультурний ідентифікаційний процес слід інтерпретувати як складний процес ототожнення ціннісних установок і уявлень особистості з ціннісними установками та орієнтирами певних соціальних груп, які особистістю сприймаються як найбільш важливі та престижні спільності, це процес осмислення своєї духовно-моральної приналежності до якоїсь групи, що дозволяє особистості усвідомити свою емоційно-психологічну та соціально-ціннісну значимість як члена цієї групи. Його можна представити як культурне самовизначення особистості, в ході якого формується стійка прихильність людини до певної соціокультурної системи, що утворює зміст «соціальної пам'яті» з групою [4].

Грунтуючись на твердженні, що сучасна людина живе, як правило, в полікультурному суспільстві, її слід розглядати як мультикульту-

турну людину. Така соціокультурна ситуація дозволяє особистості органічно поєднувати різні ракурси сприйняття світу і опанувати багатство різних культур без шкоди для цінностей власної культури.

До найбільш значущих ознак соціокультурних ідентифікаційних процесів сучасності можна віднести: змістовні зміни громадянської ідентифікації; посилення ролі ідентифікації особистості з повсякденним найближчим соціальним оточенням (сім'я, близькі, люди своєї вікової когорти, товариші по роботі); зростання етнонаціонального аспекту під час становлення культурної компетентності громадян, посилення ролі особистісного в етнічній ідентифікації, наприклад, «я українець, тому, що я себе таким відчуваю»; звуження національно-державних рамок ідентифікації: «українське» (або «російське») витісняє «радянське», зростання цінностей приватного і забезпеченого життя, що стало суспільносправляючим.

В умовах тотального руйнування або зсуву соціокультурних зв'язків, криза ідентичності не сприймається а ні суспільством, а ні індивідом як щось аномальне. Це дозволяє знайти новий спосіб існування, що створює новий простір соціальної взаємодії. Настає етап пристосування особистості до кризи соціокультурної ідентичності, внаслідок чого розвиваються маргінальні якості або здатність до соціальної мімікрії, набуття того вигляду, який є найбільш бажаним і ефективним у цій ситуації [4].

Підсумовуючи вище сказане, можна дійти висновку, що соціокультурна ідентифікація особистості в умовах трансформації сучасного суспільства в Україні характеризується суперечливістю, неоднозначністю і найголовніше незавершеністю. В умовах зростання динамізму громадського життя і різноманіття культурно-історичного простору соціокультурна ідентифікація особистості піддається трансформації.

Соціокультурна ідентифікація сьогодення прийняла форму нерозв'язного протиріччя. З одного боку, вона є «вічно присутнім і вічно актуальним фоном суспільного та історичного буття», що не може зникнути. З іншого боку, відбувається розмивання соціокультурної основи ідентифікації, тобто руйнування її суспільних передумов, а значить, і її самої.

Процес соціокультурної трансформації в сучасному полікультурному просторі руйнує або значно деформує основні ідентичності, які склалися в суспільстві. Таким чином, соціокультурна ідентичність залишається важливою характеристикою не тільки окремого індивіда, але і всієї соціальної спільності. Адже саме приналежність до певної соціальної спільності і типу культури надає людям впевненість, формує почуття безпеки та соціальної захищено-

сті. Стійка соціокультурна ідентичність та процес її становлення (тобто соціокультурна ідентифікація) є важливими чинниками, що мають безпосередній вплив на соціальний розвиток країни, тому подальше дослідження специфіки

процесу соціокультурної ідентифікації в умовах трансформації сучасного українського суспільства набуває все більшої значимості і потребує детальнішого розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бауман З.* Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман . – М. : Весь мир, 2004. – С. 68.
2. *Гнатенко П. І.* Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко – К.: Арт-Пресс, 1999. – 466 с.
3. *Кнабе Г. С.* Жажда тождества: культурно-антропологическая идентификация / Г.С. Кнабе // Вчера. Сегодня. Завтра. – М. : Вече, 2003. – 60 с.
4. *Миранович В. Н.* Социокультурная идентификация личности: социологический анализ: автореф. дис. на получение науч. степени канд. социол. наук.: спец. 22.00.06 / В. Н. Миранович. – Ставрополь, 2004. – 19с.
5. *Старовойтова І. І.* Ідентифікація як метод наукового пізнання / І. І. Старовойтова // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 1. – К.: СтилоС, 1998. – С. 192-202.
6. *Фаресова А. Р.* Социокультурная идентификация технического специалиста в современном обществе: автореф. дис. на получение науч. степени канд. филос. наук.: спец. 09.00.11 / А. Р. Фаресова. – Уфа, 2009. – 150 с.
7. *Фомина Т. А.* Социокультурная самоидентификация современного российского студенчества: региональный аспект: дис. на соискание науч. степени канд. социол. наук.: спец. 22.00.06 / Т. А. Фомина. – Ставрополь, 2007. – 143 с.
8. *Эриксон Э.* Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб.: ЗАО ИТД «Летний сад», 2000. – 416 с.
9. *Ядов В. А.* Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3, 4. – С. 89.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2011 р.

«Я» І «МИ» В КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОЇ ІНДИВІДУАЦІЇ : СОЦІОФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

А. А. Машталер

*кандидат філософських наук, докторантка
Інституту вищої освіти НАПН України*

Автор ставить завдання дослідити процес еволюції особистості в різних цивілізаційних контекстах – від традиційного до інформаційного суспільства. Особлива увага зосереджена на аналізі особистості у постмодерністській філософії з її опозицією «маси» та «індивіда», а також на характеристиці буття людини в умовах інфосвіту. Доводиться, що якщо для аграрного (домодерного) суспільства характерним є «соціальний полімеризм» (безліч однакових частин або повторюваних відтворювання ланок, тобто індивідів), то постмодерне (постіндустріальне) суспільство відрізняє «соціальний молекуляризм». «Соціальний молекуляризм», з одного боку, підтримує і звеличує індивідуальність людини, автономію її волі, а з другого – зберігає і зміцнює соціальність, але не у виді об'єктивно-історичної системи, а як «життєвий світ» людини, який включає в себе іншого (інших людей).

Ключові слова: індивід, особистість, дивід, модерн, постмодернізм, інфосвіт, цінності, децентрація.

Особливості інформаційної епохи здійснюють безпосередній і суттєвий вплив на людину. Кожна епоха вносить свій вагомий внесок в розуміння сутності людини. В попередній культурі інтелектуального мислення, зокрема в традиції сократівсько-платонівського філософування, людина завдяки «безсмертній душі» причетна до вічного і незмінного світу ідей. Заперечивши людину як «релігійну» («Бог помер») і «моральну» (традиційна мораль – «мораль рабів і переможених, слабких, які повстали проти всього шляхетно красивого і аристократичного») істоту, Ф. Ніцше показує нову людину в образах «надлюдської» ірраціональної «волі до влади».

В подальшому проходить процес тривалої еволюції по шляху удосконалення, однак проблема людини не вирішується в бажаних параметрах, а, навпаки, ускладнюється. Що є причиною такої ситуації в сучасну епоху?

Ступінь розроблення проблеми та формулювання завдань статті. Проблема людини набуває особливої актуальності у філософії екзистенціалізму (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр), персоналізмі (Е. Муньє), філософській антропології (М. Шелер, Е. Кассіер), неолібералізмі (Ф. Гайєк, Ф. Мізес), «теоретичному антигумінізмі» (Л. Альтірар) та ін. Мета статті – показати місце людини в сучасних філософських дискурсах в контексті філософії освіти.

Концепція людини в постмодернізмі, закономірному породженню постіндустріального суспільства, має справу не з феноменом людини в звичному її розумінні (жива істота, наділена триединою здатністю працювати, мислити і спілкуватися), а з певним «негативним простором», який оповідально (нарративно)

розгортається під назвою «людина». Однією з найбільш помітних рис постмодерністської філософії є недовіра до «центру» – формуванням вертикальним, «привілейовано-владним». Альтернативу їм постмодерністи вбачають в «децентрованих» множинах горизонтального характеру або порядку [1, 100]. Виникають ці множини не як доповнення, не ззовні, а в результаті деконструкції – і в теорії, і на практиці – самих цих формувань.

Послідовні своєму децентризму постмодерністи й окрему людину-індивіда, – перетворюють в «дивіда». «Індивідуум» (лат. *individuum* – неділимий), а «дивід», відповідно – ділимий. Поділ, «ділення», людського індивіда на фрагменти, сегменти, площини повністю відрізняється від роздвоєння особистості, яким «страждала» епоха Модерну з її «нещасною свідомістю». Постмодерний (постмодерністський) «дивід» «не роздвоюється» і навіть «не подвоюється» – він просто переходить від одного життєвого проекту до іншого, роблячи це як під тиском життєвих обставин, так і з «естетичної насолоди» грою своїх фізичних та інтелектуальних сил [1, 101].

Зазначимо, що «децентрацію» не потрібно розуміти як відсутність будь-якої структурності. Постмодернізмом «структурність» не заперечується, але будується не на традиційному розумінні ієрархічності. Традиційна ж ієрархія, як владно-силова, підлягає безкомпромісній критиці. Тут ключовим поняттям виступає «межа», під якою розуміється міра віддаленості від певної центральної, привілейовано виокремленої сутності або міра наближення до неї. «Міра», «рівень» – цими термі-

нами фіксується певне обмеження, отже, і підкорення – закону, владі, авторитету тощо.

«Межа», про яку говорять постмодерністи в зв'язку з проблемою «структурної ієрархії», має зовсім інший смисл – «доходити» до «межі своїх можливостей», розкривати «всю свою силу». Перед нами вже не «міра», як у випадку традиційної ієрархії, а скоріше неспівмірність – повнота індивідуального самоствердження, яка «переливається» через край. «Найбільш мале стає рівним самому великому, як тільки його не відокремлюють від того, на що воно здатне» [2, 56], – писав в зв'язку з цим Ж. Дельоз. Зрозуміло, максимуми тут різні, але їх «обнімає» і тим урівнює саме максимальність. Можна бути «рівним» і в «нерівному», якщо лише помежово, вичерпно реалізувати, «розгледіти» цю свою нерівність. Буття «максимумів» завжди є і «максимум буття», яке не має потреби ні в яких точках відліку або посередниках.

У даній ситуації стає зрозумілим постмодерністське «розведення» двох понять: «індивідуальної відмінності» (індивідуалізації) і «специфічної відмінності» (специфікації). «Специфікація» – це завжди процес диференціації в межах дії єдиної сутності глибинної основи. У випадку ж «індивідуалізації» немає наперед усталеної, «обмежувальної» лінії. Але вона встановлюється «знизу, як межа розвитку, нарощення навпаки та інтенсивності особливого» [3, 57-58]. Правда, тут є щось від єдиної і тому охоплюючої сутності. Але це «щось» – рівність всіх особливостей множинного як такого, яке зуміло повністю реалізувати своє особливе.

Розкриття різних здібностей і талантів являє собою «історичну телеологію» людського буття. Велич людини полягає в повному розкритті закладених в неї талантів. Максимум самореалізації – це все, що доступно вільно діючій людині і за що вона несе відповідальність. Вимагати від людини більшого – несправедливо. Якщо говорити простіше, люди можуть і повинні сприйматися як рівні настільки, наскільки їх розвиток, їх соціальний статус залежать від їх власних зусиль. Рух у бік максимальної самореалізації є не що інше, як процес індивідуалізації людини, становлення «чистих» відносин лише «зусиллями людини визначених відмінностей» [1, 102]. Таким чином, ієрархія, яку постмодернізм визнає, являє собою децентровану, хаотичну і тому пластичну (м'яка іграшка) структуру. В значній мірі більш «горизонтальну», чим «вертикальну». Тим самим стверджується верховенство теперішнього над минулим і майбутнім.

Постмодернізм є світоглядно-ідейним виразом, як вже зазначалося постіндустріальному (інформаційному) суспільству. І в цьому кон-

тексті необхідно проблему індивідуалізації розглядати як проблему індивідуалізації в контексті культури та розвитку людини в умовах інформаційного соціуму (інфосфери). В даному аспекті необхідно зазначити, що в постмодернізмі радикальні зміни західного суспільства, які стали спостерігатися з другої половини минулого століття, одержали оцінку не в економічному аспекті (як в постіндустріальних, а також в інформаційних теоріях, які розглядали більш вузький – технологічний ракурс), а в аспекті соціокультурному» [3]. Разом із тим, існуючи як самостійні теоретичні побудови, і постмодерністські, і інформаційні концепції свій теоретичний потенціал звертали на одні і ті ж економічні, соціальні та культурні процеси. Вони характеризувалися, з одного боку, стрімкими технологічними змінами і відходом від форм індустріального виробництва, а з другого боку – змінами соціокультурними, пов'язаними з принципово іншим рівнем суб'єктивізації соціальних процесів. Останні «привели» до демасифікації, індивідуалізації, трансформації характеру споживання та його мотивації, до зміни цінностей економічних постеконічними цінностями. Принциповою особливістю останніх, як зазначали теоретики постмодернізму, є «їх символічна природа, пов'язана зі статусними аспектами, а характерною особливістю обміну є його не економічний, а символічний характер» [7, 16].

Досліджуючи даний аспект сучасного соціально-економічного буття, представники поміркованої постмодерної філософії розмежували потреби людини на «соціально опосередковані», де індивід виступає як член соціуму і демонструє соціально значимі поведінку, та «індивідуально опосередковані», які визначаються виключно суб'єктивними прагненнями до власної реалізації в споживанні. Економічний добробут та ера споживання, зазначає Ж. Липовецькі, продовжує «проявляти себе як чинник персоналізації і підвищення відповідальності людей, «змушуючи їх до постійної видозміни свого життя» [5, 165]. Автор, полемізуючи з Е. Тоффлером стосовно його тези про «розмивання» меж між виробництвом і споживанням, розглядає сферу «самообслуговування», «зроби сам», «конструктор», «самолікування» тощо як приклади граничної персоналізації характеру споживання. Мета такого споживання – не лише насолода життям, але й «внутрішнє оновлення, а результат – поява інформованого і наділеного відповідальністю індивіда» [5, 166].

В таких обставинах людина стає більш вільною – в реалізації повсякденних потреб, в спілкуванні, в освіті, в пристрасі до розваг і збільшенні вільного часу, в одязі, мета яких – звільнення свого «Я». Та «філософія гедонізм-

му», яка була характерна для суспільства 60-х років минулого століття, на початку XXI ст. суттєво змінилася. Сьогодні успіх асоціюється не з володінням речами, а з якістю життя, а сам гедонізм персоналізується та орієнтується на «псі» – нарцисизм. При цьому гедоністична етика замінюється помірними ідеями, засудженням «споживчої всеядності», неприйняттям урбанізованого і стандартизованого життя. «Культ духовності, «псі» і спортивного розвитку замінив собою контркультуру, feeling – стан нерухомості, толерантне і екологічне «просто життя» зайняли місце пристрасті до володіння» [5, 169], – зазначає Ж. Липовецькі. Все це показує на виникнення інших орієнтацій.

Дана система цінностей, яка означає подолання попередньої системи матеріальної, економічної мотивації і формування постматеріальних, постеконімічних потреб, які визначаються не зовнішніми, а внутрішніми спонукальними стимулами до діяльності, була названа «постматеріалістичною» (post-materialist) [7, 151] або «постеконімічною» (post-economic) [9, 160]. Її (нової системи цінностей) поява була обумовлена рядом причин: поперше, зміною характеру виробництва, заснованого на технологічному прогресі, що дозволило людині задовольняти матеріальні потреби достатньо просто і за рахунок достатньо нетривалого робочого часу.

Внаслідок цього сам по собі матеріальний добробут втрачає свою значимість, а на перший план виходять такі проблеми, як «необхідність поєднувати безпеку і свободу, справедливість та відповідальність» [8, 138-139]. По-друге, перетворення науки і знання у виробничу силу, що робить очевидною кореляцію між освітою і добробутом, підвищує соціальний статус їх носіїв. Це, в свою чергу, змінює відношення людини до інформації, в бік якої зміщується споживання, що стимулює генерацію нових знань.

Завдяки цьому споживання перетворюється в «елемент виробництва» [3, 42], а відношення людини до самої себе та інших людей впливає, поряд з інформацією та знанням, на економічний прогрес. Своєрідність цього періоду складає верховенство індивідуального начала над загальним, спільним, психології над ідеологією, зв'язку над політизацією, багатоманітності над однаковістю, дозвільного над примусовим [5, 171].

Таким чином, в умовах інформаційного (постіндустріального) суспільства змінюється не лише характер виробництва, але й трансформуються потреби та ціннісні орієнтації людини. Що свідчить, відповідно до заяв теоретиків постмодернізму, про демасифікацію культури й індивідуалізацію людського буття.

Причому потрібно відрізнити його від індивідуалізму епохи Модерну, в якій «атомізується» історична реальність, «соціальна тканина» буття. Індивідуаліст – «соціальний атом суспільства». Якщо продовжити аналогію, то можна сказати, що для аграрного (домодерного) суспільства характерним є «соціальний полімеризм» (безліч однакових частин або повторюваних відтворювання ланок, тобто індивідів). Стосовно постмодерного (постіндустріального) суспільства, то його відрізняє «соціальний молекуляризм». Виступаючи чимось середнім між «соціальним атомізмом» і «соціальним полімеризмом», «соціальний молекуляризм» з одного боку, підтримує і звеличує індивідуальність людини, автономію її волі, а з другого – зберігає і зміцнює соціальність, але не у виді об'єктивно-історичної системи, а як «життєвий світ» людини, який включає в себе іншого (інших людей). Опозиція одиничного «Я» і монолітно уніфікованого «Ми» знаходить вирішення тим самим у взаємозбагачену єдність «Я» та «Іншого». «Інші» тут не чужі, а просто «інші», відмінні, індивідуально «акцентовані». Не на одне лице, не «однієї крові», як при колективізм-полімеризмі, і не субстанційно роз'єднані, екзистенційно протиставлені один одному, як в ситуації «соціального атомізму», а саме тільки різні, багатоманітні, неповторні в своєму людському самоствердженні. «... Інший, погляд Іншого визначає і формує нас, Ми (як не в змозі існувати без харчування і без сну) нездатні усвідомити, хто ми такі, без погляду і відповіді Інших» [6, 15], – пише в даному зв'язку У. Еко.

Як смисловизначене буття, життєвий світ людини насичений цінностями – численними і дуже різними. Їх природа і набір визначаються часом, історичною епохою. В аграрну (домодерну) епоху вони загалом антиматеріальні, в індустріальну (модерну) – нематеріальні, а в постіндустріальну (постмодерну) – постматеріальні. Те, що цінності духовного порядку нематеріальні – вони такі за своїм визначенням. В даній ситуації приставки «анти», «не» і «пост» несуть в собі особливий зміст. Це «своєрідні ознаки часу, які відсилають до характеру взаємозв'язку матеріального і духовного в суспільному житті» [1, 108].

Для аграрної (домодерної) історичної епохи (традиційного суспільства) характерним є різке протиставлення («анти») матеріального як «темного», «низького», «тлінного» духовному як «світлому», «благородному» і «вічному». Дух (духовність) в цій ситуації виконував складну компенсаторську функцію. Він допомагав жити (виживати) в умовах нерозвинутої (не гарантованої) матеріального начала суспільного життя. Від всіх проблем невлаштованого буття (бідність, свавілля, від-

чуженість) людина шукала і знаходила порятунк (спасіння) в сфері духу. Тим більше, що «духовна сфера дуже сприйнятлива, тобто легко сприймає в себе ілюзії, фантазії, мрії, інші такі ж довільні побудови і перспективи» [1, 109].

«Антиматеріальний» дух – феномен особливого роду: героїчний, аскетичний. Дух самодостатній, герметичний, абсолютизуючий свої вихідні цінності. В ньому культивувалося (в основному неусвідомлено), недовіра і презирство до матеріального добробуту. Підтримувалося, зводилося у добродійність вміння жити аскетично, тяжко працювати, постійна внутрішня змобілізованість. «Виштовхувалися» на периферію, «заганялися» в маргіналії матеріальні блага. Антиматеріальні цінності освячувалися, як правило, релігією, були здебільшого «божественно недоторкані».

Однак із переходом людства в іншу епоху – Модерну, з початком розвитку торгівлі, грошових відносин, пом'якшення соціальної напруги, переходом від особистої до речовинної залежності опозиція матеріального і духовного змінюється. Цінності стають «нематеріальними», що означало «зняття» снобістського протиставлення духовного матеріальному, більше уваги приділялося реальним, хоча і не дуже високим запитам життя. Рух в бік нематеріальних (модерних) цінностей є перехід до інтелектуальної істини, від абстрактно-змістовної рівності моралі до конкретно-формальної рівності права. Якщо в премодерну епоху домінували мораль і релігія, то в Новий час – право, технократизм, професійність, компетентність, відповідальність [1, 110]. Світ стає «розчаклованим» (М. Вебер).

Епоха Модерну, модернізм – це насамперед динамізм у всьому, в тому числі в сфері культури і духу. Постійно відбуваються революції – наукова, соціальна, культурна, сексуальна. Суспільна свідомість не встигає переосмислювати ціннісний ексцентризм, соціально-нормативне експериментаторство, різні девіації. Зростає етичний релятивізм у формі скепсису і нігілізму. Досягнувши критичної маси, всі ці зміни спрямовуються у новий вимір – «постматеріальність».

Разом із тим потрібно чітко усвідомлювати, що ті процеси, які багато з філософів сучасності визначають як індивідуалізацію («соціальний молекуляризм»), персоналізацію особистості, в реальності виступають в якості індивідуалізації (індивідуалізації) не процесів творчості, а процесів споживання, де величезний вибір товарів, послуг і способів активності задаються владними структурами. Стосовно споживання, то вони органічно «вписуються» як в схему розкріпачення і персоналізації особистості, так і в процедури тотального управ-

ління цією людиною та її потребами. Подібна активність людини – активність в процесі споживання – задається ззовні, а дійсна свобода самовиразу підміняється як свободою вибору, комбінації, так і знову ж таки заданою первісно – свободою критики, зразків діяльності формул розваги і проведення часу. Одним з механізмів подібної персоналізації стає «спокуса», яка трактується як особлива стратегія, котра «пронизує» всі рівні суспільства, де і політика, і економіка, і сфера послуг, і освіта орієнтуються на «свободу вибору» та «індивідуальні переваги» [4, 25].

Ця діяльність, яка задається стратегією розвитку економічного (фінансово-грошового) суспільства, зовсім не є творчістю, але виступає як один із сучасних напрямів формування свідомості, які, незважаючи на «м'якість», все ж таки є все тими ж «нормами», які замінюють управління – спокусою, а на зміну «дисциплінарному та войовничому індивідуалізму» приходять «індивідуалізм на вибір – гедоністичний та психологічний, який вважає своєю метою досягнення людини» [5, 248]. Цей індивідуалізм споживання здійснює вплив (нормує) на всі соціальності спільності, де сьогоднішня маса виявляється принципово відмінною від маси, характерної для індустріального суспільства.

Однак потрібно враховувати, що сьогоднішня «маса» виникає не через об'єднання людей в єдиному просторі. Маса тепер утворюється спільністю продукції, яка споживається – насамперед інформації, моди, стереотипів, картини світу, єдиної системи цінностей тощо. Поява такої маси знаменує «кінець соціального», оскільки ніякі соціальні катаклізми не здатні викликати у неї співпереживання. «Сучасна «людина маси» може брати участь в світових трагедіях, турбуючись в першу чергу про задоволення власних повсякденних потреб. Сама ж маса сьогодні виступає не як «керована», а як «контрольована» [5, 249], як така, що втратила здатність навіть відчувати цей факт маніпулювання.

В даній ситуації потрібно враховувати, що проблема «омасовлення» і одночасно виокремлення індивідуальної активності обумовлена виникненням інформаційного суспільства, яке перебуває у тісному взаємозв'язку з концептуальним полем глобалізації. Глобалізація є результат важливих процесів обміну інформацією у світових масштабах, що, звичайно, не може не здійснювати вплив на людину, яка опинилася перед фактом необхідності підвищення власного знаннєвого (інтелектуального) потенціалу. Поширення інформації в глобальному світі стають важливими ознаками «суспільства знань», «суспільства інтелекту».

Таким чином, сьогодні фактично відбувається створення особливої інфосфери, яка додає до реальної просторовості, в якій існує людина, просторовість символічну, яка осмислюється у філософії постмодернізму. В інфосфері відбувається створення смислів і змістів усього того, з чим зустрічається людина в реальному житті. Людина існує водночас в трьох просторових вимірах: реальному, соціальному та інформаційному. І за рахунок останнього вона сприймає два перших топологічних виміри власного існування в глобальному зрізі. Реальний простір, в якому вона існує, хоча і є субстанційним, дається людині фрагментарно. Світ сприймається як просторова цілісність, вона здатна досягнути його просторову безме-

жність, але водночас він легко згортається до невеликого просторового відрізка довкола самої людини, оскільки поза цим відрізком завершується безпосередня фактична даність цього світу. Поза ним починається інформація, яку сучасна людина здатна отримувати швидко, але через її надмірну кількість – вибірково. У свою чергу, соціальний простір під впливом інфосфери значно трансформується: людина починає відчувати себе не тільки частиною конкретної спільноти, в якій вона існує і стосовно якої може себе ідентифікувати, але й як частина «мереж» людей, не об'єднаних у спільноту.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гречко П. К.* О мнимой смерти человека в постмодернизме / П. К. Гречко // *Личность. Культура. Общество.* – 2006. – Т. VIII. Вып. 1(29). – С. 99-115.
2. *Делез Ж.* Различие и повторение / Ж. Делез. – СПб. : ТОО ТК Петрополис, 1998. – 384 с.
3. *Иноземцев В. Л.* За пределами экономического общества / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia: Наука, 1998. – 639 с.
4. *Костина А. В.* Национальная культура – этническая культура – массовая культура: «баланс интересов» в современном обществе / А. В. Костина. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 216 с.
5. *Липовецки Ж.* Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / Ж. Липовецки. – СПб : Владимир Даль, 2001. – 332 с.
6. *Эко У.* Пять эссе на темы этики / У. Эко. – СПб : Симпозиум, 2000. – 160 с.
7. *Inglehart R.* Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton (NJ), 1990. – P. 151.
8. *Hicks J.* Wealth and Welfare. – Oxford, 1981. – P. 138-139.
9. *Toffler A.* The Adaptive Corporation. Aldershot, 1985. – P. 100.

Стаття надійшла до редакції 24.11.2011 р.

ПОДОЛАННЯ КРИЗИ В СФЕРІ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

А. А. Мельниченко

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії,

С. В. Лазарєва

аспірантка кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті, на основі аналізу сучасних досліджень, розглянуто феномен освіти як визначальний соціальний, економічний, політичний та культурний чинник у забезпеченні стійкого (сталого) розвитку суспільства; розкрито антикризовий потенціал освіти у вирішенні глобальних суспільних проблем. Автори пропонують тлумачення поняття «гуманістична освітня стратегія» та дають визначення його сутнісних характеристик, а саме: забезпечення формування єдиної цілісної культури людини-людей-людства; створення можливості для становлення суб'єктів історичної творчості, яка розуміється як спосіб здійснення дійсного гуманізму; формування базису розбудови суспільства на основі ідеї сталого розвитку. Акцентується особлива увага на моделі стійкого розвитку суспільства, як одній з можливих альтернатив соціального поступу, яка визнана світовими науковими співтовариствами. Здійснено спробу обґрунтування гуманістичних імперативів концепції стійкого розвитку суспільства та визначення засад становлення освіти як детермінанти досягнення стійкого розвитку суспільства.

Ключові слова: освіта, гуманістична освітня стратегія, стійкий розвиток суспільства, криза.

Сьогодні цілком очевидним став той факт, що людство у своєму розвитку впритул наблизилося до усвідомлення необхідності розробки та здійснення загальноосвітньої гуманістичної освітньої стратегії, в основі якої б забезпечувалися умови розумного стійкого гармонійного співіснування *природи–людини–суспільства*. Базисом цієї стратегії є накопичені за період існування людства знання та досвід різних країн у вирішенні таких глобальних проблем: попередження конфліктів, які виникають на релігійному та національному підґрунті, подолання наслідків екологічних катастроф, нестача природних ресурсів, втрата духовних орієнтирів, бідність, голод, неграмотність та багато інших. Звичайно, сам термінологічний блок «гуманістична освітня стратегія» може бути сприйнятий скептично, бо його надзвичайно часто використовували «професійні реформатори освіти» в межах лозунговості та прикриття недолугих реформ. Саме тому є сенс пояснювати зміст, який вкладається у це поняття. На наше глибоке переконання, під *гуманістичною освітньою стратегією* варто розуміти діалектично осмислену траєкторію розвитку освітньої сфери, яка характеризується наступними рисами: забезпечує формування єдиної цілісної культури людини-людей-людства; створює можливості для становлення суб'єктів історичної творчості, яка розуміється як спосіб здійснення дійсного гуманізму; формує базис

розбудови суспільства на основі ідеї сталого розвитку.

Нині людство, на жаль, помилково продовжує вирішувати проблеми цивілізаційного масштабу на основі локальних державних чи приватновласницьких інтересів. Основні моделі суспільного розвитку (прогресистські, цивілізаційні тощо), які репрезентовані у рамках різних теоретичних підходів, здебільшого вичерпали та не виправдали себе. Більше того, нинішнє засилля постмодерністських концепцій у царині соціальної філософії, соціології, культурології ще більше поглиблює розчарованість у можливостях сучасної соціогуманітарної науки знайти адекватні і науково бездоганні інтерпретації майбутнього суспільного поступу. Відзначимо, що постмодерністська філософія і похідні від неї суспільні практики провокують втрату цілісності культурного і соціального простору, втрату перспективи, розкол суспільства. Саме тому, цікавими (а, можливо, й обнадійливими) стають слова відомого російського науковця, громадського діяча і публіциста С. Кургіняна: «у сфері філософської думки відбувається криза постмодерну, яка є ознакою біфуркації» [7].

Метою даної статті є спроба філософського осмислення ролі освіти як чинника забезпечення сталого розвитку.

Для здійснення дослідження зазначеної проблеми сформулюємо основні завдання:

- визначити роль та місце феномену освіти в сучасному світі;
- з'ясувати антикризовий потенціал освіти у вирішенні глобальних суспільних проблем;
- обґрунтувати гуманістичні імперативи концепції стійкого розвитку суспільства;
- визначити засади становлення освіти як детермінанти досягнення стійкого розвитку суспільства.

Загалом роль освіти у розвитку суспільства досліджувалася з різних позицій відомими мислителями в рамках різних історичних періодів та теоретичних підходів (часом діаметрально протилежних). До них варто віднести К. А. Гельвеція, Д. Дідро, І. Канта, П. Бурдьє, М. Вебера, В. фон Гумбольдта, Е. Дюркгейма, Р. Коллінза, О. Конта, К. Маннгейма, К. Маркса, Дж. Ньюмена, Х. Ортега-і-Гассета, Т. Парсонса, П. Сорокіна, Г. Спенсера, Ф. Тьоніса, А. Турена, Дж. Флауда, Дж. Дьюї та багато інших.

Серед відомих українських та російських дослідників свій внесок у дослідження вказаної проблематики зробили: К. Абульханова-Славська, В. Андрущенко, Ш. Амонашвілі, І. Бестужев-Лада, В. Бондарєв, Є. Борщук, М. Вересаєва, Б. Гершунський, Є. Гусинський, Е. Дніпрова, А. Дерач, О. Долженко, Г. Зборовський, М. Згуровський, І. Зязюн, А. Зимін, В. Іванов, М. Каган, М. Кларіна, В. Кудін, В. Кремень, В. Луговий, С. Кримський, Н. Нічкало, Я. Нейматов, Б. Новіков, М. Попович, М. Романенко, І. Романенко, Н. Розов, Ж. Тощенко, Є. Ткаченко, А. Урсул, В. Шадриков тощо.

Можна з упевненістю сказати, що «бatalії», що останнім часом розгорнулися в українському суспільстві навколо Закону «Про вищу освіту» (точніше – навколо різних варіацій законопроектів), свідчать про усвідомлення різними соціальними, науковими та політичними колами значущості освітньої сфери у майбутньому суспільному поступі. І це не дивно, адже саме сфера освіти, в першу чергу, «несе відповідальність» за формування та розвиток якісного людського потенціалу держави, може сьогодні забезпечити вирішення соціально-економічних колізій, які склалися у суспільстві. Поміж тим, розгляд сфери освіти ізольовано від інших сфер суспільного життя є неприпустимим. Адже виробництво людей (сфера освіти) пов'язана, щонайменше, із виробництвом речей (сферою матеріального виробництва) та виробництвом ідей (наука, релігія, ідеологія тощо). Саме тому соціально-філософська рефлексія освіти повинна здійснюватися з урахуванням діалектичних принципів зв'язку всього зі всім, розвитку, схо-

дження від абстрактного до конкретного, збігу логічного та історичного.

Проблемам вирішення глобальної світової кризи, яка вже є перманентною, присвячена велика кількість наукових праць, прикладних досліджень, симпозіумів, семінарів, зустрічей на різних рівнях як в Україні, так і за кордоном. Так, досліджуючи проблеми стратегічних напрямків в розвитку однієї із найважливіших сторін життя людства – освіти, вітчизняний науковець В. Кудін зазначає, що криза економічна – це прорахунки, недосконалість, помилки, які є, у свою чергу, обмеженістю підготовки сотень тисяч фахівців, які так чи інакше багато в чому вирішують розвиток економіки, її функціонування в суспільстві [5, 3]. Продовжуючи свої міркування, автор цілком обґрунтовано доходить висновку про причини нинішньої кризи, що полягають у, триваючому до цього часу, нерозумінні керівниками багатьох країн того, що гуманістичне майбутнє людства залежить не від збільшення і модернізації озброєнь, витрат на них величезних матеріальних та інтелектуальних ресурсів, а від освіти та виховання народу, створення високого матеріального рівня життя. Адже саме життя диктує необхідність усвідомлення простої істини: «майбутнє країн, народів, всього людства не в нових озброєннях, а в освіті, в рівні наукової та загальнокультурної розвиненості кожної людини» [5, 5]. Саме тому виправданою буде теза про те, що криза економічна, радше за все, є і причиною, і наслідком кризи в системі освіти, а відтак через подолання кризи освітньої, може з'явитися шлях до подолання і запобігання кризи суспільної (у тому числі – економічної).

Відзначимо, що філософське дослідження проблем освітньої сфери надає можливості адекватної рефлексії розвитку системи освіти в контексті основних соціокультурних трансформацій сучасного суспільства. Розгляд освітніх проблем у межах філософської методології також забезпечує можливість дослідження взаємообумовленості соціальних та освітніх змін, що є принципово важливим для становлення гуманістичних форм освітньої діяльності. Філософія освіти, здійснюючи інтеграцію і критичне осмислення різних концепцій освіти, рефлексуючи над їх основами, виявляючи засади кожної з них, знаходить граничні основи освітньої системи. При цьому слід зауважити, що сама криза освітньої сфери має не стільки педагогічні, скільки соціокультурні витоки, а тому й пошуки виходу з кризової ситуації мають здійснюватися, в першу чергу, на теренах філософії освіти. Постає питання: «чи така проблема актуалізувалася тільки в сучасних умовах?» Відповідь – «ні». Адже, ще у 1970 р. ЮНЕСКО визнало, що сучасна освіта перебу-

ває в кризовому стані. «Сутність даної кризи, – як тоді писав директор Міжнародного інституту планування освіти, англійський вчений Ф. Кумбс, – полягає у розриві між існуючою системою освіти і реальними умовами життя суспільства» [6, 10]. Далі Ф. Кумбс констатував: «Залежно від умов, що склалися в різних країнах, криза виявляється у різній формі, сильніше або слабше. Але її внутрішні пружини однаковою мірою проступають у всіх країнах – розвинених, багатих і бідних, у тих, які здавна славляться своїми навчальними закладами і тих, які важко створюють їх зараз» [6, 10]. Причиною цього, на наше переконання, є відставання розвитку освіти від тієї динаміки розвитку суспільства, яка все прискорюється і яка обумовлює виникнення принципово нових проблем. При цьому в сфері освіти виникає невідповідність його змісту і методів існуючим традиціям потребам сьогоdnішнього дня, перш за все, в університетській освіті. І ця криза, можливо, є найбільш небезпечною серед усієї сукупності сучасних криз (М. Моїсєєв). До речі, на схожому «розриві» акцентував свою увагу В. Кудін, який переконує, що основна причина своєрідної кризи в усій системі освіти обумовлена «розривом, який поглиблюється, між змістом нових відкриттів вчених, технічних винаходів, проривами пізнання законів матеріального світу, розкриттям раніше невідомого в житті живого макро- і мікро- світу, вивченням навколоземного, космічного простору і невідповідністю більшої частини людей все це усвідомити і застосовувати в практичній діяльності» [5, 4].

Український дослідник П. Цегольник вказує низку причин кризового стану нинішньої системи освіти, серед яких узагальнено можна вказати наступні:

- спрямованість системи освіти переважно в минуле, а не в майбутнє;
- безсистемність й антинауковість освітньої політики;
- національна система освіти стала працювати у принципово новому соціальному та економічному середовищі;
- моральна застарілість власне самих структур управління у сфері освіти;
- відсутність площини для діалогу між державою й освітнім співтовариством;
- споконвічна консервативність системи освіти [9].

З такими висновками можна здебільшого погодитися, адже вони ще раз підкреслюють те, що нинішній етап розвитку освітньої системи вимагає нової філософії й методології управління нею, яка повинна органічно впливати з нової філософії цивілізаційного розвитку, а методологія – ввібрати кращі напрацювання світової управлінської науки й практики.

Варто зазначити, що в нинішніх умовах саме освіта виходить на авансцену і відіграє роль визначального соціального, економічного, політичного та культурного чинника у забезпеченні стійкого (сталого) розвитку суспільства. Адже, подолання чи запобігання кризи і, відповідно, досягнення сталого розвитку, стає можливим лише за умов глибокого філософського осмислення їх сутності та розробки на основі його результатів принципово нової освітньої парадигми, яка має виходити з усвідомлення сучасних проблем і бути спрямованою на рішуче їх подолання.

Безсумнівно, важливого стратегічного значення набуває забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку в умовах наростаючої нестабільності соціальних процесів на тлі загострення соціальних конфліктів та глобальної фінансово-економічної кризи, яка переростає в кризу загальноцивілізаційну.

Досліджуючи перспективні шляхи майбутнього поступу людства на основі домінантності освітньої, наукової та інноваційної компонент, варто звернути увагу на концепцію сталого розвитку, в межах якої вимальовуються цілком адекватні моделі суспільного розвитку. Під моделлю сталого розвитку (стійкого, sustainable) зазвичай розуміють модель безкризового розвитку суспільства, яка залежить від збалансованого управління в екологічній, економічній та соціальній сферах. Для соціальної системи, яка розвивається та функціонує на засадах сталого розвитку характерне забезпечення гідних для людини економічних умов існування, високий рівень соціального розвитку та збереження природних ресурсів на національному, регіональному і глобальному рівнях. Зауважимо, що в наукових підходах до дослідження концепції стійкого розвитку суспільства існують дещо суперечливі позиції. Вивчення наукових праць щодо ідей стійкого розвитку суспільства засвідчує, що у концепції є опоненти та довкола неї існують і міфи. Проте, як вказує А. Сингаївська у дисертаційній роботі, присвяченій проблемам сталого розвитку та вищої економічної освіти, з'ясуванню сутності підходу до майбутнього суспільного розвитку на засадах стійкості вказує на його гуманістичний характер. Адже саме суспільство закладає фундамент, на якому формується і суспільне буття, і характер суспільних зв'язків тощо. Як зазначав відомий радянський філософ С. Батенін: «Історичний розвиток суспільства, суспільних відносин кристалізується в сутності людини, яка в свою чергу обумовлює їхній розвиток і знаходить своє вираження в органічній цілісності історизму людини і суспільства» [2, 156], – при цьому продовжує він – «без того чи іншого змісту

цих моральних елементів немає гуманізму ні у свідомості, ні у відносинах людей» [2, 177].

Основою стійкого розвитку, на наш погляд, є невпинне та перманентне зростання інтелектуального потенціалу суспільства та її науково-технологічні інновації, що неможливі без забезпечення високого рівня освіти.

Реалізація моделі стійкого розвитку суспільства неможлива без ґрунтового попереднього дослідження і прорахунку диспропорцій, без науково обґрунтованого прогнозування загроз та окреслення «периметру» проблем. І саме тут Просвітництво має вирішальне значення для сприяння сталому розвитку та розширення можливостей людей у вирішенні питань навколишнього середовища.

Про те, що саме освіта є фундаментом розвитку, йшлося на саміті в Ріо-де-Жанейро (1992 рік). Дещо пізніше ця думка була підтверджена на саміті в Йоганнесбурзі (2002). Так у пункті 121 йоганнесбурзького плану виконання рішень Всесвітнього саміту зі сталого розвитку підкреслена необхідність «інтегрувати питання сталого розвитку в систему освіти на всіх його рівнях, з тим, щоб сприяти утворенню як ключовому чиннику змін». Ми переконані, що на наступному саміті, який ймовірно відбудеться у 2012 році знову в Ріо-де-Жанейро, ще більша увага буде зацентрована на освіту як інструмент забезпечення сталого розвитку. Разом з тим, ми не можемо погодитися з думкою, М. Бабаджанової, що «для стійкого розвитку не існує універсальної системи освіти» [1, 8].

Крім вказаних самітів, роль освіти у забезпеченні сталого розвитку підкреслювалася й на інших зустрічах. Зокрема, у положеннях Боннської декларації, прийнятій за підсумками Всесвітньої конференції ЮНЕСКО з освіти в інтересах сталого розвитку в Бонні, Німеччина (31 березня – 2 квітня 2009 р.), наголошується, що освіта в інтересах сталого розвитку задає новий напрям для освіти і навчання для всіх. Вона заснована на цінностях, принципах і методах, необхідних для ефективного реагування на поточні і майбутні виклики.

Сьогодні відбувається інтенсивний пошук нової моделі освіти, яка могла б задовольняти потреби майбутніх поколінь людства, вирішити проблему свого виживання. У березні 2005 р. було розпочато програму «Десятиліття освіти на користь сталого розвитку», яка триватиме до 2014 р. Ця програма покликана допомогти урядам держав-членів ООН зробити всі аспекти освіти складовою частиною концепції сталого розвитку, сприяючи тим самим зміні стереотипів поведінки заради створення більш життєздатного і справедливого суспільства.

За словами вже цитованого В. Кудіна, яким би складним і суперечливим не було

протистояння існуючих у сучасному світі форм і шляхів соціально-економічного господарювання, майбутнє за ствердженням тієї форми соціальної справедливості, яку здатен реалізувати в життя науково-плановий підхід найбільш раціонального господарювання, що задовольняє розумні потреби кожної людини. Цей шлях забезпечує в сучасних умовах лише соціалістична система економіки, демократична організація суспільства, найбільш сучасна система освіти та виховання народу. Система, яка максимально враховує для розвитку економіки, задоволення потреб кожної людини рамки і межі можливостей самої природи [5, 137-138].

Досліджуючи різні суспільні устрої, порівнюючи різні держави, відомий науковець і громадський діяч Б. Гаврилишин у своїй ґрунтовній роботі "До ефективних суспільств" дає досить точні прогнози їхнього подальшого розвитку, наголошуючи на необхідності співіснування різних систем як однієї з передумов виникнення Світового Ладу і його розбудови заради мирного існування людства. Здійснюючи науковий пошук критеріїв ефективності різних суспільств, дослідник зазначив, що існує певна методологічна дилема у оцінюванні і порівнянні ефективності існування націй-держав, оскільки показники, які визначають становище різних країн різняться ретельністю і об'єктивністю [4, 19]. Одна з причин, на його думку, полягає в тому, що суспільство ніколи не розглядалося з позиції сукупної ефективності суспільства, а поняття ефективності застосовувалося лише до конкретних процесів, корпорацій, організацій, програм, або у кращому разі, економіки в цілому. При цьому, автор вважає що ще немає можливості виміряти ефективність нації держави з її економічними, соціальними і політичними інституціями, які разом визначають функціонування країн [6, 200]. Дозволимо собі дещо не погодитись, адже на сьогоднішні вже використовується метрика на основі індексів вимірювання показників ефективності економічних, соціальних, політичних і екологічних інститутів, які відображають сталість розвитку суспільства. При розрахунку індикаторів, що входять до цих індексів використовуються дані соціологічних досліджень та результати експертних оцінювань. Зокрема в Україні метрика, розроблена світовою спільнотою, адаптована під ситуацію, яка існує в нашій державі, фахівцями Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Важливо, що вказана метрика враховує не тільки суто статистичну інформацію, отриману від державних органів влади, а й об'єктивну соціологічну та експертну, яка менше піддається певним впливам.

Разом із тим, Б. Гаврилишин, аналізуючи соціальні показники, підкреслює важливість освіти. Оскільки саме потенціал освіти здатен змінювати моральні цінності суспільства, які визначають й економічну систему, і політичне правління. «Освіта, – за словами дослідника, – це сфера, що має досить точні показники діяльності й численні відмінності щодо її ефективності, використання та оцінки». Але його турбує питання: Чи великі розбіжності між прагненнями, як неминучим побічним результатом освіти, й досягненнями та їх реалізацією? Чи слугують ці розбіжності стимулом для подальшого соціального прогресу, чи виступають причиною неспокою, особистих розчарувань, соціального розриву? Чи сприяє система освіти спроможі всієї нації запозичувати досвід інших суспільств? Хоча на ці запитання не зможуть відповісти статистичні дані, вивчення країн світу свідчить, що вони різняться ступенем узгодженості усвідомлених потреб і можливостей навчатись, а також запозичувати досвід інших суспільств. За нашої доби швидких змін така спроможність стала вирішальним «мірилом» суспільної ефективності [4, 206].

Збалансований, стабільний і безкризовий розвиток орієнтований на забезпечення високого рівня життя і формування гармонійної, фізично, психічно та ментально здорової і зрілої особистості. Це питання аксіологічних, гносеологічних і світоглядних складових життєдіяльності людини, яка живе в глобалізованому світі і вимагає відповідних життєвих орієнтирів. А саме в закладенні цих орієнтирів, тобто у вихованні і полягає одна з основних функцій освіти. Виховання є об'єктивним суспільним явищем. К. Маркс і Ф. Енгельс на основі матеріалістичного розуміння історії показали, що кожне нове покоління людей входить у життя, де вже є певні продуктивні сили, соціальні форми буття і спілкування, спільної діяльності індивідів, впливу людей один на одного. За К. Марксом і Ф. Енгельсом, це ті реальні обставини, що впливають на розвиток людей і в такій же мірі творять людей, в якій люди творять обставини [8, 35].

В основі філософських засад матеріалізму лежить твердження про те, що саме буття визначає свідомість. Так, згідно марксистської теорії, продуктивні сили – економічні чинники визначають виробничі відносини, детермінують класову структуру суспільства і визначають інституції у соціальній та політичній структурах: політичний устрій, державу, правові засади, мораль, філософію, релігію, мистецтво. Проте останнім часом більшого значення надають політичній організації суспільства і розглядають її як складову, що визначає справедливе та ефективне функціонування економічної системи. Однак, історичний досвід і су-

часні спостереження свідчать, що обумовленість і детермінізм працюють в обох напрямках. Отже, суспільні інститути, серед яких провідну роль, на нашу думку, відіграє саме освіта, можуть впливати і впливають на форму і функціонування економічної системи, і навпаки.

Запорукою стійкого розвитку, на наш погляд, є гуманістично орієнтована система освіти, в якій гуманітарні і природничо-наукові знання взаємопов'язані, а сама вона невід'ємна в своєму розвитку від науки. Якість освіти обумовлена такими її сутнісними характеристиками, як фундаментальність, науковість і гуманістична направленість. Проте, освіта може перетворитися на дійсну основу для розвитку стійкого суспільства та стати продуктивною лише тоді, коли в суспільстві будуть високо цінуватися людські знання, професійні та культурні якості.

Новітні технології активно входять в усі сфери життєдіяльності людини, змінюючи форми взаємодії у суспільстві, часто маючи не досить мирний характер та наслідки. У сучасному світі роль фундаментальної, ґрунтовної освіти зростає, адже результати впровадження новітніх технологій необхідно передбачити, а подекуди попередити й зупинити, а можливо це лише тоді, коли держава «озброєна» висококваліфікованими спеціалістами.

Отже, ми наголошуємо на тому, що стійкий розвиток – це цілеспрямований і динамічний рух всередині кожної окремо взятої країни на всіх її рівнях (національному, регіональному) та світового загалу разом до більш ефективної економіки, до вищих показників економічної діяльності, до якісного функціонування соціальної сфери, культурної сфери, до забезпечення всіх сторін життєдіяльності людини не лише сьогодні, але і в майбутньому, який не можливий без ефективної та гуманістично орієнтованої системи освіти. На думку Є. Борщук, освіта «повинна не тільки надавати наукові та технічні знання, а й забезпечувати відповідну мотивацію, пояснювати та здійснювати соціальну підтримку для формування навиків та їх використання. Ключовим завданням освіти у XXI ст. є розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє» [3].

Безсумнівно, стійкий розвиток не можливий без ефективної управлінської діяльності як на рівні держави, так і на наддержавному рівні. Може здаватися дивним сполучення «управління розвитком», адже сам розвиток часто розглядається як об'єктивний, незворотний, спрямований процес. Разом із тим, якщо брати до уваги суспільний розвиток, то варто враховувати його як стихійну, так суб'єктивну складову. Йдеться про те, що в разі апелювання до історичної необхідності як до абсолютної детермінанти суспільного розвитку, ми

можемо вказати на певну хибність такого підходу. Це питання тоді переходить в площину вирішення проблеми співвідношення суспільного буття та суспільної свідомості і ми невідворотно дійдемо до ідей К.Мегрелідзе, висловлених ним в роботі «Основні проблеми соціології мислення».

Необхідним є чітке формування цілей кожної країни, які втілюються в національні стратегії, що інтегрують потенціал всіх соціальних інститутів для досягнення економічного процвітання, забезпечення соціальної справедливості в суспільстві і екологічної безпеки на планеті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабаджанова М. М.* Образование – приоритетное направление устойчивого развития / М. М. Бабаджанова // Вестник Герценовского университета. – 2011. – № 6. – С.7-9.
2. *Батенин С. С.* Человек в его истории / С. С. Батенин. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1976. – 295 с.
3. *Борщук Є.* Освіта для стійкого розвитку та екологічна криза / Є. Борщук // Ефективність державного управління. Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 25. – С. 182-187.
4. *Гаврилишин Б. Д.* До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові / Б. Д. Гаврилишин. – К.: Пульсари, 2009. – 248 с.
5. *Кудин В. О.* Стратегия образования и социальная справедливость / В. О. Кудин – К.: ПП «Золоті Ворота», 2010.– 153 с.
6. *Кургинян С. Е.* Слабость силы / С. Е. Кургинян // Аналитика закрытых элитных игр и её концептуальные основания. – М.: ЭТЦ, 2006. – 388 с.
7. *Кумбс Ф.* Кризис образования в современном мире / Ф. Кумбс. – М.: Прогресс, 1970. – 260 с.
8. *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – М.: Политиздат, 1954. –Т.3. – С. 35.
9. *Цегольник П. А.* Кризові явища та процеси в національній освітній системі: причини, прояви, пошук шляхів вирішення / П. А. Цегольник // Вісник Національного транспортного університету. Науковий журнал. – 2008. – № 17. – Ч.1. – С. 57-61.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2011 р.

СУЧАСНЕ МІСТО В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ж. М. Мечкало

аспірантка кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті розглядається розвиток сучасного міста в умовах глобалізації. Обґрунтовано ймовірні способи розбудови міста, як інноваційного та творчого центру розвитку національної держави. Нині сфера творчих індустрій має безліч можливостей, які добре вписуються у структуру глобалізаційних зв'язків між містами, регіонами та країнами. Творчі індустрії «запліднюють» ті сучасні зміни, що відбуваються в культурі та економіці міст, а також в інтелектуальних пошуках творчих людей. Творчі індустрії дають змогу реально працювати в інтересах громади, залучають представників всіх рівнів влади до процесу вирішення нагальних проблем суспільства в цілому.

Ключові слова: глобалізація, творчість, місто, держава.

Однією з головних характеристик сучасного світу є розвиток процесу глобалізації. Глобалізація є особливістю еволюції суспільства, яка дає змогу державі або процвітати, використовуючи позитивні сторони глобалізації, і при цьому виробляти протидію негативу, або ж зрештою зникнути з політичної карти світу як незалежна та суверенна. Кінцевим результатом процесу глобалізації є міграція капіталу у масштабі всієї планети, виробничих та людських ресурсів, міжнародний розподіл праці, наближення законодавства до світових стандартів, а також економічних та соціальних процесів, зближення культур різних країн.

Процеси глобалізації актуалізують міста як культурний та інноваційний центр розвитку всієї національної держави, адже саме міста концентрують у собі творчий потенціал та надають простір для інновацій. Виникає уявлення про те, що міста та мегаполіси можуть стати обличчям розвитку нового часу. В основі процвітання національної держави стоїть творчий капітал та інформаційні технології, тому розвиток міста стає першочерговою стратегією розвитку в умовах глобалізації цих змін.

Проблеми та наслідки глобалізації вивчає багато вчених, зокрема цьому присвячені роботи О. Г. Білоуса, Д. Г. Лук'яненка «Глобалізація та безпека розвитку» [6], У. Бека «Что такое глобализация?» [1] та ін. У збірці наукових праць «Глобальне співтовариство: нова система координат» окреслено позитивні та негативні сторони процесу глобалізації, передбачено розвиток подій в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах, осмислено місце та роль пострадянських країн в процесі розвитку сучасного світу [5].

Питанням розбудови сучасного міста присвячені роботи таких авторів як Філ Вуд, який у своїй роботі «Коловорот міської творчості»

розглядає розвиток міста через стимулювання міської творчості, описує стимули які можуть активувати приховану міську творчість [3]. Також проблеми розвитку міста висвітлюються у роботі Ч. Лендрі «Креативне місто», який бачить розвиток міста на шляху створення творчих (креативних) індустрій [10]. Такий автор як Т. Дрідзе у своїй праці «Людина та міське середовище у прогностичному соціальному проектуванні» основним способом розвитку міста вбачає соціокультурні трансформації, в яких визначальним елементом все ж таки залишаються люди [6].

Метою даної статті є теоретичне обґрунтування ймовірних способів розбудови міста, як інноваційного та творчого центру розвитку національної держави в умовах глобалізації.

Більшість дослідників погоджуються з визначенням глобалізації як процесу всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Процес глобалізації – об'єктивний процес, який має системний характер та стосується усіх сфер життєдіяльності країни та суспільства. Завдяки глобалізації світ стає більш взаємопов'язаним та більш взаємозалежним від усіх його суб'єктів, просліджується тенденція до збільшення як кількості спільних для держави проблем, так і кількості типів суб'єктів, що інтегруються.

Слід звернути увагу також на визначення поняття «глобалізація» американським дослідником Хелдом Макґрю, який говорить, що це – розширення, поглиблення та прискорення взаємозв'язків у світовому просторі, в усіх аспектах сучасного людського життя. Глобалізація втілює ідею інтегрованості країн у світове співтовариство та їх спільного розвитку. Захоплюючи широке коло сфер діяльності людини, від культури до злочинності, від фінансів до духовності, глобалізація викликає безліч дис-

кусій і суперечок. Частіше за все, коли міркують про глобалізацію, йдеться лише про її економічний та політичний аспекти. Однак, вона набагато глибша і може змінити не тільки всі сторони людського життя, але й саму людину. Глобалізація криє у собі чимало загроз, але разом з тим – і надій. Рікардо Діас Гохляйтер, президент «Римського клубу», визначив такі головні напрямки, у яких мають розвиватися глобалізаційні процеси: по-перше, добиватися екологічної рівноваги, по-друге, розвивати господарську конкурентоспроможність, по-третє, добиватися соціальної справедливості, по-четверте, підтримувати правову державу та демократію. Часто ці цілі заперечують одна одну, однак елімінувати жодну з них неможливо, оскільки це одразу робить недосяжними всі інші. Завдання полягає в їх балансуванні [9].

Як слушно зазначає відомий дослідник проблем глобалізації У. Бек, для того, щоб виробити політичні інструменти управління процесами глобалізації, слід її не демонізувати, а чітко уявляти симптоми пов'язаних із нею «хвороб» [7]. Глобалізація дає можливість національній державі зробити акцент на оновлення та економічне зростання, завдяки приходу нових ідей та інвестицій, збільшення конкурентоспроможності держави. Проте використання процесу глобалізації для свого розвитку безпосередньо залежить від якості державної політики в цій сфері, створення правових засад для її розвитку, також ефективності заходів, спрямованих на реалізацію та захист національних інтересів.

Одна з головних особливостей глобалізації полягає в тому, що це явище супроводжується «нестримним» розширенням світових ринків для певних видів продукції, товарів чи послуг. При цьому постає гостра проблема: як зберегти достатні простори для розвитку людських, громадянських і природних цінностей в умовах нестримного розвитку глобальних ринків? Коли вони починають «безроздільно» домінувати над соціальною і навіть над політичною сферами суспільства – це є ознакою «іншого боку медалі» явища глобалізації, свідченням недостатнього розвитку демократичних інститутів цього суспільства. У такому разі влада і багатство концентруються в невеликій групі людей та корпорацій, відокремлюючи решту суспільства від демократично встановлених норм використання громадянських прав і ресурсів.

У цьому плані глобалізація «підштовхує» до перегляду принципів управління як на національному, так і наднаціональному рівнях. Заради задоволення потреб людини, за рахунок переваги конкурентоспроможних ринків, при наявності чітких правил та політичних і

географічних кордонів, управління на усіх рівнях влади має стати і більш скоординованим та ефективним. Ідеологічні засади мають меншою мірою домінувати над принципами толерантності й прагматизму на великих економічних просторах. Тобто має визнаватися той факт, що вигоди для одного з учасників глобального ринку (країни чи транснаціональної компанії) можуть не обов'язково влаштовувати інших учасників і чимось треба поступатися заради спільного стратегічного розвитку.

В умовах глобалізації все більшого значення набувають міста та мегаполіси як культурні та наукові центри. Творчий капітал та інформаційні технології, що розвиваються саме у містах завдяки суспільному розподілу праці та концентрації інтелектуальних ресурсів, стають двигуном розвитку глобалізації та процвітання національної держави. Зрозуміло, що керований процес входження до глобального економічного та соціокультурного простору передбачає свідомі інвестиції у розвиток креативного потенціалу міста.

Для багатьох на сьогоднішній день й досі не зрозуміло, чому так важливо для майбутнього міста бути творчим. Наша дійсність – це збільшення чисельності населення світу, переважна більшість якого проживає в містах, і часто, протиставляючи місто селу, його змальовують як кошмар, місце в якому сконцентровано все найгірше в світі. Але треба розуміти, що всі негативні прояви міського життя є своєрідним «відлунням» його переваг, і що саме міста мають ключ до вирішення більшості проблем, які виникають в процесі розвитку сучасної західної цивілізації. Міста є двигуном розвитку національної держави адже концентрують в собі засоби створення багатства та продукують інновації, забезпечують економічне зростання. Більше цього саме міста створюють середовище для людини, яка прагне до самореалізації та свободи вибору. Тому завдання перетворення міського середовища на краще, комфортніше, багатше та більш пристосоване до життя творчої людини стає першочерговою необхідністю. Проте, старі методи вирішення проблем урбаністичної кризи – кризи соціальних відносин, нерівного розподілу багатства та забруднення міського середовища, вже не спрацьовують. Саме тому творчість стає дієвим механізмом виходу із даної ситуації.

У сучасному світі, що динамічно змінюється, відбувається становлення та розвиток нової творчої економіки та такої її важливої складової як творчі індустрії. Концепція творчих індустрій виникає у Великобританії, і з 1998 року їх впровадження визнано пріоритетним напрямом розвитку національної політики, а також політики муніципального рівня. Офі-

ційне визначення творчих індустрій, яке було прийнято департаментом культури, ЗМІ та спорту уряду Великобританії, звучить так: це «... діяльність в основі якої лежить індивідуальний творчий початок, навик або талант, і яка може створювати додану вартість і робочі місця шляхом виробництва і експлуатації інтелектуальної власності» [4]. Творчі індустрії допомагають створенню такого дійсно нового явища для сучасного міського життя і для формування творчої економіки як «творчі кластери». Творчий кластер являє собою специфічне середовище, у якому об'єднані декілька підприємств, фірм, офісів, які зайняті у секторі творчих індустрій. Важлива риса творчих кластерів – це спільна атмосфера творчості та бізнесу, яка сприяє виготовленню творчого продукту [7].

Творчі індустрії на сучасному етапі розвитку стають не тільки особливим сектором економіки, а й своєрідним іміджевим механізмом. Вони також стають визначальними чинниками розвитку міст та регіонів. Розвиток творчих індустрій призводить до формування міського творчого середовища, інвестування фінансових ресурсів в творчих людей. Через створення нових робочих місць з'являється попит на творчий потенціал, розробляється та просувається інтелектуальний продукт, підтримується економічна, культурна та політична комунікації. На думку фахівців, використання творчих індустрій – це реальний вихід з кризи шляхом реструктуризації та модернізації життєдіяльності країни за рахунок підвищення її конкурентоспроможності. Водночас це й вихід з політичної кризи за рахунок нових управлінських кадрів, методів та ідей, приходу нової влади, що створює собі новий імідж завдяки націленості на вирішення соціальних проблем та постановки реальних цілей: розвитку місцевих співтовариств, їх інтеграції та діалогу.

Творчі індустрії дають можливість повному подивитися на процеси, що відбуваються в нашій країні. Сфера творчих індустрій має безліч можливостей, які добре вписуються у структуру глобалізаційних зв'язків між містами, регіонами та країнами. Творчі індустрії «запліднюють» ті сучасні зміни, що відбуваються в культурі та економіці міст, а також в інтелектуальних пошуках творчих людей. Творчі індустрії дають змогу реально працювати в інтересах громади, залучають представників всіх рівнів влади до процесу вирішення нагальних проблем суспільства в цілому. В даному процесі задіюються і сфера бізнесу, і заклади культури та громадські організації, які забезпечують формування сітьової взаємної діяльності.

На сьогоднішній день перед містами постає питання, як створити спеціальні умови для

розвитку та стимулювання прихованого міського творчого потенціалу. Американський соціолог Філ Вуд аналізує ряд чинників, які дають змогу місту перейти до виявлення та розвитку своїх творчих можливостей. В багатьох випадках міста показують певні сполучення наступних стимулів та передумов: усвідомлення кризи (в умовах кризи, коли міста досягають так званого «дна», створюється простір, в якому знаходять місце ідеї які раніше були непереконливими); поява організаційних та управлінських можливостей (наявність чіткої організаційної структури управління дає можливість втілювати ідеї в життя); зовнішні впливи (інколи міста так зайняті пошуком шляхів вирішення проблеми, що їм потрібен так званий консультант, тобто погляд із ззовні); наявність простору для творчого експерименту (мається на увазі створення можливо якогось кварталу чи дискусійного форуму де б заохочувалось інноваційне мислення); кваліфікована оцінка досягнень (наявність чинників оцінки міста у поєднанні з його аналогами); амбіції та цілеспрямованість (важливим для міста стає присутність авантюризму та підприємницького духу в одній особі чи групі людей); співучасть та збір ідей (створення у місті атмосфери яка б заохочувала людей до дебатів); події, концепції і організації-каталізатори. Філ Вуд виділяє ще один суттєвий чинник, такий як різкі політичні зміни, прихід нового керівництва, значні політичні та соціальні зміни. Варто зробити акцент на тому, що наведені вище уможливі конструкції не дають змогу достатньо зрозуміти можливості та ефективності застосування креативного підходу до управління та розвитку сучасного мегаполісу [3].

Першочерговою задачею, яка постає при виробництві та плануванні міського середовища, є створення умов для життя людини, реалізації її потреб та розвитку її інтелекту. Характерною особливістю такої розбудови стає свідоме формування елементів середовища (економічного, соціокультурного, екологічного та природного), які відповідатимуть потребам особистості. Зростає роль міста як культурного та наукового центру, і в результаті цього можна говорити про створення нового типу суспільства, яке буде базуватися на наукомісткому виробництві та на соціальних відносинах, орієнтованих на людину. На зміну економічному місту приходять «нооград».

Нооград – це поселення яке характеризується свідомою діяльністю по формуванню гармонічного міського середовища для життєдіяльності людини [11].

Насправді формування таких «нооградів» або «ноополісів» вже почалося. Даним терміном називають ті міста, які входять до «ноосфери» (від «ноосфери» В. Вернадського –

сфери розуму), та які формуються цілеспрямовано, мають вигляд збалансованої системи взаємозв'язків усієї системи життєдіяльності людини – соціальних, культурних, економічних, політичних та природних. Ноополіс – це місто, поліс, поселення, яке живе та функціонує на засадах розуму, тобто в умовах, коли люди стають свідомою геологічною силою (по В. І. Вернадському) і коли перетворення соціальності та природи не є хижацьким, а є необхідним елементом прагнення людини до життя розумного.

Формування ноосистеми – це складний та довготривалий процес. Її не можливо створити швидко, вона зростає поступово. У даній справі не виправдали себе більшість програм розвитку регіонів і основна причина цього – відсутність цілісності та системності. Такі програми забезпечують розвиток певних галузей діяльності: або соціокультурної сфери, або сфери економіки, або діяльності органів місцевого самоврядування. Оздоровчі заходи, які використовувалися на локальному рівні, виявилися неідеальними. Саме тому виникла необхідність у створенні та застосуванні комплексного підходу до вирішення проблем. По-перше, необхідне регулювання всіх елементів та підсистем міст та регіонів, по-друге – комплексне застосування усіх заходів (як матеріально-технічних, фінансово-економічних так і соціально-культурних), по-третє – спільні узгоджені дії усіх суб'єктів (органів місцевої влади, державної влади, ділових кіл, громадськості).

Використовуючи такий підхід, у розвинених країнах на базі традиційних міст та інших поселень люди створюють «нові» агломерації, «технополіси», «зоополіси». Завдяки такому підходу розвиток міст на сучасному етапі стає вихідним пунктом для розвитку держави.

«Нові» агломерації притаманні для тих регіонів, де близько розташовані один від одного невеликі міста. Вони за допомогою об'єднання своїх зусиль, можливостей та ресурсів формують регіони стрімкого розвитку. Головною їх метою є раціональне освоєння, використання та розвиток пригородів і створення єдиної системи соціального захисту, забезпечення зайнятості, надання житла тощо. Досвід «нових» агломерацій активно та досить вдало використовується у Франції.

А от, що стосується технополісу, то в центрі уваги їх створення та розвитку провідну роль відіграють дослідницькі центри нових технологій та організації, які використовують ці технології. Але розвиток високих технологій не являється самоціллю розвитку технополісу, а лише поштовхом для активізації життя співтовариства, створення інших взаємозв'язків між людьми та природою. Формування технополісів пов'язано із реалізацією ідеї «центрів рос-

ту». Вони схожі на науково-технологічні комплекси, першочерговою метою яких є освоєння нових відкриттів та винаходів, застосування їх для розробки технологій, які дають змогу створити конкурентоздатне виробництво, використовуючи, при цьому, місцеві можливості та ресурси.

Процес створення технополісів розпочинався в США, але тільки Японія змогла зробити його частиною своєї політики, яка була сформульована на державному рівні. Саме Японія в 70-ті роки розробила стратегічну лінію розвитку, основу якого складав процес використання культурного та наукового потенціалу заради процвітання їхньої нації. Ця стратегія була затверджена на державному рівні.

Що стосується зоополісу, то головною ідеєю є удосконалення технологій сільськогосподарського виробництва за допомогою запровадження нових досягнень науки. Принципи та методи функціонування зоополіса подібні до технополіса. Як приклад можна взяти зоополіс, створений у Франції (графство Кіт д'Амор). Центром зоополісу є сільськогосподарський комплекс, що спеціалізується на використанні біотехнологій у харчовій промисловості та тваринництві. Також тут створені особливі умови для спілкування людей: виділені житлові сектори, зони відпочинку, приділяється особлива увага розвитку засобів зв'язку та комунікації. Саме завдяки цим перетворенням дана місцевість стала світовим центром біотехнології та одним з провідних фінансових центрів Франції.

Для подальшого розвитку сучасного міста досвід створення ноосистеми є реальною та ефективною підставою не тільки для організації практики відродження українських сіл, міст та регіонів, а також є прикладом проектування і «вироснування» на основі творчого пошуку кращими науковими і управлінськими силами нових міських – полісних форм життя.

Підсумувавши все вищевикладене, можна сказати, що на сучасному етапі розвитку, в процесі глобалізації, надзвичайно важливим є усвідомлення того, що успішне функціонування та подальший розвиток міст та регіонів неможливі без використання їх творчості та інноваційності. На даний момент у міст залишився один ключовий ресурс без якого неможливий подальший розвиток – люди та їх розум, творчість та винахідливість. Доля міст залежить від ефективного використання творчого потенціалу громадян, тому ефективним підходом до управління сучасним містом вважається запровадження креативного підходу, який знаходить застосування творчому потенціалу, показує мешканцям міста, як думати, планувати та діяти творчо. Показує як, орієнтуючись на досягнення міських цілей, зробити своє міс-

то чи регіон кращим за допомогою культури та творчості.

Так званим наслідком використання творчості та креативного підходу стане створення ноосистем, як принципово нових форм організації людського життя. Саме вони повинні ста-

ти концентратором морального та інтелектуального потенціалу суспільства для вирішення проблем розвитку, і саме вони є вищою стадією еволюції міських поселень у цивілізаційному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника; Общ. ред. и послесл. А. Филиппова – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
2. Возняк Т. Глобалізація як виклик людству [Електроний ресурс] / Т. Возняк. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/polit-kuchma/pre.htm>
3. Вуд Ф. Круговорот городского творчества [Електроний ресурс] / Фил Вуд. – Режим доступу: <http://www.dvinaland.ru/culture/site/Publications/EoC/EoC2004-2/04.pdf>
4. Гендовский М. Творческие индустрии: политический вызов для России [Електроний ресурс] / М. Гендовский. – Режим доступу : <http://www.creativeconomy.ru/library/prd1032.php>
5. Глобальное сообщество : новая система координат (подходы к проблеме) / РАН. Науч. сов. по ист. миров. культуры, Нац. ин-т развития, Центр геоэконом. и соц. исслед. и др.; Рук. проекта и отв. ред.: А.И.Некlessа. – СПб.: Алетейя, 2000. – 314 с.
6. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус Д.Г. Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
7. Гончарик А. А. Политика в области творческих индустрий: зарубежный опыт и российские реалии [Електроний ресурс] / А. А. Гончарик. – Режим доступу: [http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0007\(01_2008\)&xslt=showArticle.xslt&id=a08&doc=../content.jsp](http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0007(01_2008)&xslt=showArticle.xslt&id=a08&doc=../content.jsp)
8. Дридзе Т. М. Человек и городская среда в прогнозном социальном проектировании / Т. М. Дридзе // ОНС (Общественные науки и современность). – М.: Наука, 1994. – №1. – С. 99.
9. Згуровский А. Войны глобализации / А.Згуровский // Зеркало недели. – 2006. – № 37(616). – С.6
10. Лэндри Ч. Креативный город / Ч. Лэндри. – М.: Изд. дом «Классика-XXI», 2005. – 399 с.
11. Русский гуманитарный интернет-университет. Словари и справочники [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-u.ru/biblio/content.aspx?dictid=48&wordid=196565>

Стаття надійшла до редакції 15.12.2011 р.

ПОШУК КОНТУРІВ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЕПОХУ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАЦТВА

Г. Нерсесян

*пошукач факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті виявлено особливості гносеологічного і онтологічного розуміння суспільства споживацтва, а також розкрито суспільні мотиви сучасного споживання. Автор приходиться до висновку, що у добу постмодерну можна вести мову про амбівалентність причин настання світової фінансово-економічної кризи останніх років минулого десятиліття: розвиток суспільства споживання як імперативної моделі суспільної поведінки у поєднанні із інструментами кейнсіанської теорії макроекономічної рівноваги стають вирішальними причинами настання суспільної кризи. Відзначається, що завдяки здійсненню філософського соціокультурного осмислення феномену «споживацтва» як штучного соціального конструкту, «живою душею» якого є перетворені форми, доводиться робити висновок, що в умовах мінливості і маргіналізму соціальної самодостатності феномен споживання принагідно і більш доцільно вважати відтворенням цілісної соціальної людської ідентичності, в рамках якої вирізняється зокрема і економічна, і соціологічна, і психологічна, і інституційна, і соціокультурна, і класова ідентичність тощо. Доведено, що споживання у ліберальну епоху стає симуляцією, оскільки втрачається дійсний зв'язок споживчого акту із потребою, перетворюючись лише у знак (символ, проформу, фантом, прообраз) цього штучного зв'язку в контексті людського самоствердження.

Ключові слова: суспільство споживання, споживацтво, соціальна ідентичність, симулякр.

У добу постмодерну суспільне споживання як один із модусів капіталістичного суспільства стає чи не найдомінуючою і найвизначальнішою ланкою суспільного відтворення, яке фактично підпорядковує і, всупереч чітко визначеній наукою своїй суспільній функції, намагається навмисно і експліцитно підкоряти інші складові відтворення суспільного продукту (виробництво, розподіл, обмін). Цей деструктивний відтворювальний рух отримує відображення в ідеологічному конструкті – «суспільство споживання». Сьогодні, для всього світу актуальна проблема саме розростання... споживчого відношення до всього [8]. Ідеологія насадження споживчого способу життя заповнює світ.

В епоху розвитку постіндустріального суспільства феномен споживання отримує все більший інтерес у наукових колах. Метафорично висловлюючись словами Б. В. Новікова, з усіх відносин, – виробництво, обмін, споживання, – тільки відносини обміну притягують магнітом... ну, і, зрозуміло, гіпертрофоване споживання – споживацтво. Дійсно, феномен «споживацтво» притягує неначе магнітом не лише суспільних індивідів своїм зовнішньо «привабливим» способом життя, але й науковців як до предмету дослідження.

Криза споживчого способу життя – один із найбільш гострих викликів сьогодення. Причи-

ни сучасної суспільної кризи амбівалентні. Саме розвиток суспільства споживання як імперативної моделі суспільної поведінки у добу ліберального суспільного цілепокладання у поєднанні із інструментами кейнсіанської теорії макроекономічної рівноваги, на нашу думку, стають визначальними причинами настання теперішньої світової фінансово-економічної кризи, яка почалася у 2008 р. і досі триває.

Лапідарно висловлюючись, через гіпертрофоване, надмірне споживання у багатьох країнах світу, ближчим чином у США, завдяки суспільству, яке живе у кредит, спостерігається перегрів багатьох споживацьких ринків. За свідченнями Б. Кушнірука [6] у США споживання випередило можливості на декілька порядків. Саме безвідповідальне суспільне споживання підриває економіку могутньої країни та закладає механізми реалізації глобальної фінансової кризи. Дуже влучно і показово з цього приводу висловлюється Б. В. Новіков, зазначаючи, що США сьогодні дають світовій спільноті 20 % ВВП, а споживають – 40 % [10,184].

Такі результати є прямим наслідком філософії маркетингу – споживчої «булімії», неможливості насититися: вгамований голод породжує ще більший голод. Філософія традиційного маркетингу – філософія вічного голоду. Саме вона стала головною причиною пер-

шої в історії людства світової кризи пересподоживання [5].

Сьогодні особливої значущості набуває саме філософська рефлексія феномену споживацтва. Як зазначає С. В. Мельниченко у своїй статті «Суспільство споживацтва як хронотоп антитворчості», саме феномен споживацтва, «схоплюючи» споживацтво в його ключовому значенні для концептуалізації сучасної соціальності, дозволяє зрозуміти специфіку суспільства, що визначається як «суспільство споживацтва». Суспільства, в якому ми живемо.

Метою статті є спроба детермінувати соціокультурні контури концептуалізації сучасної соціальності у добу суспільства споживання і дати соціокультурну оцінку феномену споживацтва у зв'язку з тим, що цей феномен в нашому суспільстві стає всеохоплюючим і імперативним модусом усіх інших відтворювальних суспільних процесів.

Теоретичні витoki дослідження феномену споживання сягають коренями ще у минуле століття. Перші спроби надати теоретичного тлумачення феномену споживання здійснювали суспільствознавці М. Вебер, Т. Веблен, Г. Зіммель та ін. Мислителі покладають початок теоретичному осмисленню процесів, що відбувалися в сфері споживання в період з XVIII по XIX ст.

Зокрема, у американця Т. Веблена [2], наприклад, під завісу XIX ст. суспільство споживання відображається через теорію пустопорожнього (рос. «праздного») класу. Існує навіть так званий ефект Веблена – показне споживання, тобто із зростанням цін на товари виникає потреба їх демонстративного споживання. А в потребі відбивається не тільки предмет споживання, а й ставлення суб'єкта (індивіда) до цього предмету: потреба сама є форма цього відношення [9].

З розвитком масового виробництва і споживання занепокоєність у деструктивних зрушеннях у суспільному відтворенні стає все більш відчутною. У західній науці з'являються концепції Дж. Катона, У. Росту, Ж. Фурастьє, Р. Арона, Дж. Гелбрейта.

У другій половині XX ст. теоретичні розвідки на тлі осмислення проблем суспільства споживання лише набирають обертів. Теоретичні інтерпретації суспільства споживання отримують відображення у працях М. Фезерстоуна, Ж. Бодрійєра, Д. Ліона, С. Майлза, Дж. Рітцера. Більшість авторів наголошують на існування символічних мотивів споживання.

Філософська рефлексія проблеми розвитку суспільства споживання представлена роботами теоретиків постмодерну: П. Козловскі, У. Бек, Е. Гідденс, Р. Бокок, Д. Слейтер. Залишили свій методологічний доробок у зазна-

ченій проблематиці і теоретики постсучасності: Ж-Ф. Ліотар, Ф. Гваттар, Ж. Делез, М. Фуко, Ф. Джеймисон.

Серед робіт сучасних зарубіжних і вітчизняних авторів, які здійснюють рефлексію феномену споживацтва і наголошують на економічних і соціокультурних метаморфозах сучасного суспільства споживання в рамках критичної парадигми можна виділити роботи Я. Астаф'єва, П. Бюккенена, Дж. Де Графа, М. Делягіна, О. Зінов'єва, О. Панаріна, В. Радаєва, Дж. Стігліца, праці Б. В. Новікова, Г. Тульчинського, С. Вакуленко, Н. Зінченко, В. Ніколенка, Ю. Саєнка, Я. Зоської, І. Набруско, С. Мельниченко.

Попри наявність достатнього теоретичного доробку у дослідженні проблеми споживацтва у сучасній теоретичній філософській літературі не вистачає досліджень проблеми у рамках соціокультурної парадигми, тому вбачаємо за необхідне присвятити статтю аналізу саме метаморфічності конструювання контурів сучасної соціальної ідентичності в епоху розвитку суспільства споживання.

Саме розгляд філософського аспекту феномену споживання на відміну від суто матеріального і утилітарно економічного, емпірично і методологічно соціологічного чи особистісно і антропологічно психологічного, дає цілісну, істинну і всебічну уяву про динаміку, ритміку і архітектоніку конструювання і концептуалізації сучасної суспільної соціальності.

Найчастіше економічна гносеологія феномену споживання детермінується через суспільне відтворення товарів і послуг, що вочевидь не враховує найважливішого і першорядного типу відтворення – відтворення людей. Соціологічна і психологічна концепції споживання здебільшого тяжіють до тлумачення визначальних мотивів людського споживання і формування загальних висновків на базі особистісного цілепокладання.

Натомість, філософія дозволяє охопити думкою цілу історичну епоху в концентрованій формі, досягнути її економічні індикатори і суспільні явища з наукових позицій цілісного, істинного і всебічного світосприйняття і аксіологічного досвіду. Саме філософська рефлексія феномену споживання, дозволяє абстрагуватись від утилітарних збудників споживацької поведінки окремо взятої людини, і в то й же час більш конкретно, як «єдність багатоманітного» досягнути феномен споживання в контексті відтворення суспільного життя як такого, – безвідносно з темпоральним мотивом споживацького способу життя окремо взятого індивіда. Адже найголовнішою парадигмою досліджень є виявлення саме ритміки, динаміки і архітектоніки відтворення суспільного життя, способу людського існування в хронотопі розкриття

його сутнісних сил, формування соціальної ідентичності як ансамблю суспільних відносин.

Філософська рефлексія феномену споживання дозволяє досягнути у цілісності об'єктивні і суб'єктивні передумови поставання людини економічної з необмеженими споживацькими уподобаннями. Споживання і споживацтво як її симулякр (деформована сутність, удаваність, містифікація) поведінки людини економічної є сьогодні ключовими соціокультурними регуляторами, які визначають соціальні, аксіологічні, культурні контури соціальної структури людської ідентичності.

Філософія дозволяє відповісти на питання про дійсний сенс людського життя, виокремити реальне від дійсного, наявне від бажаного, істину від соціальної фальші і суспільної містифікації. З огляду на це в умовах мінливості і маргіналізму соціальної самодостатності феномен споживання принагідно і більш доцільно вважати відтворенням цілісної соціальної ідентичності, в рамках якої вирізняється зокрема і економічна, і психологічна, і інституційна, і соціокультурна, і класова ідентичність через приналежність людини до споживання тих чи інших товарів і послуг. Тобто насправді відтворюється соціальна ідентичність, яка онтологічно вбирає в себе всі інші типи людської ідентичності – економічну, психологічну, культурну, людиновимірну.

Через це в контексті суспільного відтворення можна говорити про виробництво і споживання саме соціальної ідентичності на рівні всезагального. Абстрактно таке суспільне відтворення зводиться до відтворення людини «як міри всіх речей» (Протагор), а вже далі людина забезпечує відтворення всього іншого світу ідей і речей через розпредметнення і опредметнення суспільних зв'язків і соціальних відношень. Людиною не народжуються, людиною постають у процесі соціалізації. Спосіб споживання людини ближчим чином визначає аксіологічну архітектуру людської ідентичності, що є найвизначнішим викликом при дослідженні суспільних процесів.

Споживання в добу неоліберального суспільства переходить від функціонального обміну грошей на екзистенційно необхідні вітальні товари і корисності, у простір символічних відносин, де задовольняється безліч надуманих, ілюзорних потреб за допомогою так званих «фіктивних товарів», «знаків, символів і смислів» з метою задоволення особистісної егоцентричної жадоби до володіння і доведення оточуючим про свою соціальну і матеріальну винятковість.

Насправді ми оточуємо себе безліччю речей, які покликані забезпечити нам лише відчуття володіння, тобто сама річ за своєю сутністю нам є другорядною. Форма починає до-

минувати над сутністю і підкоряє її. Форма є тотожністю фіктивного або віртуального товару, тобто такого, який покликаний задовольнити фактично неіснуючі потреби людини, хоча ЗМІ, реклама і маркетинг продовжують невинно доводити «споживачеві» зворотне, немов без такого товару життя втрачає всілякий сенс. За деякими підрахунками, в нашому суспільстві з різними варіаціями в залежності від країни, в цілому лише біля третини номенклатури товарів відповідають вітальним і базовим потребам людини, куди принагідно зараховувати і потреби душі, духу. Весь інший асортимент формують в цілому не функціональні потреби, заповнюють неіснуючі і віртуальні забаганки людини.

Це так звані ерзац-потреби (перетворені форми дійсних потреб), які є неповноцінними заміниками дійсних потреб і заміщають їх, задовольняючи штучні потреби. Такий тип споживання, за словами П. Мостового, який заснований на штучно сформованих потребах, є «екстенсивною моделлю споживання», який полягає в тому, щоб потреби неухильно збільшувати. Потреби і «інтереси» суспільства споживацтва якраз і служать точками безнадійного «приклеювання» індивіда-гедоніста до механізму соціальної регуляції і маніпулювання [1].

Сьогодні світ заповнили товари символічного вжитку, людина витрачає кошти не за уречевлений товар, а за репутацію, за імідж, за почуття приналежності, за індикатори самоствердження і самоідентифікації, за гламур. Іншими словами, за відчуття соціального конформізму. Ідеологія суспільства споживання укріплює в масовій свідомості розуміння того, що характер споживання нібито визначає критерії соціальної диференціації і стратифікації. Товари та послуги стають «взулами» соціальних зв'язків, «ключами» проникнення в елітні верстви суспільства, що розмежовуються за споживчою ознакою, символами успішної соціалізації [11]. Визначальну роль у мотивації споживацької поведінки відіграє гламур. Гламур – це спроба дуже високого споживання при дуже низькому виробництві; гламур – це життя в борг; гламур – це результат відкладеного і перерозподіленого споживання; гламур як гімн пустопорожності; гламур як ілюзія винятковості [10].

Головним рушієм світу споживацтва стає так званий товар-кітч. Так називають непотрібні товари, які не мають сутності і функціонального попиту, але в то й же час з блискавичною швидкістю мають здатність розповсюджуватись по руках споживачів-модників. Купівля такої речі означає симулятивне (ілюзорне, видиме, показне) прилучення до певного соціального прошарку володарів товарів-кітчів, до

сукупності відмінних ознак певної соціальної ідентичності.

Дійсно, за формою споживання товарів-кітців не здійснюється адекватний зміст споживання: людина купує товари і послуги не через необхідність, а переслідуючи при цьому інші соціальні і психологічні цілі. Тож від купленого товару користі ніякої, лише можливість завдяки ньому у вигідному світі детерминувати свою ідентичність в очах оточуючих. Споживацтво є модусом абстрактних потреб натомість конкретним, коли людина стає рабом світу речей, підневільним під ярмом своїх підсвідомих ілюзорних потреб.

Пошук форм самоідентифікації через споживання з успіхом сьогодні заміщує традиційні і класичні форми людської самореалізації. Колись індивідуальність, суб'єктність кувалася завдяки розуму людини, її людським якостям, рівню духовності і моралі, тепер – всі ці детермінанти конструювання індивідуальності можна необтяжливо купити.

Постмодерніст Ж. Бодрійяр називає споживацтво «систематичним актом маніпуляції знаками». Ж. Бодрійяр надає уявлення про феномен «суспільства достатку», яке все більше укоріняється в усі сфери суспільного життя. Філософ пояснює, чому взагалі відбувається пошук відмінностей в світі речей. Монополістична концентрація промисловості, – пише Ж. Бодрійяр, – знищує реальні відмінності між людськими істотами, гомонізує особистості і продукти». І цей процес викликає відповідну реакцію споживачів: «саме на базі втрати відмінностей виникає культ відмінностей».

"Можна стверджувати, що більша частина сучасного споживання, – пише англієць М. Томас, – це пошук відповіді на питання «Хто я?» Міське життя, продовжує М.Томас, знеособлюють нас організації і робота, масове виробництво однакових речей – усе це підриває стійкість ідентифікації. У цих умовах споживання заповнює вакуум ідентичності, що створюється.

Тобто завдяки споживанню можна ідентифікувати людину в добу масового виробництва. Виробництво і споживання продуктів-символів дозволяють людям формувати свою неповторну ідентичність, з якою бажать отожднюватись в очах суспільства – це елемент зовнішньої ідентифікації людини, коли внутрішня самоідентифікація не дозволяє людям знаходити когнітивний зв'язок з оточуючими і забезпечує від настання когнітивного дисонансу у суспільних відносинах.

Зрештою споживання допомагає соціалізуватись: «скажи мені, що ти споживаєш і я скажу, хто ти» або «людина є те, що вона споживає». Власне предмети споживання визначають приналежність людини до конкрет-

ної соціальної і статусної групи. Іншими словами, це дозволяє людині конструювати внутрішнє самопочуття ідентичності, належності до певної соціальної верстви. Своєрідний культурний девіз суспільства споживання зводиться до «існувати, означає володіти». А життєвий принцип культури суспільства споживання можна передати висловом: «я володію, відповідно – я існую» або «жити, щоб споживати, а не споживати заради того, щоб жити».

За словами В. І. Ільїна, явно формується нова мова ідентифікації: «Покажи мені, які марки ти споживаєш, і я скажу, хто ти». Таким чином відбувається очевидна брендизація масової свідомості, коли не людина управляє брендами, а бренди через філософію маркетингу керують споживачами. Етичний імператив такого суспільства можна звести до рівня етики марнотратства, яке стає можливим завдяки існуванню рясного споживчого кредитування.

Індивід у добу споживацького суспільства конструє свою ідентичність різними способами, серед яких важливе місце займає вибір товарів і послуг. Він творить себе, але з ресурсів, що отримуються в навколишньому середовищі, слідуючи культурній програмі, сформованій під впливом культури свого суспільства, субкультури своєї групи. Зовнішнє середовище, з одного боку, формує як межі споживчого вибору, так і бажання. Але з іншого боку, це середовище формується людьми. Культура існує лише в тій мірі, в якій люди відтворюють її норми і цінності у своїй діяльності [4]. З огляду на це, культура в суспільстві споживацтва невпинно занепадає, а культурний декаданс неухильно прогресує.

Сьогодні споживання стає симуляцією, оскільки об'єкт споживання втрачає свій зв'язок із потребою, перетворюючись лише в знак цього зв'язку.

Ось як з цього приводу висловлюється Р. М. Богачев у своїй статті «Феномен форми, перетвореної в процесах суспільного відтворення»: «На місце справжніх потреб приходять абстрактні, а тому й фіктивні, які лише сприймаються як реальні, але насправді відірвані від конкретних запитів або просто зведені (зредуковані) до звичайної суми цих запитів». Цим штучно і цілком свідомо створюється ситуація, коли зміст будь-якого ідеалу, здатного стимулювати цілеспрямовану діяльність і зумовити справжню самоцілісність усіх людських потреб, відчувається від самої людини та трансформується в абстрактно виражену цінність самих речей (у певні форми); починається самостійне життя таких форм «на поверхні», без занурення у дійсне багатство й розмаїття людських стосунків [7]. Виникає

культ «споживацтва», байдуже і безвідповідальне ставлення людини до цілей суспільства, до оточуючих і до самої себе.

В широкому соціокультурному сенсі споживацтво як спосіб життя відтворює аналогічний спосіб життя – споживацтво, але нового кількісного і якісного рівня відчуження від дійсних імперативів розвитку гуманного суспільства. Людина у такому хронотопі розвитку перетворюється на жалюгідну пародію на самого себе.

У всякому разі, «суспільство споживання» такий же релятивний, штучний соціальний конструкт, як і більшість породжень будь-якого суспільства – злочинність, наркотизм, корупція. Але, будучи сконструйованим, конструкт живе своїм життям, накладаючи безліч зобов'язань та обмежень на членів суспільства, які його породили [3]. Тому цей штучний соціальний конструкт конче необхідно викоринювати з масової суспільної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Батищев Г. С.* Введение в диалектику творчества // Г. С. Батищев. – М.: Просвещение, 1997. – 282 с.
2. *Веблен Т.* Теория праздного класса // Т. Веблен – М.: Просвещение, 1984. – С. 202.
3. *Гилинский Я.* Преступность в обществе потребления [Електронний ресурс] // Я. Гилинский. – Режим доступу: http://deviantology.spb.ru/old/ru/publications/potreb_prest.pdf.
4. *Ильин В. И.* Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность [Електронний ресурс] // В. И. Ильин // Мир России. – 2005. – Т. XIV. – № 2. – С. 3-40. – Режим доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/mirros/msg/281164.html>
5. *Кендюхов О.* Суспільство споживання як національна трагедія України [Електронний ресурс] / О. Кендюхов // Дзеркало тижня. Україна. – 14 Січень 2011. – № 1. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/73290>
6. *Кушнірук Б.* Глобальна фінансова криза: світ стає іншим [Електронний ресурс] / Б. Кушнірук. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-277685.html>
7. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили – М.: Логос, 1992. – 184 с.
8. *Монегетти А.* Проект «Человек» / А. Монегетти. – Спб.: Питер, 2001. – 253 с.
9. *Мясищев В. Н.* Личность и неврозы / В. Н. Мясищев – Л.: Просвещение, 1960. – 318 с.
10. *Новиков Б. В.* Отчуждение / Б.В. Новиков. – К.: Політехніка, 2009. – 415 с.
11. *Сахно Е. Г.* Власть потребления и кризис социализации / Е. Г. Сахно. – Спб.: С.-Петербург. философское общество, 2002. – С.167-172.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2011 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ МАРКСОВОЇ КАТЕГОРІЇ «VERKENN» (СПІЛКУВАННЯ) У СПОРІДНЕНОСТІ З ТЕОРІЄЮ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

М. В. Рябінчук

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

Автор статті вдається до реконструкції Марксової теорії спілкування відповідно до проблемного поля теорії соціального капіталу. Досліджується історичний контекст усталення поняття спілкування в межах дискурсів політичної економії та соціальної філософії. Обґрунтовується існування змістовного зв'язку теорії форм спілкування К. Маркса з соціологією ринкового суспільства А. Сміта, за умови відмови від методологічного індивідуалізму економічної теорії. Визначається спорідненість концептів і теорій «соціального капіталу» та «форм спілкування», що виходить за межі часткових теоретичних запозичень здійснених А. Портесом («обмежена солідарність») та Н. Ліном. Стверджується, що існування певних форм спілкування передбачає спрямування соціальної організації спілкування і виробництва проти певних груп, разом з тим надаючи групам, що займають пануюче положення більшої щільності та згуртованості через характер організації соціальних зв'язків.

Ключові слова: соціальний капітал, форми спілкування.

У контексті реконструкції інтелектуальної історії дослідницької програми соціального капіталу варто звернути увагу на вибіркочу спорідненість концепту та теорії «спілкування»/«форм спілкування» у межах марксистського дискурсу та власне «соціального капіталу». Зауважуючи лише на частковій спорідненості з елементами марксистського вчення такі автори як відомий соціолог з Принстонського університету, А. Портес («обмежена солідарність» [11, 1323] як тип соціального капіталу пов'язаний з Марксовими уявленнями про ґенезу класів) чи представник мережевого підходу в соціології Н. Лін (Марксова теорія капіталу як класична, що надалі стає за основу «неокапіталістичних» теорій [10, 4]), на нашу думку, втрачають ширший теоретичний горизонт пов'язаний з Марксовим розумінням форм спілкування та форм соціальної організації спільності, що виявляють риси соціального капіталу.

Якщо вважати услід за Дж. Коулманом [8, 302] за соціальний капітал певні особливості соціальної структури, що полегшують співпрацю індивідів, чи услід за П. Бурдьє [7, 248] певні ресурси, доступні з соціальних мереж, то концепт форми спілкування, хоча і залишається позбавленим «капіталістичної» конотації виявляється доволі спорідненим з концептом соціального капіталу. Існування певних форм спілкування передбачає спрямування соціальної організації спілкування і виробництва проти певних груп, разом із тим надаючи групам, що займають домінуюче положення більшої щільності та згуртованості через відпо-

відний характер організації соціальних зв'язків.

Метою даної статті є спроба реконструювати Марксову теорію спілкування та її форми відповідно до проблемного поля теорії соціального капіталу.

Основні завдання статті:

- по-перше, визначити історичний контекст усталення поняття спілкування в межах дискурсів політичної економії та соціальної та політичної філософії XVIII-XIX століть;
- по-друге, виявити ступінь спорідненості концептів і теорій «соціального капіталу» та «форм спілкування», з'ясувати перспективи значущості останньої у межах реконструкції інтелектуальної історії дослідницької програми соціального капіталу.

Марксистська критика позицій молодогегельянців, представлена в «Тезах про Фойєрбаха»[1] та «Німецькій ідеології»[2], свідчить не лише про поступовість становлення «зрілого марксизму» (за висловом В. Леніна) і його методологічної позиції – діалектичного та історичного матеріалізму, а й установлює чіткі дистинкції між К. Марксом і попереднім дискурсом модерної європейської політичної філософії та політичної економії. Зокрема це стосується переосмислення співвідношення індивіда, громадянського суспільства та держави, що корениться у критиці Геґелевої «Філософії права». Подібну зміну настанови у розгляді суспільства можна вбачати вже у А. Сміта. Основа Смітової соціології, що виходить за рамки політичної економії – розгляд громадянського суспільства як ринку. При

цьому саме ринкове суспільство передреує ринковій економіці [4, 67]. Разом із тим «громадянському юридично-політичному суспільству Сміт протиставляє, таким чином, економічну націю»[4, 73]. Так само як і для А. Сміта, для К. Маркса громадянське суспільство як буржуазне суспільство так і держава є об'єктом методологічної критики. Недаремно К. Маркс пориває і з поняттевим корпусом Г. В. Ф. Геґеля у відношенні до його філософії історії та філософії права. Переважно, поняттевий апарат К. Маркса є відверто запозичений з економічної теорії, тим часом як Г. В. Ф. Геґель використовує суто філософські поняття для аналізу в соціально-економічній площині. Геґелевий «світовий дух» у К.Маркса цілком виправдано виявляється «світовим ринком».

Утім у Марксовому випадку має місце відмова від методологічного індивідуалізму економічної теорії, що розглядає атомістичного індивіда з його інтересами/потребами у межах громадянського суспільства – на користь позиції: «індивід як сукупність всіх суспільних відносин»[1, 3]. К. Маркс має справу вже не з абстрактними сутностями: індивідом, громадянським суспільством та державою, а з дійсними, конкретними «виробничими відносинами», що обумовлюють історично змінні соціальні форми. Разом із тим індивід не розчиняється в історії, а є активним дієвцем. Подолання обмеженості оптики «старого матеріалізму» та політичної філософії, що вбачає лише «окремих індивідів в «громадянському суспільстві»[1, 3], яке у свою чергу обрамлено державою як утіленням «всезагального» інтересу (за Г. В. Ф. Геґелем) відбувається на користь ширшої візії взаємозалежності як у межах окремих націй так і поза/поміж ними. Така позиція водночас репрезентує особливості як марксистської антропології (людина як продукт та продуцент суспільних відносин) так і марксистської соціології, спрямованої на розгляд конкретно-історичних матеріальних суспільних відносин.

Здатність виробляти у широкому сенсі (засоби до життя і саме життя: матеріальні умови життя, а отже і саме суспільство) є відмінною рисою індивідів і ключем до розгляду соціального. В даному випадку К. Маркс не виходить з суто індивідуальної перспективи, притаманної новочасній політичній і соціальній філософії, що почасти мислить у термінах переходу від природного стану до громадянського суспільства. Утім, поняття індивідуального дієвця є так само цінним, без нього неможливе суспільство, яке є продуктом спільної колективної діяльності. Натомість спосіб виробництва, що виходить за межі індивідуальності є визначальним не лише для фізичних умов існування конкретних індивідів, а й для множини

їх способів життя та пануючих уявлень. Уявлення індивідів про їхнє суспільне життя, його характер і рамки залежать від того як і що виробляють індивіди. Безперечно чіткість дана теза набуває у межах індустріального суспільства, коли індустріалізм формує не лише технологічні рамки виробництва, а й обрамлює світоуяву.

Виробництво окрім того є не тільки виробництвом уявлень, а постійним виробництвом соціальних форм – форм спілкування і поділу праці. Близькість і зростання взаємозалежності між людьми (що вказується К. Марксом через факт «зростання населення» [2, 19]) призводить до появи виробництва як такого, і виробництва соціальних форм, адже безперечно передбачає спілкування (Verkehr) поміж індивідами. Здатність індивідів до виробництва передбачає не лише їх просторово-часову близькість, а й потребує спілкування, що виникає у ході виробництва і разом з тим визначає його характер, утворюючи певні форми колективності. Виникаючи стихійно, спілкування узалежнюється від потреб виробництва, його форми обумовлюються виробництвом. В даному випадку К. Маркс знову таки мислить не в термінах переходу від природного індивідуального стану до суспільства. Якщо першим історичним актом індивідів є виробництво (засобів до життя), що потребує вже до того певних форм соціальності, то індивіди немислимі поза ними, поза суспільством. Утім, цікавість викликає власне категорія спілкування. Швидше за все К. Марксу ідеться про певну схильність індивідів витворювати соціальне – схильність до спілкування, товариськості, соціальності. Це по-перше радикально відділяє його від Гобсової перспективи, а з іншого боку звертає наш погляд на А. Сміта і його розуміння «схильності до обміну» [6, 16-17].

Під Verkehr К. Маркс розуміє матеріальне і духовне спілкування індивідів, груп та ширших спільностей (як то націй-держав). Все це дозволяє вибудувати цілий блок понять, пов'язаних з Verkehr, таких як Verkehrsform, Verkehrsweise, Verkehrsverhältnisse (перекладаємо відповідно як *спілкування, форма спілкування, спосіб спілкування, відносини спілкування*). Спілкування є визначним для форми спільності, потенціалу таких форм на макрорівні, і на мікрорівні – здатності створювати соціальні зв'язки у ході обмінів.

Типологію «спілкування» запропоновану К. Марксом та Ф. Енгельсом знаходимо «Німецькій ідеології». Спілкування у первинному сенсі пов'язується з виробництвом життя в межі якого входить також статеве спілкування. Подальший розвиток спілкування передбачає обмін, зокрема у таких формах як торгівля і війна (війна так само є формою спілкування і

формою обміну, утім на відміну від торгівлі не добровільною, а опосередкованою насильством), аж до уявлення про світове спілкування, світовий обмін та відповідно світовий ринок. Разом з тим помилково ототожнювати обмін (Austausch) та спілкування (Verkehr). Для Маркса обмін є радше засобом спілкування. Оскільки спілкування розглядається як у межах певних спільностей так і поміж ними, то можна умовно поділити його на внутрішнє та зовнішнє (відповідно, наприклад, для спілкування у межах громадянського суспільства та поміж націями-державами).

Здатність до спілкування є необхідною умовою соціального виробництва: здатні до спілкування індивіди схильні постійно виробляти і відтворювати соціальне. Тому виробництво життя невідривне від виробництва соціального через співпрацю багатьох, а вся історія людства буде історією соціальних форм, колективного виробництва і обміну [2, 28]. Ідея, цебто спілкування і обмін конституують суспільство, є популярною в межах новочасної політичної філософії та політичної економії. Так для теоретиків XVIII торгівля мала особливий сенс для конституювання суспільства і відносин між різними суспільними одиницями. У «Духові законів» Монтескйю стверджує, що «природний результат торгівлі у тому, що вона схиляє до миру», утім «дух торгівлі поєднуючи народи, не поєднує приватних осіб» [3, 433]. За Монтескйю торгівля пов'язана з моральними чеснотами і має безперечний зв'язок з конституюванням суспільного порядку, утім дія її різниться у залежності від певних умов: забезпечуючи інтеграцію на основі справедливості як еквівалентності, торгівля не конститує морального порядку [3, 433]. Хоча, разом із тим, «дух торгівлі» сприяє помірності і порядку виправляючи нерівності і сприяючи демократії [3, 201].

П. Розанвалон у своєму дослідженні присвяченому інтелектуальній історії ідеї ринку, вказує, що у межах цього дискурсу XVIII ст. торгівля розуміється як найдовершеніша форма стосунків поміж людьми. Зокрема П. Розанвалон посилається на «Дух Некера», де маємо, що «торгівля завершує обмін і в цьому відношенні вона стала найголовнішим зв'язком між людьми» [4, 68]. При цьому торгівля не вписується в рамки традиційної діяльності людини, є особливим способом спілкування, початково повністю закоріненим у суспільні відносини як обмін і лише з часом автономізується як торгова діяльність.

Саме у XVIII ст. не лише у межах суто теоретичних дискурсів відбувається «перенесення значення слова «commerce» на всі суспільні стосунки [4, 69]. Розуміння торгівлі як зв'язків і спілкування підкреслює її конститути-

вне значення. Отже, попри спеціалізацію торгівлі у XVIII столітті, термін «commerce» набуває широкого значення як зв'язки/спілкування між людьми (при цьому таке спілкування не обмежене еквівалентним обміном). Таке надання смислу «commerce» вказує на «економізацію» уявлень про соціальний світ. І цілком імовірно, в категорії «Verkehr» («спілкування») К. Маркс наслідуює таке уявлення. Також варто звернути увагу на те, що у теоретичному описі «комерційного суспільства» у XVIII ст. важливим є власне розуміння відносин «commerce» як відносин спілкування протиставлених владним відносинам: «цей термін охоплює фактично всі аспекти суспільних зв'язків, незалежно від форми владних відносин» [4, 8]. У наступному кроці вже К. Маркс намагається протиставити відносини спілкування, взяті у чистому вигляді відносинам товарного обміну. Тому, «commerce» не має сенсу суто торгового обміну, а вказує на певний тип відносин спілкування вільного від політичного примусу. Це зближує теорію «комерційного суспільства» з К. Марксовим уявленням про «людське суспільство», побудоване на універсальному спілкуванні звідки виключається політичне.

Якщо обмін (як торгівля) є фундаментальною людською взаємодією, то він повинен передувати поділу праці. Таким чином, обмін має фундаментальне значення для регулювання суспільства в цілому, а не тільки ринкових взаємодій. Разом з поділом праці обмін вибудовує соціальну організацію. Так, для А. Сміта поділ праці має вирішальну роль, визначаючи продуктивність праці і по-справжньому реалізує свій потенціал в промисловості (мануфактурі). Труд, що здійснюється роздільно-колективно має значно більшу ефективність, спричиняючи рух до ширшого поділу праці [6, 11-12]. Втім, власне поділ праці, що приносить людям вигоду інтенсифікуючи колективну працю, можливий, на думку А. Сміта, через схильність людської природи до обміну і торгівлі. Обмін передуює поділу праці [6, 16]. Отже, А. Сміт намагається надати поділу праці надійне (і не пов'язане з зовнішньою по відношенню до самих індивідів силою) підґрунтя. Разом із тим, оскільки обмін передуює поділу праці, то суспільний розвиток і розвиток виробництва не обмежений негнучкістю останнього. Уже у А. Сміта ми спостерігаємо розуміння того, що розвиток поділу праці (що завдячує розвитку обміну-спілкування) призводить до посилення взаємозалежності між людьми. Але у той же час А. Сміт не бачить тих негативних наслідків, пов'язаних з поділом праці, що їх помічає К. Маркс. Та в решті-решт ми маємо не лише Смітову моральну філософію та політичну економію, а й соціологію економічного суспільства (що виходить за межі розгляду

економіки як суто сфери товарного обміну). Економіка виявляє свою роль у суспільному регулюванні та відтворенні з одного боку, з іншого вона виявляє власну закоріненість в ширший соціокультурний контекст.

Власне людська природа схиляє індивідів до спілкування і обміну. На такий тип позаекономічної мотивації дії як симпатія звертає увагу А. Сміт в «Теорії морального чуття» [5]. Симпатія в такому випадку є джерелом суспільної гармонії («гармонії інтересів») на противагу гетерономному політичному порядку.

Смітовий розгляд симпатії в межах дослідницької програми соціального капіталу підключається зокрема Ф. Фукуямою [9, 7], що розуміє під соціальним капіталом передусім певні неформальні норми, які сприяють співпраці індивідів. Симпатія може в такому випадку стати джерелом соціального капіталу як «доброзичливості».

Але разом з тим А. Сміт шукає менш хитку, аніж симпатія основу для суспільного порядку (незалежної від «взаємної доброзичливості»), що змушує його звернутись до економіки. Економічні зв'язки виявляються нечутливими до хиткої «доброзичливості», їх структура не обмежується афективними зв'язками приязні. Отже, за А. Смітом, людина природно схильна жити в суспільстві і в межах своєї природи отримала можливість і потребу розбудовувати мережу зв'язків. Утім основа таких зв'язків може бути як афективною (взаємність) так і економічною (еквівалентність). Обидва типи зв'язків є однаково важливими для існування суспільства, на що вказує А. Сміт в «Теорії морального чуття»: «Любов і прихильність не менш необхідні для існування суспільства як і справедливість», утім «благодійні чесноти укріпляють суспільну будову, та не слугують їй за фундамент» [5, 101].

А. Сміт також висловлює здогад про пов'язаність схильності до обміну з такими здатностями як розсуд і мовлення. Безперечно, для А. Сміта обмін пов'язаний зі спілкуванням [6, 16]. Спілкування, що уможливорює обмін є, за А. Смітом, раціональним з'ясуванням інтересів сторін. В такому випадку спілкування і обмін можливі між людьми, яких не поєднує моральна чи будь-яка інша спільність, окрім як можливість принципового з'ясування інтересів. Початкова рівність здатностей людей (за народженням) через обмін і в наступному моменті через поділ праці перетворюється на нерівність. Утім така нерівність є корисною, адже підтримує потребу в обміні, а отже сприяє відтворенню суспільства.

Відповідно, схожими є ідеали безперешкодного, позбавленого гетерономності обміну-спілкування у А. Сміта і К. Маркса. Для А. Сміта важливим у цьому випадку буде позбав-

лення обмеження конкуренції (критика монополій) і обмежень обміну, пов'язаних з мобільністю праці. Для К. Маркса спілкування повинне позбавитись обмежень товарної опосередкованості, стихійності та відчуження, отримавши при цьому універсальний характер. Марксів «ідеал» суспільства, заснованого на «виробництві самої форми спілкування» подібний то ідеалу суспільства чистої торгівлі без посередництва товару. Утім повна тотожність поміж обміном і спілкуванням за К. Марксом можлива за умови подолання поділу праці. В такому випадку обмін позбувається всіх відносин залежності. В будь-якому разі, розглядаючи Марксову теорію спілкування, складно не помітити відгомін дискусій XVIII століття про роль торгівлі, обміну і спілкування в конституюванні та відтворенні суспільства. Саме ця проблематика надалі знаходитиметься в осерді соціальної теорії, та зокрема, в зацілі теорії соціального капіталу, що досліджує співвідношення економічних та позаекономічних форм обміну, спілкування, ресурсів тощо.

Варто також звернутись до розгляду К. Марксом форм колективності як форм спілкування. Дійсна колективність, що можлива за умови універсалізації спілкування і позбавлення його відносин панування, протиставляється К. Марксом формам сурогатної підміненої, перетвореної, обмеженої, позірної форми колективності. Дійсна колективність є формою спілкування, що є свободою і благом для всіх і кожного. Їй протиставляється простір позірної свободи, сурогат колективності – держава, де свобода має класовий характер. Позірна колективність для одного класу виявляється капіталом, для іншого – кайданами. Класова колективність і солідарність є партикулярною і обмеженою, де індивіди знаходяться не в дійсному міжіндивідуальному спілкуванні, а є передусім членами класу. Утім, класова, обмежена солідарність також здатна надавати переваги від спільності, будучи формою соціального капіталу, як це помічає А. Портес [11, 1323]. Відповідно до цього К. Маркс вживає поняття спілкування в широкому і вузькому сенсі: водночас як дійсне людське неопосередковане спілкування і як обмежене спілкування, що приймає партикулярні форми.

Отже, форми спілкування відповідають формам соціального капіталу, якщо вони слугують для отримання переваг (ринкових і позаринкових) для певних груп та індивідуальних дієвців, тим самим чином як це є у випадку форм асоціації (в тому числі класової) та участі в соціальних мережах зв'язків. Утім, в межах Марксового розгляду всі форми спілкування (окрім дійсно універсального) спрямовують свій інтеграційний потенціал проти класу, що виробляє. Тим самим вони постають формами соціального капіталу в руках панівного класу.

При цьому, якщо домінуючі форми спілкування спрямовані на розділення, атомізацію підлеглих класів, то консолідація останніх можлива завдяки напрацюванню власних форм спілкування, інакше кажучи накопичення власного соціального капіталу. З цього зрозумілий

мотив закликів К. Маркса до інтенсифікації робітничого руху, мета якого вироблення форм спілкування, асоціації, що матиме апропріативний (приспосовний) характер, і на яку в подальшому спиратиметься революційна дія.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Маркс К.* Тезиси о Фейербахе / К. Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. –Т. 3. – М.: ГИПЛ, 1955. – С. 1-4.
2. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. – Т. 3. – М.: ГИПЛ, 1955. – С. 7-544.
3. *Монтескье Ш.-Л.* О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Ш. Л. Монтескье Избранные произведения. – М.: Гослитиздат, 1955. – С. 159-734.
4. *Розанвалон П.* Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / П. Розанвалон. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – 246 с.
5. *Смит А.* Теория нравственных чувств / А. Смит. – М.: Республика, 1997. – 350 с.
6. *Смит А.* Добробут націй : Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К.: Port-Royal, 2001. – 592 с.
7. *Bourdieu P.* The forms of capital / P. Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. – New-York: Greenwood, 1986. – P. 241-258.
8. *Coleman J. S.* Foundations of social theory / J. S. Coleman. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994. – P. 993.
9. *Fukuyama F.* Social capital, civil society and development / F. Fukuyama // Third World Quarterly. – 2001. – Vol. 22. – № 1. – P. 7-20.
10. *Lin N.* Social Capital: A Theory of Social Structure and Action / N. Lin. – NY: Cambridge University Press, 2001. – P. 278.
11. *Portes A., Sensenbrenner J.* Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action / A. Portes, J. Sensenbrenner // American Journal of Sociology, 98. – 1993. – P. 1320-1350.

Стаття надійшла до редакції 23.11.2011 р.

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

С. П. Смольц

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті автор аналізує інформаційно-психологічні впливи на суспільну свідомість та їх проєкцію на суспільне буття, в контексті «холодної війни» між США та СРСР. Розглядає її вплив на когнітивні структури антагоністичних суспільних систем. Досліджує наслідки «холодної війни» для українського суспільства, розкриває особливості деструктивних тенденцій, що склались внаслідок зовнішніх дій та процесів, що відбувалися всередині країни. Автор визначає комплексні проблеми, що привнесені в наше суспільство засобами інформаційно-психологічного протиборства ззовні та поглибленні внутрішніми протиріччями, що існували через недоліки тогочасної державної системи. Які також перенеслися до державотворчих процесів незалежної України та стали причинами подальшої суспільної деградації та неспроможності політичних еліт розбудовувати країну. Аналізується теперішня ситуація в українській державі як результат вищезазначених умов.

Ключові слова: інформаційно-психологічна війна, холодна війна, суспільна свідомість, протистояння, суспільство.

Ідеологічні протистояння та інформаційні зіткнення сформували історичне обличчя другої половини ХХ сторіччя. За цей час людина в будь-якій частині світу «звикла» жити в умовах інформаційних і психологічних впливів. Антагоністичні табори здійснювали постійно активну діяльність з підриву ідеологічних основ ворожої системи, докладаючи надзусиль, і підбираючи найрізноманітніші способи для цього. Показовим в даному разі може бути приклад «холодної війни» між СРСР та США, яка поглинула ідеологічним протистоянням всю Землю, перетворивши війну з акту фізичного, агресивного, в дещо нове і не настільки явне. Адже раніше війна породжувала в мозку людини криваві картини масштабних вибухів, стрілянини. Тепер же вона набула дещо аморфних обрисів, втратила своє явне і «нелюдське» обличчя та набула нових властивостей.

Зауважимо, що «холодна війна» включала в собі два рівні ведення «бойових дій»: видимий (явний) і невидимий (неявний). Явний полягав у використанні засобів, які можливо не були помітні для широкого загалу, проте про них всі все добре знали. Сюди відносимо: розвідку, міжнародне протистояння (в політичній, дипломатичній, економічній, військовій сферах), та зрештою, ідеологічне протистояння, що відображалось у науковій, публіцистичній полеміці і транслювалось на всі інші, без виключень, сфери людської життєдіяльності. Неявний – полягав у використанні інформаційно-психологічних технологій з впливу на масову свідомість, він виконував функцію підтримки основних, в певній мірі, офіційних дій, в рамках цього геополітичного протистояння.

Іншими словами його ціль поглибити ефект «військових» дій, збільшити вплив на суспільні маси, суспільну свідомість, як на ворожі, так і на власні.

Всю свою, майже 50-тирічну історію «холодна війна» (1946-1991pp.) – це була насправді тотальна війна, яку вели держави-суперниці поміж собою, проте слід підкреслити, що інформаційно-психологічні впливи спрямовувались також на власних громадян. Тобто за величиною поля бою та кількістю жертв це була і залишається не перевершеною війною. Тому наслідки її ми можемо спостерігати і сьогодні в Україні та й не тільки.

Метою даної статті є дослідити ефект інформаційно-психологічної війни у сфері суспільної свідомості та відображення їх на суспільному бутті, залежність суспільного буття та суспільної свідомості, внаслідок таких впливів. Варто також з'ясувати масштаб експлікації негативних установок в соціум, і рівень впливу на суспільні та індивідуальні поведінкові моделі.

Питаннями інформаційних війн з позицій національної безпеки займались Лайнбарджер П., Почепцов Г. Г., Литвиненко О. В., Панарін І. Н., Манойло А. В., Расторгуєв С. П., Крисько В. Г. тощо. Впливи на свідомість особистості та суспільства досліджували Чалдіні Р., Карамурза С. Г., Шейнов В. П. та багато інших. Проте для багатьох досліджень цієї сфери характерна певна заідеологізованість та дещо занадта політизація, що є негативним явищем для науки. Тому важливим є проведення неупередженого аналізу даної проблематики.

Спробуємо на прикладі «холодної війни» зрозуміти, що ж стало запорукою успішності компанії Західних країн в протистоянні із СРСР. Розглянемо чинники і зовнішні, і внутрішні, що на нашу думку, стали причиною цього, і постали передумовами для подальших процесів, які відбуваються в суспільній свідомості та суспільному бутті нашого суспільства. Об'єктом аналізу у цій війні будуть не гонка озброєння та інші технічні аспекти, а ідеологічне, інформаційне, протистояння, психологічні впливи на свідомість людей.

Звісно розпад СРСР спричинив до пошуку першопричин, винних у цьому. Тому з'явилось безліч теорій, проте з-поміж низки інших виділилась одна, яка відома під назвою «План Даллеса», оскільки за однією з версій, його автором був Ален Даллес (керівник ЦРУ 1953-1961 рр.). Відразу ж після його першої публікації на пострадянському просторі виникло багато думок про його достовірність. Та ми не ставимо за ціль доводити чи спростовувати його справжність.

Проте зазначимо, що в різні періоди історія вже мала прецеденти виявлення державних документів, в яких змальовувались плани щодо захоплення і руйнування інших держав. З-поміж інших, згадаємо «Заповіт Петра Великого», який був розповсюджений Францією серед європейських країн перед початком Наполеонівського походу на Російську імперію у 1812 р. Зміст даного документу та його основних положень вказувала на агресивну зовнішню політику та зображувалось прагнення і окреслювалась конкретна стратегія, ціллю якої було світове панування Російської імперії. Пізніше було доведено, що це фальшивка, що мала слугувати виправданням війни Франції проти Росії [3]. Подібні політично-дипломатичні акції не рідкість в історії людської цивілізації, адже ще навіть в стародавньому Китаї мислитель Сунь-Цзи зазначав, що в психологічному протистоянні потрібно використовувати найрізноманітніші методи, зокрема й вказував, що необхідно підривати престиж керівництва супротивника і виставляти його, на ганьбу громадськості найрізноманітнішими методами.

Що ж до змісту доктрини «Даллеса», в її положеннях ми знаходимо чіткий опис механізмів для здійснення розвалу Радянського Союзу. «Посіявши там (у Радянському Союзі) хаос, ми непомітно підмінимо їх цінності на фальшиві і примусимо їх в ці цінності повірити. Як? Ми знайдемо однодумців... Знайдемо союзників і помічників в самій Росії. Епізод за епізодом розігруватиметься грандіозна за своїм масштабом трагедія загибелі найнепокірнішого на землі народу, остаточного, незворотного згасання його самосвідомості...» [1, 64]. Її

автори чітко націлились на провокування хаотичних, незворотних і згубних процесів в свідомості людей, прагнули створити справжній хаос в суспільному організмі, спричинити втрату історичної пам'яті.

«Ми всіляко підтримуватимемо і підніматимемо так званих художників, які стануть насаджувати культ сексу, насильства, садизму, зради, – словом, всякій аморальності... Чесність і порядність висміюватимуться і перетворяться на пережиток минулого. Хамство і нахабство, брехню і обман, пияцтво і наркоманію, тваринний страх один перед одним і безсоромність, зраду...» [1, 65]. Основними цілями згубних перетворень були вибрані морально-ціннісні засади організації суспільства. «В управлінні державою ми створимо хаос і плутанину... Ми будемо непомітно, але активно сприяти самодурству чиновників, хабарників, безпринципності. Бюрократизм і тяганина зводитимуться в чесноту...» [1, 64]. Планувалось й посіяти хаос в системі управління державою, спричинити саморуйнування системи держави, позиціонувати її як ворожу протилежність всьому суспільству.

Як бачимо, пріоритет ставився на внесення негативних і аморальних цінностей, впровадження деструктивних культів та ідеалів в суспільстві. Акцентувалась увага на поширенні страху, зрадливості, безпринципності. Кінцевим підсумком подібної діяльності мало стати повне руйнування суспільної моралі, нівелювання традиційних культурних рис, чеснот і провокування хаотичних процесів в соціумі. Сутність декларованих цілей зводилась до руйнування, підміни, перекручення всіх моральних засад суспільного співжиття. Наразі, маємо визнати, що значною мірою, такі наслідки таких дій мають яскраві прояви в нашому суспільстві, зокрема: безграмотність, суспільна байдужість, депресія і апатія є наочними доказами цього.

Ці впливи зуміли внести деструктивні установки та поглибити існуючі внутрішні суперечності. Таким чином, зовнішні інформаційно-психологічні впливи на суспільну свідомість наклались на історичну практику нашого суспільства і породили руйнівні, деградаційні процеси в українському суспільстві. У підсумку «холодної війни» ми отримали і продовжуємо розвивати таке суспільство, яке несе в собі рокові хвороби для свого ж майбутнього.

Проте, ми вважаємо, що зовнішні впливи не були виключно єдиними чинниками тих негативних перетворень в суспільній свідомості та бутті, які ми спостерігаємо сьогодні. Причини цього також і були всередині радянського суспільства, зазнавши зовнішнього деструктивного втручання отримали поштовх до подальшого інтенсивного розвитку та мутації у сус-

пільній свідомості, перетворюючи соціальну реальність.

Радянський Союз створив державну систему важливою складовою якої була ідеологія. Сформувавши замкнуту систему, що блокувала проникнення будь-яких відмінних переконань, ідей, вона офіційно закрила доступ будь-якої інформації ззовні та повністю контролювала внутрішній інформаційний, в тому числі й науковий, громадський простір, часто проникаючи навіть в особистий світ особистості. Розбудовувалось і всіляко захищалося від найменших відхилень ідеологічно монолітне суспільство. Яке проголошувалося суспільством рівноправних людей, народів, звільнених будь-яких несправедливостей і поневолень колишніх поколінь. Тобто в ідеологічному зрізі формувалося абсолютно рівноправне суспільство, навіть ідеальне, головними принципами, якого були всезагальний гуманізм, свобода. Саме відповідно до цих принципів радянське суспільство мало б розвиватись в історично-цивілізаційній перспективі, але це було не повністю правдиво.

Проте ідеальна картина за допомогою ідеологічно-пропагандистського апарату формувалась для всього суспільства. Запобігаючи можливості для альтернативних думок, відмінних від офіційних державних постулатів. В таких умовах людина і загалом соціум за допомогою пропагандистської машини, через освіту, державно-партійні механізми, формували певну світоглядну картину і відповідні поведінкові установки, систему цінностей. З іншого боку держава і всі ті ж інструменти соціалізації стежили за тим аби жодним чином особа не відступала в будь-який інший бік. Таким чином, особистість формувалась і проживала в створених умовах ідеологічно сформованої, доскональної картини світу, ціннісних і життєвих орієнтаціях глибоко вживлених в індивідуальну і суспільну свідомість.

Що ж до принципів рівноправності, всезагального гуманізму, то протягом всього періоду існування СРСР мав проблеми з дотриманням названих принципів. Тому накопичувалась незадоволеність серед певних частин тогочасного суспільства. Такі групи населення переважно формували представники культурної, творчої, наукової еліт, інтелігенції, які й найбільше зазнавали утисків від офіційної влади, переслідувались за вільнодумство.

В кінцевому підсумку, жорсткий контроль виявився ще згубнішим, оскільки психологічно особистість виявилась заблокована у дозволеному, створеному і відмежованому світі. Визначальними ознаками було те, що ми постійно крокували до кращого майбутнього, постійно стверджувалося, що в нас все правильно і краще порівняно із Західними країнами. Та

зрештою економічні та соціальні проблеми констатували інакші тези від офіційних тверджень. Таким чином виник реальний дисонанс між ідеальною картиною, що формувалась ідеологічним апаратом в свідомості кожного, і буденною реальністю, яка вказала на існуючі проблеми уже й для кожного звичайного жителя, не обмежуючись колом митців.

Поряд з соціально-економічним погіршенням життя звичайного громадянина все частіше і все більше із заходу почали проникати продукти матеріального і духовного (кіно, музика, інші артефакти масової культури) виробництва. Радянський Союз в порівнянні зі своєю попередньою замкнутістю швидко почав вбирати закордонну продукцію масової культури. СРСР переймав культуру, життєві стандарти Заходу, до цього чужі та ворожі. Цей процес переймання нового відбувався швидко і хаотично, без адаптації нового, а шляхом насадження і поглинання [5, 78]. Відбувалося заміщення старих символів новими, зміна пріоритетів морально-ціннісної системи, дезорієнтуючи індивідуальну та суспільну свідомість, відповідно й особистість та соціум.

Одночасно із-зовні була організована інформаційна підтримка, зокрема, за допомогою радіохвиль «Голос Америки», «Свобода». Проте, які не могли спричинити масового зрушення через те, що не покривали більшу частину території, проте також і не мали б сильного впливу на більшу частину населення СРСР [5, 50]. Але вони підтримували інформаційний фон спрямований на повну дискредитацію радянської системи, підкреслення її недоліків і т.п., таким чином забезпечуючи розсіювання негативних установок і переконань. Комплексно всі описані проблеми дали основу, ресурс для формування в суспільній свідомості почуття непевності, несприйняття свого, сумнівів, пошуку альтернатив, виходу із ситуації. Щось подібне було перенесено й на політичну еліту, спровокувавши конфліктність в її рядах (на прикладі кін. 1980-х рр.). Партійна верхівка, що протягом всієї історії СРСР була провідником, вождем всього народу, стала дезорієнтованою, розгубленою і поринула в розбрат.

Внаслідок накладання зовнішніх впливів на вже існуюче незадоволення і протиріччя, що вже існували в суспільних настроях, ситуація всередині соціуму по всьому радянському простору, почала швидко розхитуватись, а в країнах соціалістичного табору ці процеси були ще інтенсивнішими. В таких умовах воєнного протистояння у сфері суспільної свідомості все суспільство Радянського Союзу зазнало складних інформаційно-психологічних впливів. Вони спричинили перетворення у поведінкових моделях, морально-етичних цінностях,

культури та світоглядних орієнтирах – зміни, що вплинули на подальший розвиток українського суспільства, та даються взнаки і до сьогодні.

Доводиться констатувати, що українське суспільство вже понад 20 років своєї незалежної історії розкладене і деморалізоване. Україна, в цілому перебуває в перманентному стані нестабільності, антагоністичності, невизначеності. Наразі, держава Україна юридично і формально існує, проте немає політичної спільності об'єднаної, ідейно (ідеологічно), єдиною метою заради розбудови держави. З усього видно, що в значній частині населення відсутнє усвідомлення навіть доцільності існування такої держави, сформоване в масовій свідомості переконання безперспективності розвитку та існування України. Але ми прекрасно розуміємо, що в межах нинішніх конкретно-історичних умов «контрреволюції», про якусь єдність говорити марно, адже важко порозумітися буржуа і пролетарію, як важко це зробити хижаку та жертві. Саме тому, виправдано сьогодні переважає песимізм в суспільних настроях щодо успішності нашої держави. Як вказує С. Вонсович сьогодні для соціальної поведінки українців характерний: «брак артикульованої належності до певної національної культурно-історичної традиції, тоталітарна свідомість, соціальна безвідповідальність, налаштованість на постійне соціально-політичне маневрування, перманентна зміна «цільових союзів», а відтак – і цільових установок» [2, 34]. Автор вказує на протилежні характеристики, що властиві нашому соціуму, все це похідна від тих взаємовключаючих установок, які були внесені в масову свідомість і спричинили її розгубленість.

Серед молоді вкоренили принципи та ідеали лінивого споглядання і проживання життя на протигагу, активній життєвій позиції. По суті соціальна активність особистості набула своєї перетвореної форми – буржуазного активізму (Б. Новіков). Старше ж покоління не встигло відкинути вищість колективного і сприйняти нові орієнтири, що «базуються на індивідуальному виборі та персональній відповідальності, особистісних настановах і вартостях» [4].

В особистості вбили прагнення кращого, якісно наповненого життя, вбили віру в реальність його досягнення. Перетворення внесли в життя громадян всезагальний лейтмотив конкурентності, проте не «відучили» від ментально вкоріненого способу життя у відповідності до принципів тотальної суспільної та індивідуальної покори, повному покладанні на державу. Тобто залишилось патерналістське сприйняття держави, на протигагу сучасним соціальним реаліям, які вимагають індивідуальної активності. «Ще далеко не вичерпані тоталіта-

ристські нахили як на теоретичному, так і на буденному рівнях свідомості» [2, 34]. За відсутності адаптативних механізмів, для комфортного переходу свідомості суспільства в нові реалії, старі догми, стереотипи і традиції вступають в дисонанс із новими занесеними.

Як вже зазначалось, соціальна апатія, песимізм, переважають в українському (і не тільки в українському) суспільстві. Падіння якості та престижності освіти, небажання навчатись, розвиватись, викривлення життєво-світоглядних орієнтирів, дані обставини стали причиною різкого зростання безграмотності населення, попри збільшення кількості осіб, хто отримав диплом про вищу освіту. Зростання загальної пасивності в суспільно-політичному житті, повна деградованість політичних еліт (які проте й не є такими, оскільки походять або ж від «комуністів по-професії», або ж від криміналітету 80–90-х рр.). Відповідно ми отримуємо інертне суспільство з пасивними громадянами. Все це є наслідком тоталітарного минулого нашого суспільства та тих інформаційних впливів на його суспільну свідомість, яких воно зазнавало і продовжує зазнавати. Таким чином, деструктивні установки закладені в свідомості спричинили до зміни в суспільному бутті, моделях поведінки.

За словами В. Полохала «Українське суспільство вийшло із сімдесятирічного періоду перебування в СРСР без передумов для цивілізованого демократичного розвитку – без ознак громадянського суспільства, без демократично налаштованої національної еліти, без повноцінної національної культури та усвідомлення себе як нації» [4]. Тому й не дивно, що на сьогодні ми маємо такі проблеми в побудові здорового суспільства спрямованого на саморозвиток і вдосконалення. Та маємо вкотре наголосити, що причини таких наслідків не тільки полягають в спадку тоталітарного режиму. Важливо розуміти, окрім того, роль інструментів інформаційно-психологічного впливу в деструктивних процесах, підміну культурних традицій, смислів, символічних, ціннісних орієнтирів в сфері суспільної свідомості.

Це всі проблеми, які отримала вже незалежна Україна у спадок від тієї війни, в якій вона лише була частинкою однієї із антагоністичних систем. Як бачимо, суспільна свідомість українського суспільства зазнала сильного удару по засадничих принципах людської життєдіяльності. В підсумку ми мусимо ліквідувати ці наслідки, але не на рівні практичної особистісної діяльності, а звертатись до тих же підсвідомих, місцями ірраціональних імпульсів. Адже наслідки інформаційно-психологічних впливів часто вкоріненні глибше, аніж свідомо та раціональна основа життя особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Брусницын Н. А.* Информационная война и безопасность / Н. А. Брусницын. – М.: Вита-Пресс, 2001. – 279 с.
2. *Вонсович С. Г.* Розвиток трансформаційних процесів українського суспільства крізь призму політичної свідомості / С. Г. Вонсович // Проблеми сучасної психології. – 2011. – Вип. 13. – С. 30-38.
3. *Мезин С. А.* Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I [Электронный ресурс] / С. А. Мезин. – Режим доступа : <http://annuaire-fr.narod.ru/bibliotheque/Mezin-book/Glava-5.html>
4. *Полохало В. И.* Негражданское общество как социополитический феномен Украины / В. И. Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25-33.
5. *Почепцов Г. Г.* Информационные войны. Основы военно-коммуникативных исследований / Г. Г. Почепцов. – К.: Ваклер, 2000. – 576 с.

Стаття надійшла до редакції 13.12.2011 р.

КОНЦЕПЦІЯ А. ТОЙНБІ ЯК ОСНОВНИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ ЛОКАЛЬНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

А. М. Чорна

*асистент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту
Одеського національного політехнічного університету*

Стаття присвячена аналізу філософської концепції історії А. Тойнбі як ключового етапу в розвитку теорії локальних цивілізацій. Тойнбіанське розуміння історії ґрунтується на визнанні унікальності, індивідуальності та неповторності кожного соціального утворення в історії, що складає ланцюг культурних типів – цивілізацій, для кожної з яких наявні свої характерні риси, закономірності існування, правила суспільного та особистого життя, але визначальним чинником існування цивілізацій є релігія та вищі моральні цінності. Концепція А. Тойнбі виділяє ряд закономірностей генезису цивілізацій та розкриває історію людства як системний процес. Розробка методологічної основи подальшого дослідження концепції А. Тойнбі надасть можливість її практичного застосування до історичної науки, яка потребує нових підходів щодо свого концептуального розвитку.

Ключові слова: концепція локальних цивілізацій, історіософія, циклічність, генезис.

Всі події та явища, що відбуваються на нашій планеті, з часом, називаються історією. А отже, історія – це надзвичайно складний процес та невпинний рух, що йде по прямій, зигзагами, поворотами, падіннями, підйомами, циклами, тощо. Це, в свою чергу, обумовлює надзвичайну складність осмислення історії, і, зокрема, цілісне її уявлення, адже історія, як жодна з наук, має справу з безкінцевою кількістю фактів, явищ, подій, торкається долі мільйонів людей та численних етносів, окремих персон, науки і релігії, культури і традицій. На історичний рух впливає така ж безкінцева кількість різноманітних процесів, часто, непрогнозованих та логічно непояснюваних. Тому, ще з найдавніших часів історичний рух є об'єктом уваги багатьох мислителів та предметом численних історіософських концепцій.

Одним із найвагоміших, в цьому контексті, є ім'я англійського мислителя Арнольда Джозефа Тойнбі, яке багато десятиріч займає стійке місце в філософії, хоча і зазнавало гострої критики як представника буржуазної історії й соціології, який слідом за О. Шпенглером намагався переосмислити весь суспільно-історичний розвиток людства в дусі теорії круговерті локальних цивілізацій, при цьому підкреслювалося, що він прагнув дати ідеологічну відповідь на позитивістський еволюціоналізм, а також вчинив великий вплив на філософську та історичну думку Заходу.

Метою даної статті є аналіз концепції А. Тойнбі як основного етапу у розвитку теорії локальних цивілізацій.

У сучасній історіософії існує два підходи до класифікації концепцій історії. Перший – хронологічний (монохронний), коли об'єктом дослідження виступають історичні епохи у

хронологічній послідовності. Вони є лінійними концепціями розвитку історії, в яких історія людства – це єдина велика історія магістрального та універсального розвитку з єдиними тенденціями і закономірностями. Другий підхід іменується цивілізаційним, в рамках якого історичний процес розглядається як складна конфігурація співіснуючих, або постійно змінюючих одна одну у часі цивілізацій і культур. Загальний принцип такого підходу – постійна повторюваність, ритмічність та циклічність історичного процесу. Попри те, що історіософський та методологічний рівні дослідження цих підходів достатньо високі, щоб досягти цілісного пояснення минулого без традиційного розчленування на соціально-економічний і духовний рівень життя суспільства, бракує методологічної бази та досліджень історіософських концепцій, і, зокрема, концепції А. Тойнбі. Саме це обумовлює актуальність даної статті.

Феномен цивілізацій і, зокрема, локальних цивілізацій, як наднаціональних соціокультурних спільнот, своєрідних «блоків» світової історії, взаємодія яких визначає хід історичного процесу, стає об'єктом пильної уваги філософів, а також істориків, політологів, соціологів, які цікавляться філософськими аспектами своїх дисциплін.

Центральним твором в історичній концепції А. Дж. Тойнбі є його дванадцятитомне «Дослідження історії» [6] (мовою оригіналу – «A study of history» [10], що важко перекласти на будь-яку мову), яке він створював з 1934 р. по 1961 рр. Твір, який слід визнати найсоліднішим прикладом, як філософсько-методологічної, так і емпіричної аргументації, циклічної гіпотези світової історії [9, 33]. Також, важливими для розуміння історіософії Тойнбі є такі

праці, як «Нова Європа: есе про відновлення» (The New Europe: Some Essays in Reconstruction, 1915) [11], «Цивілізація перед судом історії» (Civilization on Trial, 1948) [7], [12], «Перспективи західної цивілізації» (The Prospects of Western Civilization, 1949) [13], «Християнство в середовищі світових релігій» (Christianity among the religions of the world, 1957) [14] та інші.

Його концепція базується на тезі: кожне соціальне утворення в історії є неповторним, індивідуальним і утворює ланцюг культурних типів – цивілізацій, для кожної з яких наявні свої характерні риси, система цінностей та правил суспільного та особистого життя.

А. Тойнбі, як і М. Данилевський та О. Шпенглер спробував подивитись на історію через призму зміни цивілізацій та окреслити нові перспективи, що було недосяжним при використанні попередньої лінійно-прогресивної схеми історичного розвитку, основаної на суворій раціональності, європоцентристському підході та культурі прогресу. «Ілюзія про те, що будь-який прогрес розвивається по прямій лінії, – це ще один приклад тієї схильності до надмірного спрощення, яку людський розум виявляє в усіх аспектах своєї діяльності» [8, 49].

Продовжуючи лінію представників теорії локальних цивілізацій, А. Тойнбі уявляв весь розвиток людства, як сукупність циклів розвитку локальних цивілізацій, яка визначається «законом виклику та відповіді», відповідно до якого кожен крок вперед пов'язаний із «адекватною відповіддю» суспільства на «виклик історичної ситуації» [1, 230].

А. Тойнбі не лише запропонував циклічну концепцію історії (цивілізаційну), але й спробував виявити деякі загальні закономірності всіх цивілізацій, які були отримані шляхом спостережень та узагальнень (генералізації). Він намагався «зосередити увагу на цілому, бо тільки воно є самодостатнім полем дослідження», адже ним «не може бути ані національна держава, ані (на протилежному кінці шкали) людство в цілому і таким полем, певно, буде угруповання, яке ми називали суспільством» (або цивілізацією) [8, 18, 24].

Спочатку англійський мислитель вважав, що всесвітня історія являє собою лише сукупність окремих своєрідних та відносно замкнених цивілізацій (в початковому варіанті він нарахує 21, потім скорочує чисельність до 13; не враховуючи другорядних, похідних та нерозвинених). У сучасному світі, окрім західної цивілізації (західно-християнського світу), А. Тойнбі виділяє ще чотири такі ж існуючі суспільства з власними культурами: православно-християнське (Південно-Східна Європа та Росія), ісламське, індуїстське та далекосхідне, а також дві групи реліктових спільнот – «решт-

ки давно згаслих могутніх суспільних утворень» [8, 21]. Досліджуючи історію цих суспільств, А. Тойнбі знаходить у кожного з них споріднені «материнські суспільства» та їх предків, а також суспільства, що не мали нащадків. Проте, зазначимо, що і цю кількість цивілізацій А. Тойнбі вважав замалою для узагальнення та формування законів. Тому, в пізніх своїх дослідженнях, Тойнбі збільшує число розвинених цивілізацій до 31, і це не зважаючи шести недорозвинених та п'яти загальмованих на початкових стадіях розвитку [3, 147]. Кожна цивілізація, за концепцією А. Тойнбі проходить в своєму розвитку стадії народження чи виникнення (genesis), росту (growth), перелому (breakdown), розпаду (disintegration) та гибелі (dissolution), після чого безслідно зникає, поступаючись місцем іншій.

Розглядаючи цивілізації, А. Дж. Тойнбі, передусім, протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але, на його думку, набагато менше індивідуалізовані. Абстрагуючись від цивілізацій, котрі через ті чи інші обставини не реалізували свої можливості та увійшли до складу інших, англійський дослідник вводить наступні головні критерії оцінки цивілізацій, які в цілому адекватно проявили себе – «розквітли». По-перше, він поділяє їх на незалежні, самодостатні цивілізації (як Єгипетська, Антична тощо) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвиненішого сусіднього суспільства (як Японська, Корейська, В'єтнамська – від Китайської). По-друге, це цивілізації ізольовані (як Антська) та неізольовані (як, скажімо, Єгипетська, Шумерська, Егейська та Індська, котрі так чи інакше взаємодіяли: перша з другою і третьою, третя з першою, четверта з другою, друга з першою та четвертою). По-третє, цивілізації поділяються на такі, що безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій [8, 17].

На відміну від О. Шпенглера та інших представників концепції локальних цивілізацій, А. Тойнбі надавав великого значення міжцивілізаційним контактам, як синхронних, так і різночасових суспільств. І поступово, особливо після Другої світової війни, історія людства дедалі більше усвідомлюється ним як урешті-решт єдиний процес. Такому підходові сприяли не лише наукові дані та могутня еволюціоністська британська традиція, а й глибокі релігійні переконання філософа. З цього випливають і його історичний персоналізм, і переконання в реальності загальнолюдської історії як такої, з її окремими послідовними етапами. Вважаючи соціальні процеси, які послідовно відбуваються у цих цивілізаціях, аналогічними, Тойнбі намагався виробити на цьому

ґрунті деякі емпіричні закони суспільного розвитку, що дають змогу передбачити головні події і в сучасному світі.

Поступ історії визначається, за концепцією А. Тойнбі, повнотою та інтенсивністю «відповіді» на поставлений «виклик» в історичній ситуації особливої складності, яка привела до безпрецедентної до того спроби. Поняття «виклик» і «відповідь» у концепції А. Тойнбі можна розуміти, з однієї сторони, як окремі, відносно незалежні поняття, а з іншої, як певне діалектично-парадигмальне співвідношення «виклик-і-відповідь», як «погіршення і пристосування», і як головна й необхідна умова для цивілізаційного розвитку. А отже, «виклик-і-відповідь» стають рушіями історичного процесу та ознаками прогресу. Прогрес, в свою чергу, на думку А. Тойнбі, визначається «етерифікацією» – процесом заміни простими системи складні та «трансференцією» – переміщенням дії механізму «виклик-і-відповідь» із зовнішньо орієнтованих систем до внутрішньої сутності системи в напрямі духовному розвитку, що не може ввійти в межі суто наукового пояснення, а отже, системодія цивілізації в концепції А. Тойнбі є досить помітною, проте, відсутніми є наукові підстави піддати це системному аналізу.

Як стверджує А. Тойнбі, саме «трансференція» характеризує прогресивний розвиток цивілізації. Всі «виклики», наведені Тойнбі, поділяються на дві групи: виклики природного оточення та людські виклики. При цьому, виклики природного оточення, в свою чергу, поділяються також на дві групи. До першої відносять такі, що стимулюють дію природного середовища та мають різну ступінь складності («стимул сурових країн»), до другої – стимулююча дія нової землі, незалежно від характеру нової місцевості («стимул нової землі») [8, 98]. «Виклики» людські, А. Тойнбі поділив на такі, що географічно з ними співпадають та такі, що спираються на вплив одного соціального «класу» на інший, що знаходиться на одній території. При цьому, розводяться в різні площини зовнішні імпульси у формі неочікуваного удару та сфера їх дії – постійний тиск. Так, в області «викликів» людського середовища, за Тойнбі, виділяється «стимул зовнішніх ударів», «стимул зовнішнього тиску» та «стимул внутрішнього утиску». Проте, кожний з «викликів» може мати різну силу дії, а отже, недостатньо сильний «виклик» – породжує недостатньо ефективну «відповідь»; занадто сильний «виклик» – неефективна «відповідь»; «виклик-оптимум» – породжує оптимальну відповідь та подальший розвиток [2, 4]. У випадку, якщо «відповідь» не знайдена, в соціальному організмі виникають аномалії та, нако-

пичуючись, згодом, призводять до «розпаду», або загибелі цивілізації.

Отже, «закон виклик-і-відповідь» постає універсальним законом історичного розвитку, або, навіть, універсальним «вселенським законом», якому підкорюються соціальний, біологічний та будь-який інший розвиток.

Пошуком адекватних «відповідей» зайнята «творча меншість» [8, 364] – це невелика група людей, керуюча верхівка, що наділена т.зв. «творчим поривом» і яка здатна до творчих актів та переходу від статичного стану «Інь» до динамічного стану «Ян». Нерідко нові «відгуки» започатковують нові творчі меншини, що відділяються від суспільства, а потім до них повертаються (закон «відходу-і-повернення»). Втрачаючи свої творчі можливості, «творча меншість» все більше спирається на матеріальні інструменти, та, передусім, на силу зброї, а інертна «більшість», яка бере участь у процесі розвитку через «мімезис» – соціальне наслідування „творчої меншості”, відмовляється від мімезису й проявляє непокору. В такому випадку в цивілізації відбувається розкол на ворогуючі класи: «панівну меншість», що прагне ствердити своє панування через мілітаризм та створення світової універсальної держави, як символу останнього прояву величі, після якого настає неминучий її крах; «внутрішній пролетаріат», тобто людську масу, яка, з часом, створює нову церкву; «варварський зовнішній пролетаріат», що відмежовується від розколотої цивілізації та, з часом, призводить до її загибелі. У цих спільнотах з'являються свої духовні наставники та свій мімезис. Банкрутство «пануючої меншості», її нездатність впорядкувати обставини веде до «надлому», а потім (якщо «хвороба» не буде своєчасно вилікувана) – до остаточної загибелі цивілізації. Проте, якщо «внутрішній пролетаріат» буде спроможним створити «вселенську церкву» – це стане запорукою формування нового суспільного утворення, «сестринського» щодо старого. Саме «вселенська церква» повинна стати фундаментом для нової цивілізації. «Відповідь» на «виклик» «панівної меншості» призвів до виникнення більшості релігій світу і, зокрема, буддизму, християнства та ісламу. Отже, проблему історичного руху А. Тойнбі вирішує на користь історичного колообігу, який отримує у нього назву «відходу-і-повернення» [8, 34]. Колообіг є за своїм характером перервним, дискретним, на відміну від неперервного життя. Але для розмежування нескінченного процесу історичного перетікання часу А. Тойнбі проповідує певні вузлові моменти «віхи» тобто локальні цивілізації, проте розуміння поняття «локальна цивілізація» А. Тойнбі суттєво відрізняється від розуміння його попередніми представни-

ками теорії локальних цивілізацій. Цивілізації у концепції Тойнбі існують не окремішно одна від одної, а в системному зв'язку та певній спорідненості, єдності, в межах єдності і самого історичного процесу. Через цивілізації здійснюється і в них міститься людська «відповідь» на Божий «виклик».

Описана багатовимірною характеристика цивілізацій дає можливість британському вченому запропонувати схему їх співвідношення, яка більш-менш відповідає історичним реаліям, хоча на сьогоднішньому рівні знань потребує уточнень, якщо не загального перегляду. Цивілізації, таким чином, взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов'язуються між собою. З одного боку, вони, майже як у О. Шпенглера, самодостатні, проходять свої цикли розвитку (зародження – зростання – надлом, як розкол суспільства, що свідчить про початок кризи й занепаду, – розклад – загибель), але на пізній стадії, коли виникає самодостатня «світова держава» – бездушна, відчужена від людей військово-бюрократична імперія (як Римська), альтернативу їй складає «вища релігія», що зароджується в її лоні (як християнство) і поступово розвивається у церкву [4, 35]. Таким чином, як зазначає А. Дж. Тойнбі, три чинники позначають перехід від старого до нового суспільства (цивілізації): світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; хаотичне вторгнення варварів, які переживають свою «героїчну добу».

З цих чинників, на його думку, другий має найбільшу вагу, а третій – найменшу.

Отже, англійський філософ долає не лише шпенглерівську фатальну замкненість цивілізацій, а й прокладає дорогу до ідеї історичної еволюції, визнаючи в історії певний рух, взаємодію, а відтак, єдність історичного процесу. Схематичність існування та розвитку цивілізацій дає нам підставу для можливості подальшого системного уявлення даного процесу, яке могло би відповісти на питання щодо цілісності поняття цивілізації та тойнбіанської

концепції взагалі, серед широкого кола критичної радянської та російської літератури.

Наприкінці життя головним в історії для нього стає рух у напрямку створення єдиної всесвітньої макроцивілізації. Якщо О. Шпенглер уявляє перебіг історії як процес, що наперед визначений надособистісними вітальними силами, то для А. Дж. Тойнбі, доля кожного окремого суспільства, як і людства в цілому, залежить від самих людей, вільних у своєму виборі. Історія для нього особистісна і в ній присутні всі атрибути драми: любов, антагонізм, ворожнеча тощо, але все це зливається в єдиний всесвітньо-історичний процес. При цьому, як зазначає Є. Б. Рашковський, у драмі історії йому бачиться і щось трансцендентне, божественне, яке плине по той бік історичного часу. Сутністю історичного процесу, трансцендентною відносно емпіричного даного буття, є врешті-решт вільна взаємодія і кінцеве співробітництво Бога і людини. «Закон і свобода в історії виявляються тотожними – в тому розумінні, що людська свобода – це закон Господній, тотожний із любов'ю» [5, 74].

Отже, в процесі створення своєї концепції, А. Тойнбі наголошує на значенні релігії, як визначального чиннику в розвитку цивілізацій, вказуючи, що саме релігія, а не суспільства (цивілізації) повинна бути основною одиницею виміру історії. Саме елементи такої релігійності, трансцендентності, чи ірраціональності стали підґрунтям для багаточисленної і не завжди справедливої та об'єктивної критики концепції локальних цивілізацій А. Дж. Тойнбі. Це, в свою чергу, створило парадоксальне явище: значимість цивілізаційного підходу до історії та його актуальність беззаперечно визнається більшістю дослідників, але, через слабкість методологічної основи, недосажною стає можливість його практичного застосування до історичної науки, яка зараз, перебуваючи в кризовому стані, опинилась перед необхідністю вибору подальшого концептуального розвитку, про що свідчать постійні тенденції до зміни історичного контексту історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гизо Ф. История цивилизации в Европе / Ф. Гизо. – М.: Территория будущего, 2007. – 336 с.
2. Канивець Б. А. Спосіб дії понять «виклик» і «відповідь» в історіософії А. Тойнбі / Б. А. Канивець // Вісник Житомирського державного університету. – 2008. – Вип. 42. – С. 3-7.
3. Космина В. Г. Методологічні контрверзи «Дослідження історії» А. Тойнбі / В. Г. Космина // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 145-157.
4. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства: навч. посіб. / Ю. Павленко. – К.: Основи, 1996. – 128 с.
5. Рашковський Е. Б. Востокопроблематика в культурно-исторической концепции А. Дж. Тойнби / Е. Б. Рашковський. – М.: Наука, 1976. – 199 с.

6. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Цивилизации во времени и пространстве / А. Дж. Тойнби. – М.: АСТ:АСТ МОСКВА. Т.I, Т.II – 2009. – 620 с., 863 с.
7. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории / А. Дж. Тойнби.– М: Айрис-Пресс, 1990. – 592 с.
8. Тойнби А. Дж. Дослідження історії / А. Дж. Тойнби. – К.: Основи, 2004. – 615 с.
9. Уколова В. Арнольд Тойнбі та осягнення історії / В. Уколова // Мандрівець. – 1995. – № 1. – С. 31-36.
10. Toynbee A. J. A Study of History. Abridgement of volumes I – VI by D'mervell. – N. Y., London, 1947. – P. 242.
11. Toynbee A. The New Europe: Some Essays in Reconstruction / A. Toynbee. – New York: J.M. Dent&sons limited, E.P.Dutton & co in London and Toronto, 1916. – 85 p.
12. Toynbee A. Civilization on trial, and The world and the West / A. Toynbee. – New York: Meridian books, 1958. – 348 p.
13. Toynbee A. The prospects of western civilization / A. Toynbee. – New York: Columbia Univ. Press, 1949. – 261 p.
14. Toynbee A. Christianity among the religions of the world / A. Toynbee. – New York: Scribner, 1957. – 116 p.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2011 р.

ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ТЕХНОЛОГІЙ МЕДІАОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

І. І. Федорова

кандидат філософських наук, професор кафедри філософії,

І. С. Жеребко

магістрантка факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті есплікується нагальна проблема філософії освіти, суперечності залучення мультимедійних технологій до навчально-виховного процесу у вищій школі. Автори пропонують філософський вектор осмислення переваг і загроз використання інформаційних технологій в освітньому середовищі, що «з однієї сторони», формує нову модель навчальних комунікацій, дозволяє отримати доступ до нетрадиційних джерел інформації, а «з іншої», веде до омасовління процесу навчання, до певної запрограмованості особи студента. Досліджується специфіка нових форм і методів навчання із залученням мультимедійного ресурсу. Показана роль вищих навчальних закладів у формуванні майбутніх фахівців, що вільно орієнтуються в інформаційному просторі та здатних адаптуватися в швидкоплинних процесах навколишнього світу.

Ключові слова: медіа-освіта, медіа-компетентність, медіа-грамотність, мультимедіа, інформаційні технології, філософія освіти.

Преферентною тенденцією розвитку сучасного суспільства є глобальна інтенсивна інформатизація всіх сфер життєдіяльності людини. Прискорення динаміки процесів у виробничій, політичній, соціальній, економічній та культурній сферах закономірно призвели до стрімко зростаючої потреби у інформаційних знаннях та інформаційній грамотності, до створення відповідних засобів та технологій, що сприятимуть задоволенню цієї потреби. Інформація отримує новий соціальний статус – вона прагне «керувати світом», перетворюючись на головний об'єкт власності, споживання та обміну в сучасному соціумі.

Стрімке поширення інформаційно-комунікативних технологій продукує загрози і виклики людині, змінює її світосприйняття, закладає сутнісні суперечності самопізнання людини, визначення шляхів формування і перспектив використання її інтелекту, міри її свободи у мережевому суспільстві. Осмислення цього кола проблем лежить у площині сучасної філософії освіти. Адже саме наука і освіта є сферою породження ери інформатизації, яка переважає систему комунікацій в економіці, політиці, видозмінює культурну картину світу і вимагає, відповідних їй запитам, трансформації системи освіти, розробки нових методик і практик навчання, нових моделей управління освітою та організації освітньої діяльності.

Розширення способів роботи з інформацією призвело до виникнення концепції «медіа-освіти» і поширенню медіаосвітніх програм, що сприяють активізації «підготовки молодого

покоління до життя в сучасних інформаційних умовах; сприйняття, розуміння та усвідомлення наслідків впливу отриманої інформації на психіку; оволодіння методами та засобами спілкування, використовуючи невербальні форми комунікації за допомогою технічних засобів» [5].

Очевидно, що запровадження медіа-освіти є одним з пріоритетних завдань, перш за все, для сучасних вищих навчальних закладів. Тож, в умовах глобальної інформатизації освітнього простору, в Україні виникла необхідність реорганізації освітньої системи, в напрямі розробки програм медіа-компетентності, активного запровадження мультимедійних технологій в навчально-виховний процес вишів, що в свою чергу модернізує освіту і виведе її на новий якісний рівень. «Впровадження, так званої, медіа-освіти, покликано забезпечити всебічну підготовку молоді до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою медіа, формуванню у них медіа-обізнаності, медіа-грамотності і медіа-компетентності відповідно до їхніх вікових та індивідуальних особливостей» [10].

Проблема поширення медіаосвітніх технологій, інформатизація освітнього процесу, наразі дуже актуальна у світі та соціально затребувана. За останні десятиліття їй присвячена значна кількість наукових досліджень західно-європейських учених та наукових розробок фахівців «пострадянського» простору. Питання теорії та методики медіаосвіти досить глибоко розроблені в працях таких відо-

михангломовних дослідників, як К. Безелгетт, К. Ворсноп, Б. Дункан, Р. Кьюбі, Л. Мастерман, Д. Пандженте, К. Тайнер, Д.Букінгем, Е.Харт, Дж. Баукер, Дж. Дьюї, М. Макклюєн, А.Сілверблет, Б.Мінз, Дж.Мур, В.Мітчел, А. Ходгкінсон, Дж. Катцта, а також російських – Ю. М. Єгорова, Н. В. Клемешова, І. І. Косенко, О. В. Скалій, В. А. Стародубцев, А. Ф. Федоров, О. А. Чайковська тощо. В останні роки зростає особливий науковий інтерес до процесу становлення медіаосвіти як системи крос-культурної комунікації сучасного простору освіти. Незважаючи на те, що впровадження медіа технологій носить в Україні поки що експериментальний характер, медіаосвіта стає предметом різновекторного вивчення і української науки: психології, педагогіки, філософії освіти (Я. В. Апалкова, В. В. Маковецька, В. Шейко).

Дана стаття ставить за мету філософське осмислення суперечностей процесу реорганізації освітнього простору України, специфіку формування вітчизняного медіа середовища, як системи медіа-грамотності і медіа-компетентності суспільства, за допомогою використання мультимедійних технологій у навчально-виховному процесі вищої школи.

Сьогодні основний інформаційний потік йде по медійним каналам. Саме медійна інформація в XXI ст. розглядається як глобальний ресурс усього населення планети. Тож не дивно, що «інформаційні технології настільки глибоко проникли в життя сучасних людей, що виокремлення їх із загального культурного та світоглядного контексту вже є нездійсненим» [3; 4]. Адже, суспільство настільки звикло до величезної кількості оточуючої інформації, що у разі її відсутності населення знаходиться в стані «інформаційного голоду».

Зараз більшість розвинених англійських країн активно запроваджують різноманітні медіа освітні програми на рівні вищих навчальних закладів. І Україна, враховуючи досвід своїх сусідів, також прагне модернізувати освітню систему за допомогою широкого використання інформаційно-комунікативних технологій, які сьогодні пропонують нові можливості та перспективи для навчання та практичної підготовки студентів. Медіаосвіта дає можливість людям зрозуміти, як масова комунікація використовується в їх соціумах, оволодіти здібностями використання медіа в комунікації із іншими людьми, забезпечує людині знання того, що представляє собою медіа текст як нова форма грамотності і культурної комунікації. Розробляється такі вміння і навички як: «1) аналізувати, критично осмислювати і створювати медіатексти; 2) визначати джерела медіатекстів, їх політичні, соціальні, комерційні та/або культурні інтереси, їх контекст; 3) інтерпретувати медіатексти і цінності розповсюджені медіа;

4) відбирати відповідні медіа для створення і розповсюдження своїх власних медіатекстів і набуття зацікавленої в них аудиторії; 5) отримати можливість вільного доступу до медіа, як для сприйняття, так і для продукції» [3,5].

З кінця XX ст. у західно-європейських філософських, психологічних, педагогічних дослідженнях університетської освіти, векторів її розвитку та інноватики навчальних методик, значна увага приділяється експлікації таких понять як «медіа-грамотність», «медіа-компетентність», «медіа-обізнаність», «мультимедіа». Сьогодні медіаосвіта стає актуальним об'єктом міждисциплінарних досліджень і в Україні вибудовується її категоріальний апарат, окреслюється коло наукових розвідок. Розробляється «Концепція запровадження медіа-освіти в Україні», згідно якої можна визначити сутність та розбіжності її основних категорій. «*Медіа-обізнаність* – це рівень медіа-культури, який передбачає засвоєння особистістю системи знань про засоби масової комунікації, їх історію та особливості функціонування, користь і шкоду для людини, уміння убезпечити себе від негативних інформаційних впливів і вільно орієнтуватись у світі інформації; *медіа-грамотність* – це рівень медіа-культури, який стосується вміння користуватися інформаційно-комунікативною технікою, виражати себе і спілкуватися за допомогою медіа-засобів, свідомо сприймати і критично тлумачити інформацію, відокремлювати реальність від її віртуальної симуляції, тобто розуміти реальність, сконструйовану медіа-джерелами, осмислювати владні стосунки, міфи і типи контролю, які вони культивують; *медіа-компетентність* – це рівень медіа-культури, що забезпечує розуміння особистістю соціокультурного, економічного і політичного контексту функціонування медіа, засвідчує її здатність бути носієм і передавачем медіа-культурних смаків і стандартів, ефективно взаємодіяти з медіапростором, створювати нові елементи медіа-культури сучасного суспільства» [10].

Потреба у високому рівні медіа-обізнаності, медіа-грамотності та медіа-компетентності населення є досить гострою, адже різноманітні медіа, як «традиційні» (друк, преса, радіо, звукозапис, кінематограф, телебачення), так і сучасні (відео, мобільні телефони, CD, DVD, комп'ютер, Інтернет) засоби масової комунікації широко використовуються в усіх сферах життєдіяльності суспільства. В зв'язку з цим постає необхідність у висококваліфікованих молодих фахівцях, відбувається закономірне зростання вимог до спеціалістів, що отримують вищу освіту. Вони повинні бути готовими до активного використання нових засобів комунікації в своїй професійній діяльнос-

ті. Допомогти в оволодінні необхідними знаннями, навичками та уміннями, покликані навчальні програми, що розробляються вищими закладами освіти.

Соціальні запити суспільства до освітніх практик стимулюють перехід навчально-виховного процесу до нового рівня комунікації в контент інформаційного поля отримання і трансляції знань, умінь і навичок. Проте, така ситуація може призвести до дегуманізації освітнього процесу, адже жодна новітня інтелектуальна навчальна технологія не може конкурувати за комунікативними здібностями з інтелектомі чуттєвим світом людини, в даному разі викладачем, або провідним науковцем. Таким чином, однією з актуальних проблем розвитку медіаосвіти є створення інтелектуальних інформаційних освітніх ресурсів з урахуванням саме гуманітарних аспектів комунікації. Одним із напрямів поставленого завдання може бути розробка та запровадження мультимедійних комп'ютерних технологій навчання з конкретних дисциплін, спеціальностей та напрямків професійної підготовки. Це дасть змогу оптимізувати навчальну діяльність студентів, зменшивши обсяг пошукової роботи і тим самим вивільнити час на творчість, розвиток своїх креативних здатностей.

У сучасному суспільстві від студента, що мріє стати професіоналом у своїй фаховій діяльності, потребується не лише вміння використовувати набуті знання при вирішенні завдань, а й можливість самостійно набувати нові знання та вміння, необхідні для ухвалення рішень в реальній та конкретній ситуації. Адже саме професійна освіта є тим соціальним інститутом, який з одного боку – досить суттєво впливає на характер динаміки суспільства, а з іншого – саме показник рівня фахової освіти, дозволяє судити про стан суспільства в цілому.

Одним із пріоритетних напрямів у галузі інформатизації освіти є розробка й впровадження мультимедійних методик, з урахуванням гуманітарної складової, психології користувача, наприклад використання синестезійного комплексного сприйняття при залученні до навчального процесу мультимедійних продуктів. «Мультимедіа – багатокomпонентне середовище, яке дозволяє використовувати текст, графіку, відео, звук та мультиплікацію в режимі діалогу і тим самим розширює межі застосування комп'ютера в навчальному процесі» [7].

Експерти відзначають, що використання мультимедіа дозволяє підвищити інтенсивність та ефективність процесу навчання, створює умови для самоосвіти та дистанційної освіти, тим самим дозволяючи здійснювати перехід до безперервної освіти протягом усього життя; а у поєднанні з телекомунікаційними

технологіями вирішує проблему доступу до нових джерел різноманітної за змістом і формами репрезентації інформації.

Підґрунтям запровадження мультимедійних технологій до освітнього простору є властивість мультимедіа – гармонійне інтегрування різних видів інформації. Впровадження медіа-технологій в освіту піднімає навчання на якісно новий рівень, за рахунок використання в мультимедіа-ресурсах різних способів інформації (високоякісна графіка й анімація, відео- і звуковий супровід текстів тощо). Завдяки таким якостям, як інтерактивність, гнучкість та інтеграція різних типів навчальної інформації-мультимедіа є ефективною освітньою технологією. Так, її відмінною рисою є навігаційна структура, що забезпечує інтерактивність – можливість безпосередньої взаємодії з програмним ресурсом. «Інтерактивність технологій мультимедіа передбачає «живий» зв'язок між користувачем і програмою, зокрема, за бажанням, можна задати індивідуальний темп роботи в межах програми, установити швидкість подачі матеріалу, кількість повторень тощо. Таке задоволення індивідуальних потреб особистості в навчанні й дозволяє говорити про гнучкість технологій мультимедіа» [9]. Найважливішим результатом впровадження мультимедійних технологій у навчально-виховний процес є те, що студент перетворюється з об'єкта навчання на суб'єкт, тобто процес пізнання зазнає якісних перетворень – звичне «вчити» замінюється на «вивчати» самостійно, свідомо, використовуючи багатоманітні можливості спеціально створеного інформаційного середовища.

Засобами мультимедійних технологій відбувається перезавантаження освітнього простору, становлення нової освітньої парадигми: «від освіти на все життя (Learningforlife) до освіти протягом всього життя (Learningthroughlife, Lifelongeducation)» [2; 3]. Загальноприйнятим імперативом виховання майбутніх представників суспільства інформаційних технологій стає установка на самоосвіту, на засвоєння методології пізнання, на періодичне та послідовне підвищення кваліфікації – медіаосвіти.

Одним із основних положень реформи про систему вищої освіти має стати розробка, апробація та впровадження в навчальний процес ВНЗ електронних носіїв інформації (підручники, посібники, збірники завдань та задач, мультимедійні засоби навчання, дистанційні курси) для організації навчально-пізнавальної діяльності студентів. А це, в свою чергу, потребує наявності сучасних засобів інформаційних технологій. Так, наприклад, учбовий процес на факультетах соціальної роботи в США має відповідну направленість та необхідне оснащення: відкритий доступ в

Інтернет, електронні бібліотеки, комп'ютерні лабораторії, електронні засоби комунікації тощо [4, 60].

Окрім цього, розвиток локальних і глобальних мереж дасть можливість створювати навчальні заклади нового типу (глобальні, віртуальні, дистанційні). В Росії, наприклад, протягом першого десятиліття XXI ст. активно ведеться дослідження питання впровадження технології «Електронний університет». Мається на увазі створення комплексного інформаційного середовища, тобто комплексу дій по запровадженню в усі сфери діяльності ВНЗ інформаційних технологій як сукупності організаційних заходів, програмно-технічних засобів обчислювальної техніки, а також прийомів, способів, методів застосування їх при виконанні функцій збору, збереження, обробки, передачі та використання інформації. Автор і розробник проекту В. Лаптев наголошує на тому, що діяльність сучасного вищого навчального закладу має багатопрофільний характер, і тому створення єдиної системи управління вузом на основі інформаційних технологій є першочерговим завданням, яке є складним та комплексним, а тому потребує вирішення багатьох організаційних та технологічних задач. На його думку, в функціонуванні університету можна виділити два основних напрями інформатизації: адміністративно-управлінський та освітній, які включають багато управлінських блоків (починаючи з технічної бази і завершуючи корпоративним сайтом) [6]. Функція реалізації завдання лягає на мультимедійні технології, оскільки саме вони в змозі досягнути поставлених цілей, оскільки дають можливість демонструвати складні інформаційні матеріали в доступній формі викладу.

Якість сучасної вищої освіти визначається використанням так званого активного навчання, мається на увазі залучення студентів до освітнього процесу. Посилити ефективність активного навчання здатне застосування інформаційних технологій. ІТ-технології у навчально-виховному процесі вищої освіти дають можливість використовувати дистанційне навчання; проводити дистанційні олімпіади; приймати участь у телеконференціях; створювати методичні об'єднання професорсько-викладацького складу вишу; отримувати інформацію про участь в різноманітних конкурсах та можливостей отримання нагород, грантів. Для адміністративної роботи вишу інформаційні технології дають змогу створити єдину управлінську інфраструктуру; створити та забезпечити вільний доступ до єдиного бібліотечного каталогу, тощо.

Проте вітчизняний досвід показує, що впровадження інформаційних технологій

у процес навчання в нашій країні супроводжується певними проблемами, а саме: недостатня кількість кваліфікованих «інформаційних дизайнерів», завданням яких є розробка електронного навчального матеріалу. Основною проблемою яких є не усвідомлення того факту, що свідомість людини здатна інтегрувати, поєднувати в одне ціле, інформацію, що надійшла різними каналами (зоровим, слуховим, тактильним, м'язовим, вестибулярним), а тому при розробці мультимедійних ресурсів і методик необхідно використовувати всі вказані види чуттєвого відображення інформації, щоб підвищити ефективність сприйняття студентами мультимедійного матеріалу.

Таким чином, медіаосвіту можна розглядати як процес розвитку особистості за допомогою та на матеріалі засобів медіа комунікації, з метою формування культури спілкування з медіа, творчих, комунікативних здібностей, критичного мислення, умінь повноцінного сприйняття, інтерпретації, аналізу та оцінки медіатекстів, навчання різних форм креативної самоактуалізації за допомогою медіатехніки. Тож, на нашу думку, медіаосвіта повинна стати провідною сферою консолідації технічної думки та гуманітарного знання, оскільки вже зараз вона має для цього всі можливості, про що свідчать наступні чинники: інтеграція медіа у вищу освіту, новий виток розвитку преси, включаючи студентську, пошвавлення уваги до кіно, розвиток кінотеатрів та перефрмі, помітна інтернет-експансія, мода на створення корпоративних веб-сайтів та персональних сторінок, інформаційний бум в сфері онлайн-видавництва, проведення інтернет-конференцій та інтерактивних форумів, масова «чатизація» молоді.

Проте для повноцінної реалізації концепції впровадження медіаосвіти в Україні, ґрунтовною ланкою її існування як соціального інституту повинна стати спеціальна наука про медіакомпетентність, яка на даний момент перебуває на етапі свого становлення. Саме томудослідження різних аспектів використання мультимедійних технологій в навчально-виховному процесі вищої школи, на разі, є важливим вектором розвитку інновацій у освітній сфері. Адже сучасні інформаційні технології, в тому числі й мультимедійні, дають студентам доступ до нетрадиційних джерел інформації, дозволяють реалізувати принципово нові форми та методи навчання з використанням засобів концептуального та стратегічного моделювання явищ та процесів, що дозволить суттєво підвищити ефективність навчальної діяльності студентів ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Агапов М., Ключева В.* Химера православного клерикализма [Електронний ресурс] / М. Агапов, В. Ключева. – Режим доступу: <http://www.atheism.ru/persons/author.phtml?author=agapov>
2. *Андреева Л. А.* Процесс рехристианизации в секуляризованном российском обществе / Л. А. Андреева // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 67-73.
3. *Манхейм К.* Диагноз нашего времени / Карл Манхейм – М.: Юристъ, 1994. – 704 с.
4. *Худякова Г. П.* Русская Православная Церковь и духовное становление России [Електронний ресурс] / Г. П.Худякова. – Режим доступу: <http://www.voskres.ru/taina/kudriavtseva.htm>

Стаття надійшла до редакції 20.10.2011 р.

УДК 159.922

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ О ТВОРЧЕСТВЕ И СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

А. Ш. Апишева

старший преподаватель кафедры психологии и педагогики

Национального технического университета Украины

“Киевский политехнический институт”

Предметом дослідження виступили особливості усвідомлення категорії «творчість» студентами технічного університету та ставлення до можливих результатів їхньої майбутньої професійної діяльності. В статті виявлено семантичний простір категорії «творчість» в свідомості студентів технічного університету; розглядається зв'язок асоціативного простору категорії «творчість» студентів технічних спеціальностей з їхньою майбутньою професійною діяльністю; визначається характер соціальної відповідальності до можливих негативних наслідків результатів їхньої майбутньої професійної діяльності по відношенню до суспільства та навколишнього середовища. Результати дослідження свідчать, що студенти технічного університету слабо усвідомлюють зв'язок майбутньої професійної діяльності з творчістю. При цьому переважна більшість майбутніх науково-технічних і інженерних працівників продовжуватиме свою професійну діяльність, навіть усвідомлюючи шкоду, що заподіюється навколишньому середовищу та суспільству.

Ключевые слова: творчество, социальная ответственность.

Жить и работать комфортно и безопасно – это, на наш взгляд, наиболее важный критерий оценки благополучия общества, несмотря на разные представления об этом в разных странах и их геополитический и экономический вес. Одним из факторов, влияющим на это является степень реализации научного, технико-технологического потенциала страны.

Украина декларирует стремление попасть в лигу развитых стран, где в последние годы всё острее ставятся вопросы социальной ответственности бизнеса, науки, системы образования и т.д. Результаты преобразовательной творческой деятельности человека в глобальном масштабе начинают носить всё более деструктивный характер. С одной стороны, существует объективная необходимость непрерывного развития искусственной предметной среды, создаваемой человеком, обусловленная, в первую очередь, экономическими факторами. С другой стороны, ограниченность природных ресурсов и нарушение экологического баланса, приводят к повышению вероятности возникновения катаклизмов, как техногенного, так и природного характера. Очевидна противоречивость влияния научно-технического творчества на жизнь людей. Поэтому всё более актуальной становится необходимость системного изучения феномена творчества и социальной ответственности за результаты научно-технического творчества.

Задача научного постижения творчества инициирует необходимость рассмотрения таких вопросов, как соотношение творчества и

деятельности, творчества и культуры, творчества и свободы, творчества и гуманизма, творчества и предметного мира. Важно исследовать взаимосвязь творчества с всеобщим трудом, выяснить категориальный статус творчества. Нуждается в непрерывном развитии и углублении весь спектр вопросов, связанных с методологией научно-технического творчества, совершенствованием институциональных и организационных форм его осуществления, резкого подъёма и постановки его во главу угла всей научно-производственной деятельности [3].

В этих условиях всё более актуальной становится проблема ответственности инновационной научно-технической деятельности, связанной с преобразованием предметного мира, не только ретроспективно, но и антиципативно. Следовательно, перед высшей школой, и в частности, техническими университетами, стоит задача формирования более целостного мировоззрения студентов, повышения уровня адекватности понимания ими степени предметной вплетённости результатов своей будущей профессиональной деятельности в процесс развития искусственной среды обитания человека и влияния на естественную природную среду. Определить, в какой мере студенты технического университета связывают свою будущую профессиональную деятельность с творчеством и осознают требования, предъявляемые к её результатам, позволит, на наш взгляд, выявление и анализ ассоциативного пространства в сознании студентов

категории «творчество» и отношение студентов к возможным отрицательным результатам будущей профессиональной деятельности.

Исходя из этого, *объектом* нашего исследования было выбрано ассоциативное пространство категории «творчество» и представления студентов о социальной ответственности за результаты научно-технической деятельности.

Предметом исследования выступили особенности осознания категории «творчество» студентами технического университета и отношение к возможным результатам их будущей профессиональной деятельности.

Цель исследования – выявление соотносённости в сознании студентов избранной ими профессии с категорией «творчество» и характера отношения к результатам будущей научно-технической и производственной деятельности в контексте социальной ответственности.

Соответственно решались следующие *задачи*:

- выявить семантическое пространство категории «творчество» в сознании студентов технических специальностей;
- выяснить степень выраженности ассоциативных связей категории «творчество» со своей будущей профессией;
- определить характер социальной ответственности к возможным отрицательным последствиям результатов будущей профессиональной деятельности.

ности студентов технического университета.

Решение поставленных задач обусловило выбор соответствующих методов: опроса, контент-анализа, математической обработки результатов. Исследование проводилось методом опроса в письменном виде. В исследовании приняло участие 194 студента 3 и 4 курсов технических факультетов Национального технического университета Украины «Киевский политехнический институт». Процедура проведения опроса предполагала фиксацию в свободной форме ассоциаций, возникающих у студентов по отношению к категории «творчество». Общий массив полученных данных составил 953 ассоциации. А также студентам предлагалось ответить на вопрос: «Будете ли Вы продолжать научно-техническую работу над проектом, если выяснится, что результаты Вашей деятельности будут наносить вред окружающей среде?»

Категории контент-анализа были определены нами, исходя из таких взаимосвязанных аспектов творчества, как одарённость, цели, характеристики процесса и результата творчества. Их подбор осуществлялся таким образом, чтобы как можно полнее охватить все те понятия и категории, которыми оперировали респонденты в своих ответах. Нами были определены следующие категории: субъект, способности, мотивация, цель, виды деятельности, уровни и условия протекания процесса, характеристики процесса, состояния, характеристики результата и его оценка обществом (рис. 1).

Рис. 1. Ассоциативное пространство категории «творчество»

В таблице 1 даны результаты контент-анализа, выраженные в процентах по отношению к количеству испытуемых, причём только те, которые встречаются не менее чем

у 3 % респондентов). Анализ результатов проводился исходя из того, что формирование профессионально-творческой личности современного специалиста предусматривает

развитие, как её самостоятельности, так и накопление опыта коллективной деятельности, что проявляется в следующем:

- в совокупности, знаний, умений и навыков, необходимых для решения задач, выступающих перед ним, исходя из понимания масштабности и сложности современных требований;
- в отношении к процессу производственной деятельности, её результатам и условиям осуществления;
- в отношениях между людьми, складывающихся в процессе совместной дея-

тельности, которые должны характеризоваться как творческие, гуманные, энергичные, инициативные и результативные;

- в потребности и умении расширять сферу своих знаний и выработать на их основе новые умения и навыки в целях совершенствования опыта профессионально-творческой деятельности [2].

Таблица 1

Результаты контент-анализа

Категории и смысловые единицы	Частота, %
Образ творца	
каждый человек	21
бог	9
народ	9
природа	8
Характеристики творца	
интеллект	30
талант	10
целеустремлённость	5
Мотивация	
творческий дух	5
интерес	4
Цель творчества	
создание новых ценностей	44
самовыражение	13
изобретение	12
совершенствование себя	11
реконструкция	9
совершенствование окружающего мира	9
познание	6
развитие известных идей	5
решение проблемы	3
Уровни процесса	
сознательно	5
бессознательно	2
Условия протекания процесса	
свобода	11
тяжёлый труд	5
образование	4
Оценка результата обществом	
успех	7

Категории и смысловые единицы	Частота, %
Виды деятельности	
живопись	60
музыка	58
литература	47
искусство	41
кино	17
театр	16
наука	15
архитектура	14
программирование	13
танец	13
скульптура	10
рукоделие и ремёсла	9
спорт	9
дизайн	8
инженерия	7
кулинария	6
моделирование одежды	5
икебана	4
отношения людей в коллективе	3
Характеристики процесса	
фантазия, воображение	36
идея	19
воплощение	6
Состояния	
удовольствие	19
вдохновение	14
волнение	6
Характеристики результата	
красота	15
необычность созданного	12
креатив	9
гармония	4

Будем предполагать, что связь будущей профессиональной деятельности студентов с категорией «творчество» является *слабой*, если она обнаруживается у 3-15 % респон-

дентов, *средней* – у 16-30 %, *сильной* – у 31-45 % и *очень сильной* – более 45 %.

Подавляющее большинство опрошенных обнаруживают *очень сильную* связь «творче-

ства» с различными сферами искусства (живопись, музыка, литература, кино, театр).

Ассоциации, связанные с научно-технической деятельностью свидетельствуют о том, что эта связь для респондентов *слабо* выражена (смысловые единицы – наука, программирование, инженерия). В категории «*цель*» также *слабая* связь с целями будущей профессиональной деятельности (смысловые единицы – изобретение, реконструкция).

Характеризуя *способности* и *волевые* качества, которыми должна обладать творческая личность, респонденты преимущественно апеллируют к интеллекту и таланту (*средняя* и *слабая* связи соответственно).

Относительно самого *творческого процесса* *сильно* проявилась связь «творчества» с воображением. Эмоциональный фон (*состояния*) творческого процесса определён как положительный. *Слабым* образом выражены связи с *уровнями* творческого процесса и *условиями* его протекания.

С точки зрения нашего исследования, особый интерес представляют ассоциации, связанные с *характеристиками результата* творчества. Красота и необычность созданного отмечаются в *слабой* мере.

Характер ассоциаций в категориях «*мотивация*» и «*оценка результата*» свидетельствуют практически об *отсутствии* или очень *слабых* связях этих категорий с «творчеством». Причиной этого может служить, на наш взгляд, отсутствие должной оценки результатов научно-технической деятельности обществом, государством, предприятиями.

Во всём массиве ассоциаций не обнаружено таких, которые относятся непосредственно к экологичности результатов творческой деятельности. Вероятно, это происходит потому, что в сознании студентов эти категории и понятия отражаются скорее как жёсткие требования, регламентирующие как процесс, так и результат творчества, нежели как движущая сила.

На вопрос о возможности продолжения работы над научно-техническими проектами, даже в ущерб обществу и окружающей среде, ответ «ДА» дали 80 % респондентов, «нет, с определёнными условиями» – 11 %, «нет» – 7 %, и 2 % не смогли определиться. В большинстве ответов оправданием вреда служит большая польза, приносимая обществу, а также личная выгода.

И не являются ли блефом или даже банальной манипуляцией призывы к социальной ответственности со стороны более благополучных развитых стран по отношению к другим странам, куда переносятся вредные производства? А, может быть, молодёжь права? И где эти границы социальной ответственности? «Роль і значущість актів вибору, відповідальність, яку має виявити суб'єкт при їх здійсненні, істотно залежить від типу виконуваної діяльності. У просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним, ніж, коли предмет діяльності перебуває в просторі моделей, бо «переграти» його тут неможливо; у кращому разі вдається виправити більшою чи меншою мірою його негативні наслідки» [1, 161].

Понимание и оценка обществом научно-технического творчества, становление мировоззренческих позиций личности, должны исходить из философского осмысления этих вопросов, предусматривать формирование отношения к научно-техническому творчеству как к престижному и достойное материальное вознаграждение.

Учитывая изложенное выше, можно сделать следующие выводы.

1. Наиболее часто в ответах фигурируют понятия и категории, связанное с *целью, видами деятельности, образом и характеристиками творца*. В меньшей степени отражены *характеристики процесса и результата* и особенности эмоциональных *состояний и условий* реализации творчества. Практически не нашли отражения в ответах вопросы *мотивации*, роли, значения творчества в *познавательном* процессе в целом, а также *оценка результата* творчества, выражающая отношение общества к творческим личностям.

2. Студенты технического университета, к сожалению, *слабо* осознают себя потенциальными творцами, хотя реальные существенные перемены в жизни людей происходят благодаря именно научно-техническому творчеству и производственной деятельности – не ведают, что творят.

3. Подавляющее большинство будущих научно-технических и инженерных работников готовы продолжать профессиональную деятельность, даже осознавая вред, наносимый обществу и окружающей среде.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – Житомир: ПП «Рута», 2008. – 232 с.
2. Козлакова Г. А. Высшее техническое образование / Г. А. Козлакова, В. К. Маригодов, А. А. Слободянюк. – Севастополь: Изд-во СевГТУ, 2001. – 268 с.
3. Новиков Б. В. О гуманизме и антигуманизме / Б. В. Новиков. – К.: ИВЦ «Політехніка», 2001. – 378 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011 р.

ДО ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ З УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ

І. О. Блохіна

*старший викладач кафедри психології і педагогіки
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

Автор статті вказує на відсутність стабільності у сучасному українському суспільстві, яка призвела до кризи в освітньому середовищі. У зв'язку з цим метою виховання і розвитку молоді людини стає її духовне зростання, моральне становлення. Підкреслюється актуальність потреби в суб'єктах управління, які на належному професійному рівні будуть здійснювати процес управління людьми. В статті розглядаються аспекти впливу особистісних чинників на ефективність управління, ролі інтелектуальних і культурно-поведінкових характеристик у виконанні функцій управління. Автор статті наголошує на важливості морального становлення та самовизначення особистості майбутнього фахівця з управління навчальним закладом, яке, будучи формою прояву моральної діяльності і моральних пошуків, утілюється в свідомій перевазі певної стійкої системи моральних цінностей, професійно-етичних настановлень і в свідомому прагненні до послідовного втілення своєї моральної позиції в управлінській діяльності. Особливої важливості, на думку автора, набуває, згідно концептуальної моделі професійної діяльності, готовність до змін при якій особистість управлінця здатна змінювати свою внутрішню модель. Тоді, виникаюча в професійній діяльності неузгодженість моделі й об'єкта, розглядається як джерело розвитку професіоналізму особистості.

Ключові слова: моральне становлення, професійна етика, майбутній фахівець з управління навчальними закладами, професійно-етичні настановлення, моральне лідерство.

Сучасне українське суспільство характеризується стрімкими змінами та відсутністю економічної, політичної і соціальної стабільності. Зміст цих змін багато в чому визначає роль, місце та образ управлінського персоналу в суспільстві, вносить корективи у зміст професійної діяльності. Пріоритетом розвитку суспільства повинно стати духовне вдосконалення людини задля переходу людства на новий виток еволюційного розвитку: від людини розумної до людини моральної. Тому зараз метою виховання і розвитку молоді людини в усьому світі стає її духовне зростання, моральне становлення, культурне збагачення.

Криза освіти в усіх країнах виявляється у втраті людиною духовності, у розмитості в свідомості молоді поняття громадянського обов'язку, соціальної відповідальності, несформованості професійно-етичних настановлень. Кризовий стан сучасної освіти в Україні посилюється також нестабільним політичним і соціально-економічним життям, нестійким і суперечливим соціальним середовищем, руйнуванням багатьох соціальних і міжособистісних зв'язків, різким паданням рівня культури, моральності.

Залишається актуальною потреба в таких суб'єктах управління, які на належному професійному рівні готові і можуть здійснювати процес управління людьми. Принципи управ-

ління мусять бути нерозривно пов'язані із світоглядом, професіоналізмом та моральними рисами сучасних управлінців, їх концепцією людинознавчої управлінської діяльності, навичками міжособистісної взаємодії у стосунках з підлеглими, умінням не лише бачити, а й розуміти сучасні тенденції управління.

Прагнення до адекватного розв'язання актуальних проблем, пошуку нових способів вирішення управлінських проблем, соціально відповідальної поведінки, розвитку та підтримання організаційної культури як детермінуючого фактору її ефективності, – все це забезпечує результативне виконання професійно-управлінської діяльності, формування позитивного образу управлінця нового типу.

Таке становище змушує переглянути основні риси та якості особистості майбутнього фахівця з управління навчальним закладом, покликани на сьогодні забезпечити самореалізацію присутнього в кожній людині потенціалу.

Аналіз наукової літератури показує, що проблема визначення місця і ролі керівника в управлінському процесі знаходить своє відображення в психологічній науці (Л. М. Карамушка, В. П. Казміренко, Г. В. Ложкін, О. В. Винславська, С. Д. Максимова, І. Н. Семенов, А. Ю. Трофімов, В. В. Третьяченко, В. М. Шепель, А. Я. Шестюк).

В будь-якому цивілізованому суспільстві соціальні відмінності виявляються в першу чергу як соціально-професійні. При цьому можна говорити і про професійно-кваліфікаційні відмінності. Будь-яка професія, оскільки вона існує і визнається суспільством, виконує певні соціальні функції, у тому числі обумовлює, формує специфічні форми спілкування представників професійної групи і об'єктивно накладає свій відбиток на них [5; 7].

Наявність в суспільстві професійної моралі є одним з наслідків професійного розподілу праці, що історично склався, тому немає професійних відносин, які б були позбавлені елементів професійної моралі [6].

Більшість етичних дилем, які асоціюються з різними видами професійної етики, включає певний вид протиріччя між функціонально-диференційованою та універсальною етикою. Універсальна етика належить до норм поведінки, які є обов'язковими для всіх людей незалежно від їхньої професійної приналежності або соціальних функцій [3]. Професійна етика вивчає професійну мораль як конкретизацію загальних моральних принципів і норм відповідно до особливостей того чи іншого виду професійної діяльності. У професійній етиці формується система конкретних моральних норм із супутніми їм практичними правилами, які «обслуговують» ту чи іншу галузь людської діяльності [12]. В кожній із цих галузей головним об'єктом діяльності є людина, яка може сподіватися й сподівається на ставлення до себе не як до об'єкта зовнішнього впливу, а саме як до людини, тобто розраховує на повагу, розуміння, співчуття та милосердя.

Названі вище моральні норми є професійно-етичними, тому що їх виникнення й засвоєння не визначаються безпосередніми інституційними умовами (освітою, службовим становищем), а оволодіння ними забезпечується головним чином культурою особистості, її вихованістю, її моральним потенціалом.

Моральна оцінка професії обумовлена тим, що певна професія дає для суспільного розвитку, а також тим, що ця професія дає людині. Будь-яка професія виконує певну соціальну функцію, представники цієї професії мають свої функції, свої цілі. Професія визначає вибір специфічного середовища спілкування, яке впливає на людей незалежно від того, хочуть вони цього чи ні. В середині кожної професійної групи складаються специфічні зв'язки та відносини людей. В кожній професії виникають свої моральні «спокуси», протиріччя, створюються своєрідні способи їх розв'язання. В професійну діяльність людина залучається з її суб'єктивним світом почуттів,

переживань, прагнень, намірів, моральних оцінок. Серед різноманітних ситуацій у професійних відносинах починають виділятися найбільш типові, що характеризують відносну самостійність професії, її моральну атмосферу [4; 13].

Аналіз сучасної вітчизняної літератури з етики, психології показує, що значення морально-трудова кодексів, службової моралі і етикету зростає в тих соціально-професійних групах, в яких об'єктом діяльності виступає людина, а відношення до неї безпосередньо впливає на результати праці [9; 10].

У роботах, що присвячені психологічним проблемам управління [2; 11], розглядаються аспекти впливу особистісних і міжособистісних чинників на ефективність управління, ролі інтелектуальних і культурно-поведінкових характеристик у виконанні функцій управління. Зроблені спроби позначити ієрархію поведінкових нормативів у вигляді відповідних вимог до особистості управлінця [11].

Ефективність управління в організації пов'язана з розумінням цінностей особистості, групи, суспільства, відповідністю управлінських процесів моральним стандартам. Процес управління передбачає визначені галузевою специфікою управлінські рішення і дії, пред'являє вимоги до їх характеру, вказуючи на імперативність та універсальність етичної спрямованості професійної діяльності. Моральне лідерство управлінця – одна з необхідних вимог стійкого розвитку організації у будь-якій сфері.

Особистість майбутнього фахівця з управління навчальним закладом є генератором нормотворення: еталонів, настановлень, моделей комунікативної поведінки, які розповсюджуються на колектив, відтворюючись у процесах спілкування та спільної діяльності членів колективу. Це сприяє розвитку управлінської культури як системи домінуючих в організації цінностей, уявлень, думок, норм колективу. Особистісні якості майбутнього фахівця з управління навчальним закладом та підлеглих обумовлюють певні ефекти їх спільної діяльності та спілкування, беруть участь у регуляції взаємовідносин, а також стають об'єктами певного впливу з боку колективу. Такий вплив може носити як негативний так і позитивний характер: в першому випадку особистість управлінця регресує, деформується; в другому, – засвоюючи і реалізуючи свої рольові обов'язки, прогресує піднімається на більш високий рівень особистісного функціонування [1].

Будь-яке управлінське рішення торкається мети, інтересів і переваг працівників різних статусів як в самій організації, так і зовні. По відношенню до майбутнього фахівця

з управління ставляться вимоги з боку індивідів і груп, які часто суперечать один одному. В цьому полягає ще одна особливість посади керівника – її маргінальний характер. Подвійна позиція особистості управлінця обумовлює внутрішню її суперечність, яка загострює необхідність адекватного сприйняття ним свого оточення.

Для того, щоб ефективно управляти, керівнику необхідно мати навички рішення управлінських проблем (уміти переносити позитивний досвід з однієї ситуації в іншу, бути чутливим до суперечностей у власній когнітивній системі); навички управління рольовою поведінкою (по відношенню до міжособистісної сфери це означає уміння враховувати нормативні вимоги, пов'язані з власною (й іншою) соціальною, професійною і міжособистісною роллю); уміти адекватно сприймати іншу людину, приймати її, знати закономірності поведінки людей, які відносяться до різних соціальних груп [14].

Майбутній фахівець з управління навчальним закладом повинен уміти будувати відносини на основі універсальних оцінок реальних функцій, доцільності дій, відповідності ресурсів, засобів і мети. В цьому відношенні його поведінка повинна бути емоційно стриманою, він має бути здатним чітко розділяти емоційний і інтелектуальний зміст вражень про іншу людину.

Увага суспільства до етичних проблем примушує сучасних управлінців навчальними закладами здійснювати етичний аналіз своєї діяльності. Поведінка майбутнього фахівця з управління визначається тими професійно-етичними настановленнями та нормами, яких він дотримується. Професійно-етичні настановлення входять у більш широкую нормативну систему — світогляд людини. Суттєво впливати на ступінь етичності поведінки людини можуть офіційна та управляюча ідеології, пізнавальний моральний розвиток, та міжособистісні стосунки. Характер міжособистісних стосунків може як підвищувати, так і знижувати моральний рівень поведінки людини.

Раціональне відношення до моральної регуляції взаємостосунків у навчальних закладах, інституціоналізація моралі породжують потребу в конкретних практичних рекомендаціях щодо розв'язання складних проблемних ситуацій, так званих етичних дилем, коли управлінець змушений обирати не між двома однаковими з етичної точки зору способами дії, а повинен прийняти рішення робити або не робити щось таке, що хоча й вигідно йому самому або організації або їм обом, але вважається неетичним. Особливу роль у формуванні морального клімату навчального за-

кладу відіграє моральна позиція фахівця з управління та його особисті моральні якості.

Моральне самовизначення особистості, будучи формою прояву її моральної діяльності і моральних пошуків, утілюється в свідомій перевазі певної, відносно стійкої системи моральних цінностей і в свідомому прагненні до послідовного втілення своєї моральної позиції. Але дослідження показують, що часто управлінці йдуть на компроміс з власними моральними стандартами під впливом умов, які існують в організації, де вони працюють. Важливе місце при цьому займає система цінностей, яка регулює етичні відносини в певній організації, яку називають корпоративною етикою. Вона обумовлена особливостями діяльності та цілями даної організації, а також стереотипами поведінки, які історично склалися в ній. Корпоративна етика є частиною більш широкої нормативної системи – організаційної культури, яка включає не лише етичні, а й інші цінності, переконання, ритуали, символи. В будь-якій організації існують неписані, часто явно невиражені норми та взаємні очікування, які здійснюють сильний вплив на поведінку колективу.

В повсякденній практиці моральне самовизначення особистості виявляється в актах етичного вибору в конкретних життєвих ситуаціях. Істотною частиною цих ситуацій складає сфера професійної діяльності [8].

Професійна етика розглядає моральну свідомість особистості як сукупність етичних знань, етичних поглядів, переконань, відчуттів і потреб, що відображають моральні відносини у сфері професійної діяльності. В той же час людина не просто є об'єктом, на який впливає зовнішнє середовище, а виступає як суб'єкт діяльності в соціальній сфері. Тому, маючи намір вчинити той або інший вчинок, людина програмує його механізм, виходячи із закріпленого в його свідомості настановлення.

Згідно концептуальної моделі професійної діяльності, її значущою характеристикою є готовність до змін. При наявності такої готовності людина здатна коригувати, уточнювати свою внутрішню модель, включати до неї нові системи відношень. Тоді, виникаюча в професійній діяльності неузгодженість моделі й об'єкта, розглядається як джерело розвитку професіоналізму, оскільки людина проявляє активність, спрямовану на конструктивну зміну професійного світу в залежності від системи професійно-етичних настановлень, ціннісних орієнтацій. При викривленні професійних цінностей діяльність фахівця з управління може набувати професійно-деструктивного характеру.

Отже, оновлення сучасного суспільства вимагає від майбутніх фахівців з управління

навчальними закладами усіх типів зміни свого менталітету, саморозвитку, становлення духовної культури особистості, яка може і повинна забезпечити адекватну професійну

діяльність керівника у сучасних умовах, коли відчувається поворот від розуміння освіти як державної функції до освіти як перетворення реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабаєв В. М.* Організаційна культура керівника: навч. посіб. / В. М. Бабаєв, Н. В. Шаронова. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2005. – 260 с.
2. *Винославська О. В.* Особливості управління системою вищої освіти в США / О. В. Винославська // Зб. наук праць – Луганськ: СЛУ. – 2001.– № 2.
3. *Винославська О. В.* Порівняльне дослідження етичних міркувань американських та українських студентів, що вивчають менеджмент та бізнес / О. В. Винославська // Світова теорія та практика в українському бізнесі: Зб. тез. – К., 2001. – С. 45.
4. *Винославська О. В.* Людські стосунки: навч. посіб. / О. В. Винославська, М. П. Малигіна. – К.: КВІЦ, 2001. – 118 с.
5. *Коган Л. Н.* Человек и его судьба / Л. Н. Коган. – М.: Мысль, 1988. – 283 с.
6. *Лазар Г. М.* Этика науки: Философско-социологические аспекты соотношения науки и морали / Г. М. Лазар – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 127 с.
7. *Неделя Л. И.* Этика студента: Теоретико-прикладное исследование / Л. И. Неделя. – М.: Университетское, 1988. – 135 с.
8. *Пікельна В. С.* Теорія і методика моделювання управлінської діяльності / В.С. Пікельна – К.: Логос, 1993. – 130 с.
9. *Семененко В. В.* Духовность, нравственность, гражданственность / В. В. Семененко // Воспитание духовности: Сб. ст. и тез. – Екатеринбург, 1998. – С. 89-91.
10. *Тундыков Ю. Н.* Наука и мораль / Ю. Н. Тундыков – Свердловск: Урал, 1988. – 170 с.
11. *Управління закладами середньої освіти: психологічні аспекти: навч.-метод. посіб. /* За ред. Л. М. Карамушки. – К., 1997. – 150 с.
12. *Федоренко Е. Г.* Профессиональная этика / Е. Г. Федоренко. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 249 с.
13. *Чудновский В. Э.* Нравственная устойчивость личности: Психологическое исследование / В. Э. Чудновский. – М.: Политиздат, 1981. – 153 с.
14. *Furnham A., Bocher S.* Culture shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. – London: Methuen, 1986. – P. 32-39.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2011 р.

ГЕРОИ СОПРОТИВЛЕНИЯ НА КУШЕТКЕ ПРОКРУСТА

А. А. Бреусенко-Кузнецов

*кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии и педагогики
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт»*

Статтю присвячено світоглядному контексту психоаналізу як терапевтичної практики. Рефлексується неминучий вплив психоаналітичного світогляду на терапевтичний процес, і уточнюються наслідні звідси небезпеки для клієнта. Метафора «прокрустового ложа» слугує розумінню позиції терапевта-психоаналітика як агента психоаналітичного світогляду. Деякі правила психоаналітичного сеттингу, запропоновані З. Фрейдом, сягають ще часів Прокруста. Саме цей персонаж міфів давньої Еллади вперше застосував кушетку з терапевтичною метою. Будучи розглянутий у культурологічному ключі, метод психоаналізу виявляє свою змістову єдність як із міфологічною архаїкою, так і з ритуалами демократичного суспільства. Метод вільних асоціацій – основний засіб побудови клінічної бесіди в психоаналізі, є в той же час головним психоаналітичним ритуалом (ритуалом, конституюючим психоаналіз). Цей ритуал подібний до магічних ритуалів, передусім ритуалів лікувальної магії, але також і теургії – магії релігійної, що прагне впливати на Божество. Показано, що в опорі пацієнтів тлумачній активності аналітика можливі як сторони, що містяться повністю в компетенції психоаналізу, так і сторони, що містяться поза його компетенцією.

Ключові слова: психоаналітичний світогляд, терапевтичний процес, метож вільних асоціацій.

Общую проблему данной статьи составляет побочное влияние психоаналитического мировоззрения на терапевтический процесс, и прежде всего характерные опасности деструктивного воздействия идеологически ангажированной психотерапии на клиента. Проблематика директивности и редукционизма психоаналитических истолкований уже освещалась в работах К. Г. Юнга, К. Ясперса, Л. Бинсвангера, Р. Лэйнга, Дж. Хиллмана, Б. Выше-славцева и других видных психологов и философов. Задача нашей статьи (выдержанной в форме эссе) состоит в последовательном применении метафоры «прокрустова ложа» для понимания позиции терапевта-психоаналитика как агента психоаналитического мировоззрения.

Часть 1. Сопротивление и его герои

Если «*дети подземелья*» и «*труженики моря*» (герои моих предыдущих докладов¹) – это сами психоаналитики, рассмотренные с точки зрения их *идентичности и профессионального занятия* соответственно, то «*герои сопротивления*» – это, без сомнения, *клиенты психоанализа*.

В понимании сопротивления психоаналитиками отправным становится тот клинический факт, «что рассказать пациенту о смысле

его симптома недостаточно для того, чтобы избавиться его от вытеснения» [6, 491]. В сопротивлении З. Фрейду видится сила, направленная на «Я» против вытесненных мучительных представлений (причём сила сопротивления зависит как от степени удалённости вытесненного, так и от активности защищающегося «Я»). По мысли З. Фрейда, механизмы защиты от прежних опасностей вновь начинают действовать в форме сопротивления излечению. И всё же полностью свести сопротивление к актуализируемым инстанцией «Я» механизмам психологической защиты З.Фрейд не находит возможным. В работе «Торможение, симптом, страх» он даёт классификацию из пяти форм сопротивления, в которой три различные в своей динамике формы связаны с «Я» (вытеснение, сопротивление переноса и феномен вторичной выгоды от болезни, основанный на включении симптома в «Я»); но также признаётся сопротивление «Оно» (требующая «проработки» сила навязчивого воспроизведения) и сопротивление «Сверх-Я». (обусловленное потребностью в наказании, мешающей принять выздоровление) [11, 61-62].

В психоаналитическом лечении «сопротивление называются все те слова и поступки анализируемого, которые мешают ему проникнуть в собственное бессознательное. В расширительном смысле Фрейд говорил о сопротивлении психоанализу как об установке на отторжение сделанных им открытий, поскольку они обнаруживали бессознательные желания и приводили человека в состояние

¹ Речь идёт о докладах «Дети подземелья»: проблема психоаналитической идентичности в свете интереса к психоанализу – прочитанном на симпозиуме «Интерес к психоанализу» (2007) и «Труженики моря»: парадоксы невозможной профессии» – сделанном на симпозиуме «Психоанализ – невозможная профессия» (2008).

«психологической угнетённости» [6, 491]. Угнетённость человечества З. Фрейд связывает с нанесённой ему психоанализом *нарциссической травмой* – третьим, *психологическим* ударом, воследовавшим за *космологическим* ударом Н. Коперника и *биологическим* Ч. Дарвина. Он указывает на то, что сопротивления общества психоанализу проистекали не из интеллектуальных, а из аффективных оснований, что «люди в массе относятся к психоанализу так, как к нему относится в отдельности невротик, который лечился по поводу своих расстройств и которому с помощью терпеливой работы удалось показать, что всё произошло именно так, как утверждал психоанализ» [9, 19]. Сравнением с «отдельным невротиком», которому нечто уже удалось «показать», З. Фрейд, определённо, пытается унизить и уязвить своих оппонентов извне, которым покуда ничего «показать» не удалось. Его «победа» над ними держится на своего рода симпатической магии: дескать, вот, смотрите, восковая кукла успешно прокнута! Я же, развернув данное сравнение З. Фрейда в обратную сторону, делаю из него иной вывод: если в «аффективном» сопротивлении социума есть нечто, что психоанализу не удаётся преодолеть (и требует ссылок на отдельного невротика), то вполне ли справедливо доказательство психоаналитических истин сопротивляющемуся невротик в ходе психоаналитического процесса: может, его обманом убедили, этого горемыку? Если «люди в массе» сопротивлялись в комфортных условиях, то анализант – на переднем крае обороны, в позиции лёжа, невыгодной для борьбы.

В. Мазин признаёт «ограниченность аналогии *сопротивление-в-анализе гомологично сопротивлению-в-культуре*», но отмечает три линии отождествления: 1) сопротивление – *ответная реакция*, провоцируемая в одном случае психоаналитиком, в другом – психоанализом; 2) сопротивление – дело, даже *удел* психоаналитика и психоанализа; 3) сопротивление преодолевается *не окончательно*, ведь психоанализ – «адресованная субъекту программа критики культурных институтов, а не революционная программа, направленная на разрушение культурных институтов» [7, 90]. Когда «программа критики культурных институтов» обращается к терапии отдельного человека, она, надо полагать, остаётся «программой критики культурных институтов»; сопротивляющемуся пациенту остаётся либо идентифицироваться с программой, либо защищать – себя и институты. Институты, конечно, – оплоты насилия и низменных побуждений, но вдруг в них есть, что защищать?

Сопротивление психоаналитиками толкуется как препятствование осознанию бессознательного материала. Однако, если быть точным, речь идёт не о *бессознательном материале* как таковом, а об определённом его *видении и структурировании извне*, о *психоаналитическом предвосхищении* того, что является бессознательным материалом пациента. Ч. Райкрофт замечает: «Считается, что пациенты находятся в состоянии сопротивления, если они препятствуют интерпретациям аналитика» [8, 186]. Интерпретативная активность аналитика – вот чему сопротивляются анализанты. А уж насколько аналитик настойчив в утверждении истины и беззащитен в эксплуатации своей доминирующей позиции, зависит от нарциссического «контрсопротивления»² аналитика, определяющегося в своей динамике «полеросом» – законом сопротивления, выведенным Ж. Дерридой, суть коего в соблазнении своей точкой зрения. Полерос утверждает власть инквизиторствующего беспредельщика, и он преодолевает сопротивление пациента – *внушением*. З. Фрейдом психоанализ был весьма решительно отмежеван от внушения ещё на заре создания. В идеале психоанализ внушения не приемлет. Ну а в реальности как? Допустим, психоаналитик придерживается классических взглядов и сознательно внушения не применяет. Но как он уберётся от *самовнушений*, особенно в ситуации получения психоаналитического статуса посредством идентификации с учителями? А если уж ему самому внушена профессионально необходимая вера в психоаналитическую технику и в истинность теории (ведь «я смогу более или менее успешно играть до тех пор, пока могу более или менее успешно занимать ту позицию, которую сама игра допускает и предлагает» [1, 47]), тут уж дело нехитрое передать свою веру дальше – не словами, так мимикой, жестом, либо преувеличенно скромным молчанием. Мол, ничего вам не хочу внушать, но...

Согласно Ж. Лакану, а вслед за ним С. Бенвенуто, психоанализ, как и шахматы, как и любая другая игра-организация (с её правилами и подтекстом), первична по отношению к желаниям субъекта: «В определённый момент я прихожу к этой игре, а следовательно, к желанию играть и выигрывать, но лишь потому, что структура и организация игры предусматривают моё желание» [1, 47]. Желание психоаналитика, предусмотренное психоанализом, опознаётся Ж. Лаканом и С. Бенвенуто как *желание анализирования*. В столкновении сути желания анализирования Ж. Лакан, по мнению С. Бенвенуто, обнаружи-

² Термин образован по аналогии с «контрпереносом».

вает свою *мистическую сторону*: оно предстаёт как «желание достижения абсолютного различия», – приводящее его «к своего рода предельной любви в духе Спинозы» [1, 48]. Именно это «мистическое» желание аналитика подвигает пациента на перенос, который, кстати, – тоже форма сопротивления. Перенос же, рассмотренный как наступающий *в ответ* на желание аналитика, тем самым истолковывается как *контрперенос пациента на аналитика*. Не будь у аналитика желания – не было бы у пациента переноса. Проводимая С. Бенвенуто «ради простоты понимания» аналогия психоаналитического процесса с шахматной игрой, по-моему, не случайна. В шахматах начинающий игру получает преимущество. Белые начинают и выигрывают.

Психоанализ – игра с установленными правилами и подтекстами, провоцирующими на определённые желания и терапевта, и клиента. Внутри этих правил оба могут расположить с удобством желания некоторого типа, другие же желания здесь и приткнуть негде – разве только сведя к желаниям, санкционированным правилами. Среди правил же есть как специально оговариваемые при заключении терапевтического контракта, так и – подразумеваемые. Вряд ли кто из «стремящихся к абсолютному различию» психоаналитиков заранее предупреждает пациента о возможности переноса. Или, скажем, о предстоящей регрессии, – а ведь именно задачей добиться регрессии обусловлена как оговариваемая частота встреч, так и характер терапевтического диалога.

В античной мифологии некто Синис (сын небезызвестного Прокруста) славился силой, позволявшей ему сгибать сосны. Путников он просил ему помочь – поддержать верхушку, не уточняя, что будет дальше, – а затем неожиданно отпуская дерево. Путники, не готовые к такому повороту событий, высоко взлетали, а при падении разбивались. Если и пытались они сопротивляться своей участи, – то с опозданием. Только когда герой Тесей провёл зачистку от разбойников прибрежной дороги из Трезена в Афины, Синис отправился в смертельный полёт и сам. Тесей выступил в данном случае не просто героем, но *героем сопротивления* – носителем *принципа равноценного воздаяния*, согласно которому *действие* (антагониста) *равно противодействию* (героя).

Психоанализ в своём терапевтическом применении не гнёт сосен, дабы клиенты, не успевая опомниться, невесть куда улетали (это, скорее, прерогатива NLP). Именно поэтому психоаналитикам не приходится ждать специальной карательной экспедиции героя-мстителя. Героем сопротивления становится

каждый путник, как только он успевает опомниться.

Борьба психоанализа с сопротивлением идёт соответственно следующей тактике: «Мы делаем сопротивление сознательным там, где оно, как это часто бывает, бессознательно, вследствие своей связи с вытесненным. Мы противопоставляем ему логические доводы, когда оно стало сознательным, или после этого обещаем выгоды и награды Я, если оно откажется от сопротивления... Опыт показывает, что Я всё ещё сталкивается с трудностями при устранении вытеснений и после того, как оно приняло решение отказаться от сопротивлений, и мы назвали эту функцию напряжённого усилия, следующего за таким похвальным решением, фазой «проработки» [10, 61]. Проработка «следует за истолкованием сопротивления, даже если это истолкование представляется безрезультатным; после неё может скрыто совершаться позитивная работа, ведущая к успеху в лечении» [6, 388]. Она предполагает «живое переживание» вытесненных влечений, питающих сопротивление. Ж. Лапланш и Ж.-Б. Понталис подчёркивают, что если в текстах З. Фрейда проработка рассматривается как *активность пациента*, то в постфрейдовские времена (о чём, в частности, свидетельствуют тексты М. Кляйн), в эту активность всё более вовлекается аналитик, не позволяющий пациенту отказаться от некоторых инсайтов и – посредством последовательных истолкований – способствующий их долговременности. Аналитик в этом случае, как понял я, весьма бесцеремонно «дожимает» пациента, пытающегося отделаться от него интеллектуальным согласием и не дать подлинного свидетельства эффективности его интерпретативных усилий.

Название «*герои сопротивления*» звучит иронично. Иронию этому выражению, по-моему, сообщает сопоставление масштабов деяния уложенного на кушетку анализанта с активностью французских антифашистов-подпольщиков. Если же обойтись без этого обесценивающего сопоставления, то в положении клиента психоанализа обнаружится известный трагизм – *трагизм свободы и ограничения*. Психоанализ ему *обещает свободу* (горькую свободу разочарования) и *даёт свободу* (свободу ассоциаций в ограничении бытия-на-кушетке). Свободны ли свободные ассоциации? – вот в чём вопрос.

Ответом на свободные ассоциации становятся интерпретации аналитика, сгущающие переживания несвободы. Интерпретации извне – свидетельства предполагаемой большей компетентности другого человека о твоей душевной жизни. На его стороне – опыт и знакомство с непобедимым в своей истинности

учением; на его стороне, между прочим, и твой на него перенос (и более того, проекция архетипической фигуры целителя). На твоей стороне – всё более шаткая конструкция твоей идентичности. «Идентифицируйся с его интерпретацией – и тебе полегчает!» – так, кажется, нашёптывает демон «полероса», открытого Ж. Дерридой. Сопротивление, оказываемое клиентом в этом случае, мне хочется приветствовать – как свидетельство присутствия здоровых личностных сил, как героическую попытку завоевания свободы взамен *испрашивания* её у психоаналитика как милости.

Часть 2. Свободны ли свободные ассоциации?

Метод свободных ассоциаций – основной метод построения клинической беседы в психоанализе, – это не просто метод. Он является в то же время *главным психоаналитическим ритуалом* (ритуалом, конституирующим психоанализ). Этот ритуал сродни магическим ритуалам, прежде всего ритуалам лечебной магии, но также и теургии – магии религиозной, влияющей на Божество. Это не просто путь, каких много, это Путь, признаваемый единственным в своём роде и непобедимым. Именно этим единственным методом следует вести клиническую практику (и не дай Бог недобрать количество встреч в неделю!), именно он угоден великому Богу, чьё неизречённое имя заменено термином «Бессознательное». Причём угоден именно тем, что позволяет славить Бессознательное на его же собственном языке. Метод по видимости прост, но на самом-то деле адекватно им пользоваться могут только посвящённые; без сакральной санкции он не действует.

Будучи рассмотрен в культурологическом ключе, метод психоанализа обнаруживает своё содержательное единство как с мифологической архаикой, так и с ритуалами демократического общества. *Свобода ассоциаций* – это частный случай свободы слова, и как таковой, без сомнения, принадлежит к завоеваниям демократии. Либеральная демократия, пекущаяся о поддержании свободы в экономической, политической, духовной сферах, опирается на неумолимые в тоталитарности своих уставов демократические институты, на следование жёстким демократическим ритуалам. При условии следования всем ритуалам якобы достигается свобода. Только вот чья?

Психоаналитический сеттинг чётко расписывает границы возможной свободы. Пациенту даётся полная свобода слова (включая свободу от логики), но отбирается свобода действий, свобода принятия жизненных решений. То есть не совсем отбирается: всегда остаётся возможность лечение прервать (не в каждый, однако, момент реализуемая). Усло-

виями психоаналитической процедуры клиенту предлагается регрессировать, переживать и проговаривать свой ранний опыт, и лишь по окончании многотрудной работы, возможно, обрести право распоряжения собственной судьбой. Если ему этот путь к свободе не подходит, то он попросту не туда пришёл. Знал ли он, куда шёл? Здесь встаёт проблема *меры компетентности пациента психоанализа*.

Пациент бывает *вполне (достаточно) компетентным*, если в общих чертах представляет, чего можно ожидать от психотерапии посредством данного метода (в отличие от прочих) и может оценить меру своей готовности к терапевтическим отношениям такого типа. В противном случае, он *не вполне компетентен* и при заключении терапевтического контракта *не свободен* (может принять внушаемое решение). Ему некие отношения предлагают, он – соглашается с условиями игры, надеясь на честность предполагаемого более компетентного партнёра.

Среди пациентов психоанализа *вполне компетентные*, несомненно, есть. Психоанализ – метод интеллектуалистический, посему – привлекающий интеллектуальную элиту, не чуждую чтению психоаналитической литературы. Самим психоаналитикам, конечно, тоже случается выступать в страдательной роли, и как минимум, в течение одного из ответственных периодов своего становления – в ходе учебного анализа, а также далее – всякий раз, когда они, уличённые недремлющим «Сверх-Я» в профессиональном садизме, готовятся во искупление данного греха испытать добровольную муку личного анализа. Мол, извольте видеть: что другим рекомендую, то и сам на своей шкуре испытываю. Смотрите, мне не больно, я даже улыбаюсь!

Есть среди пациентов психоанализа и *не вполне компетентные*. Некоторых засасывает в воронку широко раскрытого брэнда (психоанализ древнее, амбициознее и определённее, популярнее в социуме, чем гештальттерапия, психодрама, арт-терапия, танцевально-двигательная). Некоторым не до тонкости различения – больно уж припекло лечиться! Вы мне, дескать, помогите, а уж как – ваше дело. Кого-то – авторитетные знакомые направили. И вот лежит этот простодушный пациент на кушетке, честно ассоциации проговаривает, условия сеттинга выполняет. Он, согласно этим условиям, имеет высшую свободу говорить всё, что вздумается...

Свободные ассоциации – чья в них свобода? Уж точно не того субъекта, который пришёл на психоаналитическое лечение. Лежит он, свободу слова реализует. А психоаналитики-то у его изголовья про себя иные во-

просы решают, например, *Кто говорит?* И отвечают – *говорит Другой!* Это не ты, обаявшийся выдавать свободные ассоциации, говоришь, а Другой. Что нам тебя слушать, когда Другой говорит! Твоё решение выдавать свободные ассоциации – на самом деле согласие заткнуться и дать слово Бессознательному. Ты это решение сам выбрал, не правда ли?

Когда ранее не предполагаемые аспекты терапевтической ситуации заявляют о себе, пациент начинает сопротивляться: разбойник Синис из прошлой части нашего доклада замешкался и вовремя не запустил его в космос.

Свобода героя достигается на баррикадах сопротивления. Но затруднительно строить баррикады, лёжа на кушетке. Пока клиент не вскочил с неё, обрывая на себе одежду на манер героини картины Делакруа, его героизм остаётся латентным, а сопротивление – контролируемым. В контроле клиентского сопротивления психоаналитик подобен бихевиористу, ибо задача *удержать клиента в анализе* решается с креном в стимул-реактивную парадигму. Отчего же сопротивляющийся клиент остаётся под контролем? На него действует магия кушетки.

Свободные ассоциации атомизируют психическую жизнь личности, устраняют иерархию, необходимую для принятия решений. В философской психологии античной древности атомизм представлял идею дискретности мира и души (всё есть атомы в пустоте), спиритуализм же – идею духовной тотальности (в основе всего – Единое). В глубинной психологии полюс атомизма занят психоанализом (где особенно важна дискретность субъекта), полюс спиритуализма – аналитической психологией (где акцент делается на единство и духовное предсуществование души). Любопытно, впрочем, что ближайшей античной аналогией фрейдовской 2-й топки оказывается модель души, предложенная Платоном (где мыслящая, гневная и воделеющая части представлены вполне психодинамически), а полная атомизация души не предполагает возможности внутреннего конфликта (разве что хаоса). Широко известно расхождение между атомистами Демокритом и Эпикуром по вопросу свободы воли. У первого атомы, составляющие душу, двигаются по заранее заданным траекториям (фаталистический детерминизм), у второго – могут спонтанно отклоняться от заданных траекторий. Поскольку душевные движения человека, по Эпикуру, не являются жёстко запрограммированными, свобода воли им, как будто бы, признаётся – однако переносится на атомный уровень: это не я нечто решил, но атомы мои так повернулись! На место необходимости поставлена как

бы случайность, но эта случайность сродни свободным ассоциациям, которые хаотичны лишь на первый взгляд, а на второй – уже «сверхдетерминированы».

Свободные ассоциации носят оттенок эпикурейского атомного хаоса, но также во многом подобны «свободным» демократическим выборам. Каждый а-том (ин-дивид) демократического общества имеет право на свою волю, которая у него, впрочем, как правило, никогда не актуализируется, поскольку данная игровая система управляется посредством манипуляции. На выборах также производится гарантированный ситуацией *выбор по бессознательным основаниям* (содержащим *переносы* на самодовольные мордочки кандидатов в отцы-начальники, помещённые на предвыборных листовках), выбор в стандартных кабинках, оставляющих человека *наедине со своими проекциями*, выбор в условиях *неопределённости* и засилья внушающих выгодные истины PR-акций. «Вы свободны выбирать! – вещают говорящие головы с телеэкранов. И тут же предлагают своё направление для реализации свободы, – Голосуйте сердцем (головой): в направлении голосования вашего сердца (головой) как раз расположены наши кандидаты! За них (НЕ) стыдно. Они (НЕ) молчат. Они (НЕ) крадут. Они (НЕ) боятся...». Выбор большинства прогнозируем, т.к. подчиняется законам массовых психических явлений. Попробуйте к выборам подойти осознанно, стряхнув с ушей лапшу этих утверждений (и отрицаний) – и ваш голос окажется в сравнительно разумном меньшинстве, противостоящем голосу общей бессознательной стихии. Вас поздравят: вы сделали всё, что могли! – но увы, правила таковы: при демократическом устройстве власть принадлежит воделеющему Бессознательному. Смиритесь и безмолвствуйте: наступила свобода слова.

Часть 3. «Комплекс Прокруста» у психоаналитиков

Уложенные на кушетки регламентом ситуации психоаналитического лечения, клиенты смиряются с привычной ли, неудобной ли для себя ролью *пациента* – страдающего, удел которого – вынужденная пассивность лицом к потолку с развязанным языком, когда всё сказанное «может быть использовано против вас», то есть, разумеется, «вам же, неблагодарным, во благо». Но смирение не окончательно. «Ничего я вам не скажу, проклятые буржуины!» – восклицает герой-Кибальчиш и замолкает. Но для буржуина от *психоанализа* ситуация *отказа признаваться* на допросе не нова и не удивительна. И в проективной тишине клиентского сопротивления создаёт следователь собственные фанта-

зии, также присовокупляемые к протоколу допроса: «Значится, так и запишем: да, вы не жулик; вы Отца убили!».

Некоторые правила психоаналитического сеттинга, предложенные З.Фрейдом, восходят ещё к Прокрусту. Именно этот персонаж мифов древней Эллады впервые применил кушетку с терапевтической целью. Его модель терапии была, пожалуй, чересчур директивна и содержала слишком сильно выраженное нормативное начало. В психоанализе данные недостатки смягчены, но не устранены полностью.

Комплекс Прокруста – не столько личностный комплекс, сколько *стереотип профессионального действия*, в который жёстко впечатана некоторая *фундаментальная мировоззренческая модель*. Сам Прокруст, в предлагаемой им мировоззренческой модели (реализуемой через отсечение лишнего и натяжки недостаточного), предстал весьма субъективистски: к моменту его встречи с «пациентами» кушетка была уже готова. Она не учитывала индивидуальных вариаций, так как представляла для Прокруста его *личный неотменяемый идеал*. Этому идеалу, как выяснил, в конце концов, герой Тесей, не соответствовал и сам Прокруст; а поскольку идеал был «от головы», этой головы-то Прокруст и лишился, взойдя на собственное ложе.

Идеал «от головы», в котором нет места голове, реализуется и психоаналитиками. Их *фундаментальная мировоззренческая модель*, призванная учесть все индивидуальные вариации (чему служит свободное ассоциирование), *подводит данное в клиническом опыте многообразие психической реальности под совокупность родственных объяснительных схем, призванную охватить все случаи, исключив возможность иного*. Теоретическую сторону мировоззренческой модели психоанализа образует фрейдовская метапсихология, но она – не фундамент, а лишь его логическое обоснование (иначе не были бы столь подвижными её составляющие). Фундаментом, скорее, выступает дух *Просвещения*, впитавший восходящий к эпохе барокко *круг пессимистических философских идей о «злой» человеческой природе, обуздываемой общественным договором (Т.Гоббс)*, а также извлечённый из контекста позднейшей (и враждебной Просвещению) романтической культурной среды *шопенгауэровский пессимистический волюнтаризм*. Вне этой модели (задающей генеральное направление, которому З.Фрейд следовал, концептуализируя бессознательное) и кушетка со свободными ассоциациями теряет, если и не всякий смысл, то главную сверхзадачу.

Психоанализ имеет и ряд ключевых отличий от прокруст-анализа. В нём нет телесной хирургической расчленёнки, ибо холодным оружием, редуцирующим пациента к задаваемой кушеткой модели должного, в нём стала мыслительная операция анализа. В нём на место самоуверенного великаньего хамства пришло почитание авторитетов. Прокруст имел смелость устанавливать нормы от своего имени, психоаналитик же имеет идеалы, входящие в «психоаналитическое корпоративное «Сверх-Я». Психоаналитик – не сам Прокруст, а лишь его подручный. Что позволено Прокрусту, подручному не позволено. В функции подручного входит укладывание на кушетки, сличение размеров – но никак не установление мер длины. Если психоаналитик берёт на себя смелость устанавливать меры самостоятельно, то он берёт на себя непростительно много – товарищи по цеху его не поймут. Большинство мер длины (психоаналитических ГОСТов человеческого развития) не подлежит пересмотру со времён Прокруста. Если конкретный психоаналитик начинает «химичить с ГОСТами»³, – его есть, кому остановиться.

В психоанализе клиент интерпретируется. Ситуация интерпретации предрасполагает его к сопротивлению в двух случаях, первый из которых полностью в компетенции психоанализа, второй же – лишь частично.

Пациент превращается в «героя сопротивления» во-первых, в случае, когда психоаналитик в своих интерпретациях подобрался к *открытию* тех пластов бессознательного, к встрече с которыми он (пациент) ещё не готов.

Во-вторых, пациент сопротивляется *произволу психоаналитика*, который навязывает ему под видом открывшейся истины нечто чуждое, этого конкретного пациента не касающееся – «вводит свои фигуры», если говорить на языке гештальта. Если эти фигуры принадлежат лично психоаналитику, есть шанс на их устранение через супервизию и личный анализ аналитика. Если же эти фигуры принадлежат психоанализу, то все психо-

³ Сам Прокруст был уличён в подобной нечестности: по некоторым источникам, в его доме стояло две кушетки: большая для низкорослых и маленькая для высоких. Согласно, например, Р.Грейвсу, Полипемон, прозванный Прокрустом, «жил у дороги, и в его доме было два ложа – одно большое, другое маленькое. Предлагая путникам ночлег, он низкорослых укладывал на большое ложе и вытягивал несчастных до тех пор, пока ноги жертвы не касались края, а высоким предлагал короткое ложе и отрубал им конечности. Некоторые говорят, что у него было только одно ложе, и в соответствии с ним он «удлинял» или «укорачивал» тех, кто попадал к нему в руки. Как бы то ни было, а Тесей поступил с ним так же, как тот поступал с другими» [4, 252].

аналитики, как один, поднимаются на их защиту.

Психоаналитический мир достаточно честен, чтобы обезопасить клиента от злоупотреблений конкретного аналитика. Этой цели служат супервизии, выявляющие те возможные вторжения в работу психоаналитика его личного контекста, которые превращают отношения в нетерапевтические, перенасыщенные контрпереносными чувствами и проективными интерпретациями. Однако, супервизии спасают лишь от *индивидуального произвола психоаналитиков*, но никак не от *произвола самого психоанализа*. Этот метод, как и любой другой метод, имеет свои ограничения. Среди *ограничений психоанализа* есть *отрешенные* психоаналитиками и *неосознанные*. Первые носят преимущественно *операциональный* характер: дескать, с такими-то группами пациентов есть надежда на прогресс, с такими-то она слабеет, а от таких-то лучше вовремя отказаться. Вторые же ограничения носят характер *мировоззренческий*. К сожалению, сами психоаналитики являются носителями ограничений метода, поэтому *неосознанные ограничения* никто из них специально не опишет. Разве что проболтается, не понимая, о чём говорит, а потом не признает. А уж как хорошо умеют сопротивляться психоаналитики! По моему убеждению, мировоззренческие ограничения психоанализа следуют из того факта, что сам *психоанализ – мировоззрение воинствующее*, и как таковое, склонен смотреть на чужие мировоззрения через собственную обесценивающую призму. А попробуй не воинствуй, если тебя идеологически подковало самоуверенное в своём здравом смысле экспансионистское Просвещение!

Поскольку в психоанализе терапевтический метод особенно тесно сращён с идеологией (и только поэтому) я считаю адекватным его применение лишь по отношению к тем пациентам, которым психоаналитический взгляд на мир *сущностно близок*. В противном случае процесс сопротивления не будет полностью укладываться в «юрисдикцию» психоанализа и работа с ним рискует превратиться в милое сердцу аналитика «нанесение нарциссических ран человечеству».

Часть 4. Сопротивление как возможность иного

«*Сущностная близость*» (или «*чуждость*») конкретной личности психоаналитическому взгляду на мир – суждение, опирающееся на язык метафизики. Перевести его на психоаналитический язык у меня нет надежды, поскольку метафизику психоанализ отрицает. Если личность – априори расщеплённый субъект, если её сущность – динамический

конфликт между естественными влечениями и культурными запретами, то сущностная близость любого мировоззрения – факт относительный. Она опознаётся в терминах идеалов – явлений нарциссической природы, существующих в рамках входящей в состав «Сверх-Я» подструктуры «Идеал-Я». Почему, в самом деле, психоаналитик должен следовать требованиям и указаниям одной из инстанций? Релятивистский и критический подход к идеалам вообще открывает путь психоаналитическому конфессиональному прозелитизму (уж свои-то идеалы психо-аналитик абсолютизирует, локализует не внутри психических структур, а в основе человеческой природы).

Сопротивление психоанализу «в массах»
3. Фрейд рассматривал, отталкиваясь от идеи *страха перед новым*: новое требует для своего познания затраты усилий и угрожает понижением удовольствия сравнительно с не требующим усилий старым. С тех пор психоанализ оставил пафос Просвещения и усвоил обаяние классицизма. Сегодняшние верные фрейдисты (с лаканистами вместе) усматривают сопротивление масс уже в *приверженности новому*, в устремлении к «современному» психоанализу, в чём бы он ни заключался. В едином историко-психологическом процессе (процессе становления знаний и представлений о психике) как старость, так и новизна предстают феноменами ситуативными. Не новизна или старость превращают психоанализ в предмет сопротивления, а характер его претензий, обнаруживаемый при встрече.

На границах психоанализа и непсихоанализа – сопротивление возникает вполне обоюдное. Сопротивление психоанализа отстаивает возможность себя, сопротивление психоанализу – возможность иного. То же самое творится на границах любого другого агрессивного в своей экспансии мировоззрения, например, бихевиористского (только сопротивление там опознаётся в терминах реакций на стимулы). Все подобные мировоззрения – нарциссические проекты, и сопротивления на их границах – формы нарциссического соперничества. Нарцисс повсюду в мире видит только себя. Если его экспансии не сопротивляться, вся мировая культура превратится в его сырьевой прилавок, поставляющий материал для критики. Критика культуры с некоторой одной точки зрения есть прокрустов инструмент её унификации. Так, образы мифов о самом Нарциссе и об Эдипе усилиями фрейдизма уплощены в их понимании нашими современниками до клинических метафор, и, будто нет у них другой задачи, обслуживают психоаналитическую теорию развития. Критикуя культуру, психоанализ надеется послужить универсальным судьёй её

ценности, раздающим призы и штрафные санкции. Право судить основано на сакральности психоаналитических истин: они получены из бессознательного. Тот факт, что бессознательное в своей сущностной определённости конструируется психоанализом вполне рационально, ничего не меняет: божественная санкция получена.

Первым среди направлений научной психологии обнаружив бессознательное как психический факт, психоанализ в спешном порядке его «осознаёт» и населяет своими понятиями – застолбляет место – и ревниво следит, чтобы кто другой туда свой флажок не поставил: «Это наше бессознательное; как хотим, так и застроим!». В такой лихорадочной спешке у столь неопределённого предмета как бессознательное, нет другого выхода, как стать носителем авторских проекций.

«Бессознательное структурировано как язык!» – заявляют структурные психоаналитики и лаканизированные фрейдисты. Почему же именно как язык? Потому что вся психоаналитическая работа производится в поле языка. В этом поле психоанализу уютно действовать. Берётся язык, в нём отыскиваются знаки сексуальных влечений. Означающее поставляет клиент, означаемое заранее ожидается. Психоанализу в бессознательном больше ничего и не нужно! «Слон – это могучий фаллос!» – изрекает слепой мудрец, сладострастно ощупывающий хобот.

Но не только психоаналитики столь безапелляционны.

«Психика – не что иное, как совокупность реакций на внешнюю стимуляцию», – заявляют бихевиористы вкупе с рефлексологами. Почему же именно как совокупность реакций на внешнюю стимуляцию? Потому что именно с реакциями упомянутые исследователи имеют дело. Они стимулируют, психика реагирует. Вся работа легко укладывается в схему лабораторного физиологического эксперимента. «Слон – это мышечное сокращение в ответ на стимуляцию электрическим током!» – изрекает слепой мудрец, всесторонне контролируемая датчиками доставшаяся ему ступню.

А у слона, между прочим, есть ещё бивни, которые ни один из мудрецов в расчёт не принимает.

Фрейдовская метапсихология, по утверждению психоаналитиков, возникла как обобщение клинических данных, полученных, прежде всего, методом свободных ассоциаций. Так ли это? Или *клинические данные получены в целях подтверждения базовых исследовательских установок З.Фрейда, а метапсихология стала областью компромисса?* Заметим, что натуралистическая (не феноменологическая) установка психоанали-

за – установка на объяснение активности человека базовыми влечениями – не может быть подтверждена из феноменологических данных, на которых строится герменевтика психоанализа. Чтобы объяснение подтверждалось из этого источника, необходим прыжок в мышлении – с закрытыми глазами и опорой на веру. Какова же эта вера?

Речь идёт, во-первых, о вере в идею о *homo natura*, представляющую собой (по определению Л. Бинсвангера) «научную конструкцию, которая возможна, только если она основывается на деструкции эмпирических знаний человека о самом себе – то есть на деструкции антропологического опыта» [3, 36-37]. Причём «естественнонаучная идея *homo natura* должна «уничтожить» человека до такой степени, чтобы его можно было принимать за живущего и доступного пониманию только в одной из его многочисленных матриц значения. Она должна пробираться через научную диалектику до тех пор, пока не останется продукт диалектической редукции, *tabula rasa*. В ходе этого процесса всё, что делает человека человеком, а не животным, уничтожается... Только когда человек, «и его образ жизни», таким образом, уничтожен, можно начать *создавать* его согласно отдельному принципу или идее, будь то *стремление к власти* Ницше, несущее в себе возможность вновь наполнить смыслом его измученную жизнь, или *принцип удовольствия* Фрейда, способный поддерживать и упрочивать жизнь» [3, 45].

Во-вторых, речь идёт о вере в некое мифическое первособытие, к которому как к ресурсу убеждённости обращается весь психоаналитический мир. Напомню, свободные ассоциации – главный терапевтический ритуал психоанализа. Любой ритуал отсылает к первособытию. Данным первособытием не может считаться миф об Эдипе или Нарциссе (это – не более чем иллюстрации, дающие психоаналитической вере яркие ярлыки). Как представитель естественнонаучной религии, З. Фрейд должен был найти это событие не в сакральной реальности древних греков, а в сакрализованной естественной или социальной истории (лучше всего – на их пересечении). Лишь в такое первособытие уверует сторонник идеи о *homo natura*.

В-третьих, речь идёт о вере в такое первособытие, которое в своём содержании содержит тему грехопадения. Если грех – это бытие извращённое, патологическое, то *обращение к психопатологии как к нормативной дисциплине, структурирующей обыденную психическую жизнь*, требует надёжного *теологического обоснования через акт грехопадения*. Критический и пессимистический

строй психоаналитической мысли, слишком привязанный к темам запрета, кары, фрустрации, абстиненции, показывает, что психоанализ – не счастливая религия желаний, но отчаявшаяся мистика преступления и наказания.

В целом *психоаналитическая религиозность относится к отрицательным, атеистическим формам религиозности*, для которых особенно характерны акты кумиротворчества – сакрализации чего-либо профанного (фигуры вождя, института науки, социалистического или демократического устройства общества). Религиозные привнесения заметнее в прикладном психоанализе, чем в психоанализе клиническом, которому приходится контактировать с психической реальностью пациентов и преодолевать их сопротивление в терапевтическом поединке. Уделом клинического психоанализа становится, кроме прочего, поиск медицински заверенных «аргументов бытия Божия», оправдывающего смелые заявления психоанализа прикладного о скрытой в бессознательном сути творческих актов в любом культурном поле.

Ниже помещены три отрывка, содержащих *мистическое прозрение* разными авторами *первособытия, заключающего в себе момент грехопадения*.

Отрывок 1 – из работы З. Фрейда «Тотем и табу». В этой работе мистический настрой основателя психоанализа проявлен в своей чистоте, так как он отходит от компромиссов с реальностью и решается на совсем бездоказательные заявления. Авторитетная роль Священного Писания во фрейдовской, коренящейся в духе Просвещения, модели религиозности, разумеется, переходит к Ч. Дарвину:

«В Дарвиновской первичной орде нет места для зачатков тотемизма. Здесь только жестокий ревнивый отец, берегающий для себя всех самок и изгоняющий подрастающих сыновей, и ничего больше. Это первоначальное состояние общества нигде не было предметом наблюдения. То, что мы теперь ещё находим как самую первобытную организацию, что теперь ещё сохраняет силу у известных племён, представляет собой *мужские союзы*, состоящие из равноправных членов и подлежащие ограничению согласно тотемистической системе при материнском наследовании. Могло ли произойти одно из другого и каким образом это стало возможным?

Ссылка на торжество тотемистической трапезы позволяет нам дать ответ: в один прекрасный день изгнанные братья соединились, убили и съели отца и положили таким образом конец отцовской орде. Они осмели-

лись сообща и совершили то, что было бы невозможно каждому в отдельности. Может быть, культурный прогресс, умение владеть новым оружием дал им чувство превосходства. То, что они, кроме того, съели убитого, вполне естественно для каннибалов-дикарей.

Жестокий отец был несомненно образцом, которому завидовал и которого боялся каждый из братьев. В акте поедания они осуществляют отождествление с ним, каждый из них усвоил часть его силы. Тотемистическая трапеза, может быть, первое празднество человечества, была повторением и воспоминанием этого замечательного преступного деяния, от которого многое взяло своё начало; социальные организации, нравственные ограничения и религия.

Для того, чтобы, не считаясь с разными предположениями, признать вероятными эти выводы, достаточно допустить, что объединившиеся братья находились во власти тех же противоречивых чувств к отцу, которые мы можем доказать у каждого из наших детей и у наших невротиков, как содержание амбивалентности отцовского комплекса. Они ненавидели отца, который являлся таким большим препятствием на пути удовлетворения их стремлений к власти и их сексуальных влечений, но в то же время они любили его и восхищались им. Устранив его, утолив свою ненависть и осуществив своё желание отождествиться с ним, они должны были попасть во власть усилившихся душевных движений. Это приняло форму раскаяния, возникло сознание вины, совпадающее с испытанным всеми раскаянием. Мёртвый теперь стал сильнее, чем он был при жизни; всё это произошло так, как мы теперь ещё можем проследить на судьбах людей. То, чему он прежде мешал своим существованием, они сами себе теперь запрещали, попав в психическое состояние хорошо известного из психоанализа «*позднего послушания*». Они отменили поступок, объявив недопустимым убийство заместителя отца тотема, и отказались от его плодов, отказавшись от освободившихся женщин. Таким образом, из сознания вины сына они создали два основных табу тотемизма, которые должны были поэтому совпасть с обоими вытесненными желаниями Эдиповского комплекса» [11, 331-333]. «Тотемистическая религия произошла из осознания вины сыновей, как попытка успокоить это чувство и умиловить оскорблённого отца поздним послушанием. Все последующие религии были попытками разрешить ту же проблему, – различными, – в зависимости от культурного состояния, в котором они предпринимались, и от путей, которыми шли, но все они преследовали одну и ту же цель – реакцию на великое событие, с ко-

торого началась культура и которое с тех пор не даёт покоя человечеству» [11, 334].

Отрывок 2 – из книги мистика эпохи Возрождения Я. Бёме «*Аврора, или утренняя звезда в восхождении*». Образность мистического опыта этого автора обладает особой яркостью. В цитируемом трактате он указывает на происхождение человеческой и ангельской природы из семи источных духов в Божественной силе. Когда какой-то из этих духов теряет связь с Богом, он разрушительно влияет на все остальные и приводит к падению человека или ангела к дьявольскому состоянию. К пониманию источных духов Я. Бёме подходит, отталкиваясь в основном от сенсорного критерия и затем интуитивно связывает их с определёнными психическими феноменами и функциями.

Первым из источных духов оказывается *терпкое качество*; «оно есть качество ядра или сокровенного существа, острота, стягивание воедино и или проницание в салиттере, очень острое и терпкое, и порождает твёрдость, а также холод; воспламенённое же порождает остроту, подобно соли. Это особый вид, или источник гнева в Божественном салиттере...» [2, 87]. Вторым источным духом есть сладкое качество; «оно есть одоление терпкого качества и самый источник милосердия Божия, побеждающего гнев; им укрощается терпкий источник, и восходит милосердие Божие» [2, 88]. Третий источный дух – *горькое качество* «которое есть проницание или принуждение сладкого и терпкого, и есть качество дрожашее, проницающее и восходящее» [2, 89]; от него происходит небесная радость; оно также зовётся сердцем, «ибо это есть дрожаший. Бурный, восходящий, проницающий дух, торжество и радость, восходящий источник смеха» [2, 90]. Четвёртое качество – *зной*; это истинное начало жизни; «зной зажигает все качества: отсюда возникает (рождается) свет во всех качествах, так что одно видит другое... Отсюда происходят чувства и мысли» [2, 92]. Пятым качеством, порождаемым следом, выступает *любовь*. В зное возникает «молния, и восходит в сладкой родниковой воде, и горькое качество делает её ликующей, и терпкое делает её сияющей и сухой и телесной, и сладкое делает её кроткой, и в сладком она получает впервые своё сияние: и вот теперь молния или свет пребывает в середине, как некое сердце. Когда же этот свет пребывает в середине, светит в четырёх духов, то силы четырёх духов восходят в свете, и оживают, и любят свет, то есть, принимают его в себя, и становятся чреваты им» [2, 134]. Шестым источным духом в Божественной силе есть звук или *звон*, «так что всё в нём зvu-

чит и звенит; отсюда следует речь и различие всех вещей, а также голос и пение всех ангелов; и от него зависит образование всякого цвета и красоты, а также небесного царства радости» [2, 117]. Седьмой дух – *тело*, порождаемое из предыдущих шести; «в нём пребывают все небесные образы, и в нём всё образуется и слагается, и в нём восходит красота и радость» [2, 131].

В подробном описании Божественного устройства Люцифера и патологического его развития мы видим данные Я. Бёме *внутриличностные основания греха* как извращения гармоничного бытия. Падение Люцифера из ранга второго из троих предводителей ангельских царств (в ряду с Михаилом и Уриилом) в дьявольское состояние объясняется через отпадение семи духов его ангельской природы от Бога.

«Семь духов природы в ангеле должны были радостно играть и восходить в Боге Отце своём, как поступали они до своего тварного состояния, и радоваться в своём новорожденном сыне которого они породили из самих себя, и который есть свет и разумение их тела.

И этот свет должен был кротко восходить в сердце Божию; и радоваться в свете Божию; и радоваться в свете Божию, как дитя у своей матери; надлежало бить там сердечной любви и приветному целованию, весьма кроткому и сладостному вкушению.

В этом свете должен был всходить звук и звучать, с пением и звоном, хвалением и ликованием, и все качества должны были радоваться в нём, и каждый дух совершать свой Божественный труд, как сам Бог Отец; ибо сем духов обладали им в совершенном познании, ибо они качественно совместно с Богом Отцом, так что могли видеть, осязать, вкушать, обонять и слышать всё, что делал Бог Отец их.

Восстав же в остром возжжении, они поступили вопреки природному праву иначе, нежели как поступал Бог отец их, и это был источник враждебный всему Божеству. Ибо они зажгли салиттер тела, и породили высокоторжествующего сына, который в терпком качестве был твёрд, груб, мрачен и холоден, в сладком же – жгуч, горек и огнен; звук его был жестоким треском огня, а любовь – высокомерною враждой против Бога» [2, 177].

«Но как они ничего не могли предпринять и ничего совершить на старом своём престоле, то стали лстыть друг другу: если они поднимутся против рождения Божия, и будут чувствовать в высочайшей глубине, то ничто не сможет равняться с ними, так как они могущественнейший князь в Боге.

Терпкое качество было первым убийцею и льстецом, ибо когда оно увидело, что породило такой прекрасный свет, то стиснуло себя ещё более жестоко, нежели как сотворил его Бог, имея в мысли стать ещё гораздо страшнее, и стянуть всё воедино во всей своей области, и держать всё, как строгий господин. До некоторой степени ему и удалось кое-что сделать, откуда получили происхождение своё земли и камни, о чём я напишу при сотворении мира.

Горькое качество было вторым убийцею: взойдя на молнии, оно стало раздирать и ломить в терпком качестве с великою силою, как если бы хотело расторгнуть тело; но терпкое качество дозволило ему это; иначе оно, конечно, могло бы пленить горького духа, и купать его в сладкой воде, пока не прошло бы высокомерие; но оно желало иметь подобного братца, ибо это было на пользу ему, так как горький дух берёт начало своё и от него, как отца своего, и оно могло бы возбранить ему.

Зной есть третий дух убийства, умертвивший мать свою, сладкую воду; но терпкий дух виною тому, ибо это он своим суровым стяжением и затверждением совместно с горьким качеством так жестоко возбудил и зажёл огонь, ибо огонь есть терпкого и горького качества меч.

Но так как огонь восходил в сладкой воде, то он имеет в своей власти и бич, и мог бы удержать терпкое качество в воду; но и зной сделался таким льстецом, и лицемерил вместе со старшим качеством, а именно терпким, и помог умертвить сладкую воду.

Звук есть четвёртый убийца; ибо он получает звонкость свою в огне, в сладкой воде, и восходит приятно и нежно во всё тело.

Он также не сделал этого; но поднявшись в воде в терпкое качество, стал также лицемерить с ним, и взлетать бурно, как громовой удар: этим он хотел доказать свою новую Божественность; и огонь устремился, как в грозном блистании, и этим мнили они возвеличиться превыше всех вещей в Боге.

И так поступали они, пока не умертвили мать свою, сладкую воду; тогда всё тело стало долиною тьмы, и не было больше у Бога, чем бы помочь здесь» [2, 196-197].

Убийство матери-воды стало преодолением точки возврата в описанном внутреннем конфликте. Вслед за этим у Люцифера возникает четыре новых «сынка» – мотивационных новообразования: *гордость* (подвигшая захотеть стать превыше Бога), *жадность* (устремившая к господству над всеми ангельскими царствами), *зависть* (повелевшая уничтожить непокорных за прочими ангельскими вратами) и *гнев* (обратившийся на природу Божию). Эти

четыре греха, знаменующие необратимое движение субъекта по патологическому пути, происходят от исходного согрешения – *первоубийства*. На наш взгляд, любопытна параллель между проводимой Я. Бёме идеей *совместного первоубийства матери* («сладкой воды») и представленным выше сциентистским мифом З.Фрейда о *совместном первоубийстве отца* членами первобытной орды. Только первоубийство у это имеет не эдипальный, а нарциссический характер. Различна и мотивировка первоубийства. У Я. Бёме это грех не алчности, но гордости. Зато в обоих случаях печать от совершённых актов ложится на всю человеческую природу.

Отрывок 3 – из трактата Л. П. Карсавина «О личности». Автор – создатель последней философской системы в русской традиции метафизики всеединства. *Патология личности* рассматривается Л. П. Карсавиным в терминах *несовершенства, греха, вины и кары*. Несовершенство личности заключается в преобладании разъединённости над единством и в недостаточности самого разъединения; оно связано с её тварностью, но не тождественно тварности. Несовершенство твари есть её *грех* – т.е. свободное избрание ею своего несовершенства и свободное обладание им.

«Тварь могла по зову Божьему самовозникнуть из небытия, через самоотдачу ей Бога стать на Его место, чтобы через её самоотдачу Ему и её пакинебытие Он снова был и она сопричастовала Его самовоскресению. Но она могла и не ответить на Божий призыв, т.е. не возникнуть и совсем не быть, ибо Бог к бытию её не принуждал, не творил её без её согласия, но создавал свободную» [5, 203]. «Ещё не сущая тварь услышала зов Божий и захотела отдать себя Богу, или быть. И она стала отдавать себя Богу, существовать и возрастать в Богопричастии, делаясь личностью и вторым Богом. Однако, только начав своё Богобытие и бытие, тварь сейчас же стала стремиться в себя и, словно очертив себя магическим кругом, вертеться в нём, как белка в колесе. Она вдруг захотела быть в себе и для себя так, как если бы Бога совсем не было, видеть же, что всё в ней и она сама – Божье, не хотела. Полученное от Бога она попыталась похитить себе, т.е. сделать исконно своим, хотя у Бога начала не было, а у неё начало было. Она стала считать полученное как бы и неполученным: «хищением» хотела сравняться с Богом. Вместо истинного утверждения через самоотдачу она захотела самодовлеть и самоутверждаться, т.е. смирение подменила гордынею. Божья жизнь

через смерть стала в ней дурною бесконечностью умирания, роковой необходимостью тления.

Всё это не следует понимать как временной ряд актов. Потому скажем ещё иначе. – В ответ на зов Божий тварь восхотела не бытие, а какую-то часть бытия. Она словно поставила себя в мыслимом движении своём от небытия к полноте бытия некую грань, далее которой двигаться ей было лень. Она хотела не «быть» и не «не быть», а – «немножечко быть». Но бытие не делимо и не участвуемо; и хотеть часть бытия всё равно что хотеть небытия, т.е. совсем не хотеть быть ... Бог исполнил нелепое хотение твари. Он сделал «полубытие», «участнённое бытие» действительным, а потому и возможным, почему мы и в состоянии его как-то мыслить и о нём говорить. Бог словно включил полубытие в бытие. Он не приневолит твари быть вполне, ибо сама тварь этого не хотела ... Он точно выполнил хотение твари: дал ей ровно столько бытия, сколько она вожелела, хотя это и было невозможным. Бог даровал твари часть Себя самого, хотя он и не участвуем, дав ей возможность и силу в ней, в твари, Его участвовать и делить. Полубытие твари Он сделал бытием, Собою.

Так возник величайший и основной парадокс, обнаруживаемый несовершенной личностью. Мы настолько несовершенны, что считаем всё действительное разумным. Мы признаём наше бытие и наш мир непротиворечивыми, а пытаемся обличать противоречивость всего совершенного и Божественного. Но ясны и прозрачны Божественные тайны, которые насыщают более всякой постижимости и, всегда оставаясь тайнами, всегда всё более и более постигаются. А вот несовершенное бытие так действительно загадочно, противоречиво и нелепо» [5, 204-205].

Карсавинский подход к грехопадению указывает на ключевую роль греха малодушия. Грех совершается не в форме отцеубийства, а в форме *недобросовестности самопожертвования*. Бог жертвует собой ради человека (чем он весьма отличен от фрейдовского самца, стоящего во главе орды, который, если и жертвует собой, то весьма недобровольно). Человек *сопротивляется* идее пожертвовать собой ради Бога, старается её не осознать. Человеческое малодушие рационализируется, внутрочеловеческие проблемы проецируются на Божественное бытие.

А теперь давайте представим, что пациента, лежащего на кушетке, анализируют не по З. Фрейду, а по Я. Бёме или

Л. П. Карсавину. Что меняется? Свободные ассоциации остаются всё те же, а вот истолкования отличаются; вслед за ними претерпевает трансформацию и сопротивление. Пациент отпирается признанию очевидного, он не желает признавать действие в себе семи источных духов! Но следует тщательная проработка – и гений Якоба Бёме находит своё подтверждение в клиническом материале. Пациент на личном опыте переживает и проговаривает желания своих источных духов. Отныне комплекс Люцифера обретает для него внутреннюю достоверность. И вся культура отныне – что это, как не запоздалая иллюзорная попытка обретения дисгармонизированным расщеплённым субъектом сладкой воды?

Другой пациент, допустим, сопротивляется признанию в себе глубинного альтруистического начала (ведь как успокоительно признать свою эгоистическую мотивацию выводимой из человеческой сущности и санкционированной свыше!), но аналитик-карсавинец не сдаётся и путём последовательных интерпретаций ассоциативного материала возвращает его к осознанию момента отпадения от Божественного всеединства Личности. У пациента уши сворачиваются в трубочки от услышанных откровений, но в глубинах души зреет неутешительное открытие: похоже, его проблемы с отцом – не просто результат сексуального соперничества из-за матери.

Думаете, у этих пациентов не наступит улучшения? Отчего же не наступит, если они проделали серьёзную внутреннюю работу – над обнаружением и интеграцией фрагментов своей психической реальности?

Подведём основные *итоги*.

В сопротивлении пациентом истолковательной активности аналитика возможны как стороны, находящиеся полностью в компетенции психоанализа, так и стороны, находящиеся вне его компетенции. Среди *ограничений психоанализа* есть *отрефлексированные* психоаналитиками (имеющие преимущественно *операциональный* характер) и *неосознанные* (*мировоззренческого* характера). Мировоззренческие ограничения психоанализа следуют из того факта, что *психоаналитическое мировоззрение – воинствующее*, и склонно обесценивать другие мировоззрения.

Ограничение клинического психоанализа, связанное с обесцениванием иных мировоззрений, предстаёт в таком феномене как *комплекс Прокруста*. Это не столько личностный комплекс аналитика, сколько его *стереотип профессионального действия*, в который жёстко впечатана некоторая *фундаментальная мировоззренческая модель*.

Метод свободных ассоциаций – основной метод построения клинической беседы в

психоанализе, – признан *главным психоаналитическим ритуалом* (ритуалом, конституирующим психоанализ). Он обнаруживает содержательное единство как с мифологической архаикой, так и с ритуалами демократического общества. (Свобода ассоциаций – частный случай свободы слова). Психоаналитическая религиозность относится к отрицательным, атеистическим формам религиозности, для которых особенно характерны акты кумиротворчества – сакрализации чего-либо про-

фанного. Любой ритуал отсылает к *первособытию*. З. Фрейд нашёл его на пересечении сакрализованных им естественной и социальной истории.

Религиозные привнесения заметнее в прикладном психоанализе, чем в психоанализе клиническом, которому приходится контактировать с психической реальностью пациентов и преодолевать их сопротивление в терапевтическом поединке.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Бенвенуто С.* Сопротивление аналитиков психоанализу / С. Бенвенуто // *Психоанализ: часопис.* – 2005. – № 1 (6). – С. 36-53.
2. *Бёме Я.* Аврора, или Утренняя заря в восхождении / Я. Бёме. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
3. *Бинсвангер Л.* Бытие-в-мире. Избранные статьи / Л. Бинсвангер. – М.: Рефл-Бук, К.: Ваклер, 1999. – 336 с.
4. *Грейвс Р.* Мифы древней Греции / Р. Грейвс. – М.: Прогресс, 1992. – 624 с.
5. *Карсавин Л. П.* Религиозно-философские сочинения / Л. П. Карсавин. – М.: Ренессанс, 1992. – 325 с.
6. *Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б.* Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.
7. *Мазин В.* Сопротивления психоанализа 1925/2004 / В. Мазин // *Психоанализ: часопис.* – 2005. – № 1 (6). – С. 54-97.
8. *Райкрофт Ч.* Критический словарь психоанализа / Ч. Райкрофт. – СПб.: ВЕИП, 1995. – 288 с.
9. *Фрейд З.* Сопротивление психоанализу / З. Фрейд // *Психоанализ: часопис.* – 2005. – № 1 (6). – С. 13-20.
10. *Фрейд З.* Торможение, симптом, страх / З. Фрейд // *Психоанализ: часопис.* – 2007. – № 1 (9). – С. 10-72.
11. *Фрейд З.* Тотем и табу / З. Фрейд // *Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет.* – Тбилиси: Мерани, 1991. – С. 193-350.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2011 р.

ЕТИЧНИЙ КОДЕКС УНІВЕРСИТЕТУ ЯК СИСТЕМА КООРДИНАТ ДЛЯ ДІЛОВОЇ ПОВЕДІНКИ УЧАСНИКІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

О. В. Винославська

*кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології і педагогіки
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті наведено результати порівняльного аналізу особливостей етичних стратегій зарубіжних та вітчизняних університетів, розкрито провідні принципи етичних кодексів університетів, показано роль етичних кодексів в організаційному розвитку університетів. Досліджено структуру етичного кодексу університету і процедуру його розробки. Показано регулятивні можливості етичних кодексів щодо вирішення етико-психологічних проблем, які мають місце у професійній діяльності учасників навчально-виховного процесу. Виявлено психологічні умови та чинники, що сприяють прийняттю і реалізації етичного кодексу в університеті. Розкрито поняття «психологічний контракт» і доведено необхідність його дотримання адміністрацією університету й іншими учасниками навчально-виховного процесу.

Ключові слова: етична стратегія організації, етичний кодекс, психологічний контракт, університет.

Проблеми психології моральності, що виникають як всередині організації так і у відносинах організації з іншими економічними агентами, споживачами, владою, місцевим населенням тощо (далі інтересантами), дедалі почали привертати увагу дослідників різних країн [2; 4; 11; 15 та ін.]. Етичні проблеми є актуальними і для вищих навчальних закладів, які в умовах глобальної економічної кризи мають виконувати місію фасилітаторів розвитку економічного і соціального середовища, до якого вони належать [17]. Розробка і впровадження у вищих навчальних закладах виважених етичних стратегій покликані сприяти підвищенню рівня їхньої корпоративної соціальної відповідальності щодо виконання цієї ролі.

Виходячи з актуальності проблеми, об'єктом дослідження було обрано впровадження етичної стратегії університету як освітньої організації.

Предметом дослідження виступили особливості розробки, введення та реалізації етичного кодексу в університеті.

Мета даного дослідження полягала у визначенні основних способів підвищення етичного рівня університету як освітньої організації, а також в аналізі основних процедур з розробки, введення та реалізації етичного кодексу в університеті.

Відповідно до мети у дослідженні вирішувалися наступні завдання:

- 1) провести порівняльний аналіз особливостей етичних стратегій зарубіжних та вітчизняних університетів, розкрити провідні принципи етичних кодексів університетів і показати роль етичних

кодексів в організаційному розвитку університетів;

- 2) з'ясувати основні етико-психологічні проблеми, що мають місце у професійній діяльності учасників навчально-виховного процесу в університеті;
- 3) дослідити структуру етичного кодексу університету і процедуру його розробки;
- 4) виявити психологічні умови та чинники, що сприяють введенню і реалізації етичного кодексу в університеті;
- 5) розкрити поняття «психологічний контракт» і довести необхідність його дотримання усіма учасниками навчально-виховного процесу в університеті.

Згідно організаційної теорії, розвиток університету як освітньої організації має на увазі позитивні зміни в його функціонуванні. Дослідження в галузі організаційного розвитку спираються на різні розділи психологічної науки, зокрема, на теорії мотивації, людських стосунків, групової динаміки. Підвищення етичного рівня університету як освітньої організації стає можливим лише через реальні зміни в організаційній культурі, спрямовані на перегляд її керівниками і працівниками своїх етичних настановлень і поведінки.

Аналіз наукових джерел з організаційної психології (Винославська О. В., 2005; Петрунін Ю. Ю. и Борисов В. К., 2004; Рейні Х. Д., 2002; Шепель В. М., 1989; Cederblum J., Dougherty C. J., Fridman M., Fridman R., 1990 та ін.) дозволив виділити основні способи підвищення етичності поведінки адміністрації, науково-педагогічних працівників і студентів, що сприяють організаційному розвитку. До них

відносяться *етичні кодекси, карти етики, комітети з етики, соціальні ревізії, навчання етичній поведінці, етична експертиза, етичне консультування* [2; 5; 9-12; 14; 19; 20].

Етичні кодекси описують систему загальних цінностей і правил етики, яких, на думку організації, мали б дотримуватися її працівники. Як правило, організації доводять ці етичні норми до своїх працівників у вигляді видрукованих матеріалів.

Карти етики є набором етичних правил і рекомендацій, які конкретизують етичний кодекс організації для кожного її співробітника. Вони містять також ім'я і телефон консультанта організації з етичних питань. Цей метод частіше застосовується у великих компаніях і корпораціях.

Комітети з етики створюються в організаціях як постійні підрозділи для оцінювання повсякденної практики з позиції етики. Особливістю комітетів з етики є те, що майже всі їх члени – керівники вищого рівня.

Соціальні ревізії пропонуються для оцінювання і складання звітів про соціальний вплив дій і програм організації. На думку прихильників соціальної ревізії, звіти такого типу можуть свідчити про рівень соціальної відповідальності організації.

Навчання етичній поведінці застосовується організаціями для підвищення показників етичності поведінки керівників і рядових співробітників. Ознайомлення працівників з етикою бізнесу підвищує їхню сприйнятливість до етичних проблем, що можуть перед ними виникнути. Викладання етики бізнесу керівникам на курсах підвищення кваліфікації є ще одним шляхом навчання етичній поведінці, завдяки чому слухачі починають краще розуміти ці проблеми.

Етична експертиза являє собою всебічний аналіз конкретного аспекту діяльності організації, який викликає занепокоєність вищого керівництва, персоналу або громадськості і може вплинути на імідж і розвиток організації. Її результатом стає система припущень, спрямованих на покращення морального клімату і моральної репутабельності організації.

Етичне консультування здійснюється за участі зовнішніх компетентних фахівців у випадках неможливості розв'язання моральних проблем, що виникли в організації, власними силами (або за відсутності в ній відповідних структур).

У вищих навчальних закладах основним напрямом впровадження етичних стратегій виступає створення і прийняття етичних кодексів, які розглядаються як система координат для підвищення етичності ділової поведінки адміністрації, викладачів, студентів та навчально-допоміжного персоналу. На сьогодні ети-

чні кодекси або кодекси етики існують у багатьох провідних університетах світу. Автором були досліджені кодекси етики University of Virginia, Baylor University, University of Southern California (США); Central European University; University of Art, London, Oxford Brookes University (Англія); Universities of Bologna, Parma, Siena, Padua (Італія); University of Freiburg, Hamburg University, Munich University (Німеччина); University of Western Australia, Murdoch University in Australia та ін. Починають приділяти увагу розробці етичних кодексів Російські університети (Вища школа менеджменту Санкт-Петербурзького державного університету, Російський державний педагогічний університет, Московський державний університет).

Провідними принципами етичних кодексів університетів виступають відповідальність перед усіма інтересантами, конкурентоздатність, служіння суспільству, етична поведінка, повага до закону, підтримка міжнародного співробітництва, повага до оточуючого середовища.

На жаль, в українських університетах впровадженню кодексів етики ще й досі не приділяють належної уваги. У багатьох випадках навіть відбуваються спроби ототожнення етичного кодексу із статутом вищого навчального закладу. Проте, неминучий перехід українських вищих навчальних закладів на міжнародні стандарти вищої освіти, пов'язаний з інтеграцією, вимагає дослідження психологічних чинників, які впливають на впровадження університетами етичних кодексів [4; 11]. У зв'язку з цим ми вважаємо за потрібне висловити деякі міркування щодо розробки та впровадження етичних кодексів університетів.

Проведені дослідження свідчать, що в процесі професійної взаємодії учасників навчально-виховного процесу в університетах виникає безліч етико-психологічних проблем, вирішення яких є утрудненим через відсутність формалізованих етичних кодексів. Зокрема, це було підтверджено у нашому дослідженні, присвяченому виявленню специфічних особливостей реалізації науково-педагогічними працівниками вищої школи етичних норм професійної діяльності, а також з'ясування найбільш серйозних обмежень, з якими зустрічаються викладачі в процесі здійснення ними морального вибору [4]. Систематизація фактичного матеріалу, що був отриманий у цьому дослідженні, дозволила виділити чотири основні типи ситуацій взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу, в яких викладачі найчастіше зустрічаються з утрудненнями в реалізації етичних норм професійної діяльності.

Ситуації *першого* типу виникають у взаємовідносинах «*викладач – студент*», а саме:

викладач – потік студентів; викладач – група студентів; викладач – студент.

Ситуації *другого* типу виникають у взаємовідносинах «*викладач – викладач*» у процесі реалізації ними таких напрямів професійної діяльності як: організаційна робота; навчальна робота; наукова робота; методична робота.

Ситуації *третього* типу виникають у взаємовідносинах «*викладач – керівник*» з приводу здійснення викладачами усіх зазначених вище напрямів професійної діяльності.

Ситуації *четвертого* типу виникають у взаємовідносинах «*викладач – допоміжний персонал*», тобто у процесі взаємодії з працівниками деканатів, бібліотеки, відділу кадрів, бухгалтерії, технічних служб, лаборантами тощо.

У керівників університетів виникає велика кількість етико-психологічних проблем, пов'язаних з розбіжністю етичних настановлень учасників навчально-виховного процесу, відсутністю у них навичок етичної взаємодії і вміння встановлювати етичні взаємовідносини.

Отже, етичний кодекс має виконувати в університеті функцію системи координат для ділової поведінки, щоб усі учасники навчально-виховного процесу розуміли етичні цінності своєї організації, зокрема, в етичному кодексі мають бути відображені правила поведінки в нестандартних ситуаціях (наприклад, це знизить ризик того, що викладач розгубиться в спілкуванні з «важким» студентом або навчально-допоміжним працівником), а також порядок внутрішньої взаємодії (наприклад, налагоджений обмін інформацією підвищить швидкість вирішення методичних, організаційних та інших питань). Окрім того, етичний кодекс університету має регулювати відносини з усіма зовнішніми інтересантами.

Перед тим як починати розробку етичного кодексу університету, керівництву бажано створити базу власних уявлень про етичні норми в організації. Корисним буде ознайомлення з аналогічними кодексами, що діють в інших вищих навчальних закладах. У контексті інтеграції до європейського освітнього простору варто ознайомитися з кодексами етики провідних європейських університетів. Далі потрібно з'ясувати, які саме проблеми професійно-етичного характеру, відповідно до виділених вище типів, виникають у повсякденній діяльності адміністрації, викладачів, студентів та інших працівників університету і на конкретних прикладах описати бажану і небажану для них поведінку. Ця робота може бути доручена соціологічній або психологічній службі вищого навчального закладу.

При розробці етичного кодексу університету важливою є залученість до обговорення його положень учасників навчально-виховного

процесу всіх рівнів. При цьому слід враховувати, що в Україні стандарти можуть не завжди прийматися співробітниками, а їхня імплементація в директивному порядку, швидше за все, провалиться. Тому до етичного кодексу слід включати лише реальні положення, які не тільки **мають**, але й **можуть** бути здійснені.

Структура етичного кодексу вищого навчального закладу, як правило, включає такі розділи:

1. Преамбула (вступні положення щодо місії вищого навчального закладу і призначення його етичного кодексу).

2. Загальні принципи (відповідальність, конкурентоздатність, служіння суспільству, етична поведінка, підтримка міжнародного співробітництва, повага до оточуючого середовища тощо).

3. Принципи взаємовідносин з інтересантами (правила етичної поведінки та обов'язки працівників по відношенню замовників, інвесторів, студентів, держави, конкурентів, місцевих громад тощо).

4. Правила етичної поведінки та обов'язки членів трудового колективу по відношенню до університету.

5. Взаємовідносини між співробітниками (як вирішувати конфлікти усередині колективу та ін.)

6. Ставлення організації до персоналу (правила поведінки й обов'язки керівництва університету по відношенню представників адміністрації, науково-педагогічних працівників та навчально-допоміжного персоналу)

7. Заключні положення (порядок ознайомлення усіх працівників університету і студентів з етичним кодексом та ін.).

Одним з психологічних чинників ефективного впровадження університетами етичних кодексів виступає створення належних умов для активного і цілеспрямованого дотримання адміністрацією, викладачами і студентами університетів етичних норм у своїй професійній сфері, серед яких провідного значення набуває дотримання *психологічного контракту*.

Психологічний контракт – це не офіційний, письмово зафіксований договір між двома сторонами, а відносини, засновані на прийнятті певних взаємних зобов'язань, що мають на увазі. Психологічний контракт – це розуміння учасниками навчально-виховного процесу взаємних зобов'язань, що існують всередині університету. Як правило, обидві сторони є упевненими, що дали обіцянку й прийняли однакові умови. Проте, це не обов'язково означає, що обидві сторони однаково розуміють всі умови контракту [9; 18].

Психологічний контракт порушується, якщо «будь-яка з сторін розцінює іншу сторону як не виконуючу взяті на себе зобов'язання»

<...> Невиконання однією з сторін узятих на себе зобов'язань перед іншою може зруйнувати як відносини, так і віру іншої сторони в наявність взаємних зобов'язань» [9, 356].

В організаційній психології виділяють п'ять послідовних реакцій працівників на порушення психологічного контракту:

- *висловлення* думки (викладач, рідше студент, висловлює свою стурбованість порушенням і намагається відновити контракт);
- *мовчання* (мається на увазі згода учасників навчально-виховного процесу з адміністрацією університету, але втрачає відданість);
- *відступ* (характеризується пасивністю, недбалістю й ухиленням учасників навчально-виховного процесу від відповідальності);
- *деструкція* (прагнення учасників навчально-виховного процесу помститися представникам адміністрації, яких вони вважають винуватцями порушення психологічного контракту, шляхом погроз, саботажу, псування університетського майна тощо);
- *вихід* (учасники навчально-виховного процесу залишають організацію або провокують власне звільнення) [8; 9].

Дотримання адміністрацією університету психологічного контракту сприяє формуванню у викладачів і студентів відданості своїй організації. Саме тому етична стратегія університету має включати розвиток в усіх науково-педагогічних працівників та студентів високого рівня моральної свідомості [1; 16], умінь протидіяти виявленню моральної слабості та навичок відповідального ставлення до прийняття рішень на засадах принципів організаційної справедливості та умов психологічного контракту [3; 5; 7].

Проте, розглядаючи дотримання психологічного контракту адміністрацією, працівниками і студентами як чинник організаційного розвитку університету, зауважимо, що в більшості випадків про очікування організації щодо її членів відомо набагато менше, ніж про очікування членів організації щодо її самої [9].

Слід зазначити, що будь-які етичні норми приймаються добровільно. Вони є частиною місії організації, яка є складовою її соціальної

позиції. Здійснення університетом заходів з підвищення етичності поведінки його керівників, викладачів і студентів – це вираження його зрілості і готовності до саморегуляції, спрямованої на розвиток. Зазначимо також, що на сьогодні вітчизняними психологами розроблений ряд технологій для підготовки керівників та працівників освітніх закладів в галузі етичних ділових взаємовідносин та етичної поведінки в організації, які успішно адаптовані в Україні [3; 13].

В результаті проведеного дослідження було сформульовано наступні висновки:

1. Основним напрямом впровадження етичних стратегій в університетах слід вважати розробку і прийняття етичних кодексів, які відіграють роль системи координат для регуляції етичності ділової поведінки адміністрації, викладачів, студентів та навчально-допоміжного персоналу. На сьогодні етичні кодекси або кодекси етики існують у багатьох провідних університетах світу. Натомість, в наших університетах впровадженню кодексів етики ще й досі не приділяють належної уваги.

2. У професійній діяльності учасників навчально-виховного процесу в університеті існує велика кількість етико-психологічних проблем, які виникають у їхніх взаємовідносинах і потребують нормативного регулювання. Зазначене регулювання уможливорюється розробкою і введенням в університеті етичного кодексу.

3. До етичного кодексу слід включати лише такі положення, які не тільки проголошуються, але й можуть бути реально здійснені. Залучення учасників навчально-виховного процесу всіх рівнів до обговорення положень етичного кодексу університету є важливою умовою його якісного змісту і гарантією його подальшого дотримання.

4. Приєднання України до Болонського процесу покликане поряд із підвищенням рівня підготовки фахівців у вищих навчальних закладах до світового рівня сприяти створенню в університетах такої академічної атмосфери, яка базується на принципах корпоративної соціальної відповідальності, етичних стандартах, а також відданості своїй організації керівників, викладачів, студентів та інших працівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анцыферова Л. И.* Связь морального сознания с нравственным поведением человека (По материалам исследования Лоуренса Колберга и его школы) / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – Т. 20. – № 3. – С. 5-17.
2. *Белолипецкий В. К.* Этика и культура управления: учеб.-практ. пособ. / В. К. Белолипецкий, Л. Г. Павлова. – М. : ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д : ИЦ «МарТ», 2004. – 384 с.

3. *Винославська О. В.* Людські стосунки: навч. посіб. / О. В. Винославська, М. П. Малигіна. – [2-е вид., перероб. і доповн.] – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 142 с.
4. *Винославська О. В.* Особливості реалізації етичних норм у професійній діяльності викладачів технічних університетів / О. В. Винославська // Зб. наук. праць НДІ Українознавства. Тематичний випуск "Українська освіта у світовому просторі". – К. : Фоліант, 2007. – Т. XIII. – С. 474–483.
5. *Винославська О. В.* Технологія формування професійної етики менеджерів / О. В. Винославська // Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студ. ВНЗ та слухачів ін-тів післядипломної освіти / За наук. ред. Л.М.Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – С. 170-191.
6. *Власов П. К.* Психологія замысла організації / П. К. Власов. – Х.: Гуманитар. Центр, 2003. – 284 с.
7. *Вознюк Н. М.* Етико-педагогічні основи формування особистості / Н. М. Вознюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 196 с.
8. *Красовский Ю. Д.* Организационное поведение: учеб. пос. для вузов / Ю. Д. Красовский. – М.: ЮНИТИ, 2001. – 472 с.
9. *Мучински П.* Психология, профессия, карьера / П. Мучински. – СПб.: Питер, 2004. – 539 с.
10. *Организационная психология* / [Верещагина Л. А., Власов П. К., Дворцова Е. В. и др.] : под ред. П. К. Власова, С. А. Маничева, Г. В. Суходольского. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 480 с.
11. *Петрунин Ю. Ю.* Этика бизнеса : [учеб. пособ.] / Ю. Ю. Петрунин, В. К. Борисов.– М. : Дело, 2004. – 400 с.
12. *Рэйни Х. Дж.* Анализ и управление в государственных организациях / Рэйни Х. Дж.; пер. с англ. – [2-е изд.] – М.: ИНФРА-М, 2002. – XIV, 402 с.
13. *Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб.* / За наук. ред. Л. М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
14. *Шепель В. М.* Управленческая этика / Шепель В. М. – М. : Экономика, 1989. – 287 с.
15. *Kimmel A. J.* Ethical Issues in Behavioral Research: Basic and Applied Perspectives / Allan J. Kimmel. – [2nd ed.]. – UK : Blackwell Publishing, 2007. – 405 p.
16. *Kohlberg L.* Philosophy of Moral Development. – N.-Y.: Harper and Row, 1981, pp. 409-412.
17. *Marafioti E.* The Social Responsibility of Universities / E. Marafioti // 23rd EBEN Annual Conference "Which Values for Which Organizations" (9-11 September, 2010, Trento, Italy): Conference Programme. – Trento : University of Trento, 2010. – P. 47.
18. *Robinson S. L., Rousseau D. M.* Violating of Psychological Contract: Not the Exception but the Norm / S. L. Robinson, D. M. Rousseau // Journal of Organizational Behavior. – 1994. – № 15. – P. 245-259.
19. *Schabracq M.* Changing Organizational Culture: The Change Agent's Guidebook / Marc Schabracq. – U.S.A. : John Wiley & Sons Inc., 2007. – 254 pp.
20. *Vynoslavskа O. V.* The Ethics of Organization as Cultural Phenomenon / O. V. Vynoslavskа // Управління організацією: діагностика, стратегія, ефективність: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. 8-9 квітня 1999 р. Ч. II. – Київ-Трускавець-Дрогобич : ІФТУНГ, 1999. – С. 283–284.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2011

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА В СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ

С. Ю. Гуцол

*кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологи и педагогики,*

Р. А. Залеская

*специалист факультета социологии и права
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт»*

Статтю присвячено аналізу міфологічних атрибуцій психотерапії. Виділено й проаналізовано основні міфологічні аспекти психотерапевтичного простору в сучасній культурі. Обґрунтовано, що психотерапія, як жодна інша галузь спеціального знання, схильна проникати у значимі сфери екзистенціального досвіду, піддаючися при цьому інтенсивному міфологізаторському редагуванню. Підкреслено, що психотерапевтичні відносини є відносинами спільної міфотворчості; у психотерапевтичному процесі схрещуються шляхи як мінімум трьох міфологічних систем: професійної міфології психотерапевта, особистісних міфологій клієнта і психотерапевта. Доведено, що психотерапію можна проартикулювати як свого роду міфологію, а її ефективність може визначатися наявністю адекватного міфологічного простору для клієнта. Показано, що функції сучасної психотерапії в певному сенсі відповідають давнім ритуалам ініціації, втраченим у сучасному суспільстві. Описано міфологічну модель психотерапії, що фокусується на культурному й духовному аспекті розвитку особистості.

Ключові слова: психотерапія, міф, міфологічні атрибуції, символ, ритуал.

На сегодняшний день психотерапия стала неотъемлемой частью современной культуры. И если еще некоторое время назад традиционно считалось, что психотерапевтическая теория отражает закономерности функционирования психики и связанные с ними механизмы формирования травматического опыта, и что адекватное понимание проблемы клиента позволяет найти результативные способы ее решения, то сейчас все чаще в научной литературе можно встретить достаточно напряженные дискуссии относительно значимости теоретических оснований в психотерапевтической практике.

Скептические настроения по поводу роли теоретического базиса в профессиональной деятельности психотерапевта, прежде всего, обусловлены так называемым парадоксом эквивалентности, заключающимся в практически одинаковой эффективности использования при решении одних и тех же проблем разных методов, принципиально отличающихся друг от друга по теоретическим и техническим параметрам. В этой связи Л. Люборски удачно приводит выражение птицы Додо из «Алисы в стране чудес» Л. Кэрролла: «Все выигрывают и каждый заслуживает награду». Так, в специальной литературе парадокс эквивалентности психотерапевтической практики получил название «приговора Додо» [24].

В русле выше сказанного, еще более двадцати лет назад Дж. Хейли сформулировал достаточно неожиданный тезис о том, что теория является лишь артефактом психотерапии. Согласно его взглядам, психотерапия представляет собой процесс особым образом организованного взаимодействия между психотерапевтом и клиентом, никак не связанный с теоретическими концепциями, который ведет к результату, а теория – чуть ли не бесполезный плод досужего ума, стремящегося все на свете объяснить [22].

Среди различных подходов к решению обозначенной проблемы нам кажется перспективной концепция А. А. Пузыря, согласно которой теория является необходимым звеном психотерапии, поскольку именно усвоение клиентом заложенного в теории образа человека и неожиданная трактовка его проблем ведут к излечению [10]. С нашей точки зрения, этот подход в корне меняет представление о сущности и роли психотерапевтической теории: становится неважным, соответствует ли она действительности, правильно ли отражает механизмы проблемообразования и т. д., важен лишь тот эффект, который она произведет, став частью сознания клиента.

В контексте обсуждаемой проблемы М. М. Огинская и М. В. Розин считают, что теория психотерапии – не что иное, как миф,

организуящий представление клиента о себе и о мире, миф полезный, хотя часто противоречащий другому «полезному мифу» [7].

Здесь уместно процитировать А. И. Сосланда: «Сфера психологии легко поддается мифологизации, по вполне понятным причинам. В качестве всем известного, банального соображения можно привести хотя бы то, что психика открыта действию множества различных факторов одновременно, которые плохо поддаются эффективному учету, даже в условиях применения самых современных исследовательских технологий. Сложный многофакторный механизм психики особенно осложняет исследование ряда «интересных» сфер и проблем, в частности таких, как эффективность психотерапии. Как нам уже доводилось отмечать, лишь довольно небольшой объем психотерапевтического дискурса обеспечен экспериментальными исследованиями» [11, 190].

Внутри огромного психотерапевтического пространства сосуществуют, сталкиваются, противостоят не столько различные типы научного знания сколько разные мировоззрения, культуры, разные жизненные правды, основывающие свою специфическую этику и «философию жизни», а это уже вопросы скорее веры, мифологии, чем науки. Психотерапия, как никакая другая область специального знания, склонна проникать в значимые сферы экзистенциального опыта, подвергаясь при этом интенсивному мифологизаторскому редактированию. «Психотерапия является довольно мощным мифом, который занимает стабильно прочное и солидное место в антологии человеческих ценностей наших дней» [18, 10].

Таким образом, согласно взглядам многих исследователей, психотерапевтическая теория может быть проартикулирована как своего рода мифология, а эффективность терапии может определяться наличием соответствующего адекватного мифологического пространства для клиента. В тоже время, анализ научной литературы по данной проблеме показал, что мифологические свойства психотерапии на сегодняшний день исследованы недостаточно, и чаще всего их изучение заканчивается на декларировании факта их очевидного наличия.

Исходя из выше сказанного, мы определили предмет данной статьи как мифологические атрибуты психотерапии. Целью нашего исследования является выделение и анализ мифологических аспектов психотерапевтического пространства в современной культуре.

«Термин «психотерапевтический миф» уже давно употребляется в западной психологии. Под мифом понимают специально сформулированные для клиента психологические

знания, объясняющие суть проблемы и процесс лечения. Наличие и необходимость подобной мифологизации редко отрицается, однако можно обнаружить, что в реальном процессе психотерапии очень трудно отделить «представления для клиента» от «представлений для себя». Какое бы направление мы ни взяли, практически всегда клиент, окончив лечение, усваивает теорию психотерапии. Таким образом, по функции теория целиком, а не только ее особо сформулированные части, оказывается мифом» [7, 10].

Действительно, каким бы ни был концептуальный подход, психотерапевт неминуемо сталкивается с проблемой представления клиенту собственной концепции психотерапии, с введением некоей единой системы понятий, однозначной «мифологии», известной и терапевту и клиенту.

«Подобно понятию душевная болезнь, психотерапия – это метафора, и, будучи расширенной метафорой, она представляет собой миф. <...> Термин психотерапия может использоваться как феноменологическая метафора. <...> Коротко говоря, термин психотерапия обозначает различные принципы (секулярной, то есть светской) этики и их применение на практике. Таким образом, каждый метод и каждая школа психотерапии представляет собой систему прикладной этики, выраженную в идиоме лечения. Каждый из этих методов и каждая из школ несет на себе отпечаток особенностей личностей их основателей и приверженцев, их устремлений и ценностей» [9, 178-179].

Ф. Перлз подчеркивал, что «бессознательное» и «либидо» настолько же реальны для фрейдистов, насколько для бихевиористов реальны «рефлекторная дуга» и «стимул-ответ». Эти термины стали предметом веры» [8, 34]. По мнению К. Г. Юнга, «правда это, или нет – не важно. Важно лишь – что это моя сказка, моя правда» [20, 16].

Метафорическая коммуникация как неперенный атрибут психотерапевтического дискурса, занимает важное место в теоретических основах большинства психотерапевтических школ, формируя систему базовых понятий. «Примером может служить использование Фрейдом сексуальной символики в качестве инструмента для понимания сновидений, фантазий и «бессознательных» ассоциаций. Юнг изобрел метафоры «анимуса» и «анимы». Рейх изобрел «оргон». Гуманистическая психология говорит о «пик-переживаниях», в то время как механисты рассуждают о «маленьком черном ящике». У Берна были «игры», у Перлса – «верхняя» и «нижняя» собаки, а Янов говорил о «первичном» опыте» [2, 11].

Исходя из концепции М. М. Огинской и М. В. Розина, мифологические представления, усваиваемые клиентом, касаются не только его жизни в целом, но и самого процесса психотерапии. Клиент должен научиться быть клиентом: понять, какое поведение от него ожидается и почему это поведение принесет облегчение [7]. Например, гештальттерапия будет эффективна в том случае, если клиент научится открыто выражать свои чувства и поверит в декларируемую терапевтическую ценность переживания.

Таким образом, усвоение клиентом психотерапевтической теории (пусть даже в самой упрощенной форме) совершенно необходимо, поскольку оно создает правильную психологическую установку: действия, которые клиент производит, связываются в его сознании с разрешением проблемы. По точно той же причине ведут к исцелению и магические ритуалы. «Любая психотерапевтическая система представляет из себя миф, реализующий себя специфическим психотерапевтическим ритуалом» [15, 17].

«Отсюда, наша ностальгия по ритуалу, ибо он обладает огромным психотерапевтическим воздействием, будучи веками отработанным сценарием выхода из кризисной эмоциональной ситуации. Для представителя традиционной культуры ритуал – единственно возможный способ переживания критических ситуаций» [1, 3], в народной культуре все поворотные точки (как в жизни человека, так и в жизни социума) не просто преодолевались с помощью ритуалов, но вообще не имели неритуального оформления [1, 22].

Очевидно, ритуал относится к числу символических форм поведения, являясь высшей формой и наиболее последовательным воплощением символичности вообще, символической *per se*, без опоры на материальную сторону бытия. «Существенно, что только для человека символические формы поведения могут приобретать более высокий статус, чем естественные («натуральные») формы поведения. Лишь на человеческом уровне знак важнее и насущнее, т. е. «реальнее» того, что он обозначает» [14, 54]. «Воображаемые приборы оказывают более эффективное действие, чем реальные» [19, 6].

Для эффективности «магических» ритуалов в психотерапевтическом процессе необходимо соединение действия и веры в его эффективность; вера же у современного человека должна быть основана на представлении о механизме влияния действия на внутреннее состояние – желательно, чтобы это представление было подкреплено определенными научными данными.

Подчеркнем, что связь современной психотерапии и магии обсуждалась западными авторами неоднократно. Так, родовое сходство психотерапии с ритуалом очень убедительно продемонстрировано К. Леви-Строссом в работе «Структурная антропология» [5].

Колдун вызван к роженице, которая не может разрешиться от бремени. Садясь возле больной, он рассказывает историю о том, как его помощники отправляются в путь внутрь ее тела, с тем чтобы пройти «дорогой Муу» (Муу – душа матки, вышедшая из повиновения «главной душе» Пурбе и не дающая телу гармонично функционировать), сразиться с ней и вернуться обратно. Основная часть рассказа колдуна посвящена именно процессу пути. Описывается долгая дорога к «жилищу Муу» (на этом пути герои буравят стены, разрезают нити, сражаются и т. п.); затем происходит краткое сражение и долгое путешествие назад (подробное повествование о героях, прокладывающих путь). С последними словами колдуна о том, что герои выходят вовне, и вместе с ними выходит ребенок, происходит реальное рождение младенца.

«Ритуал в архаическом и традиционном обществе стремится поглотить событие. Так, сами роды – лишь эпизод в структуре родильной обрядности. Ритуал рождения ребенка начинается гораздо раньше родов, а завершается через весьма продолжительное время после» [1, 38].

К. Леви-Стросс назвал эту главу «Эффективность символов». По сути, в пространстве мифологического мышления история, рассказанная колдуном, обретает статус особой реальности как для него, так и для пациентки. Очевидно, что, хотя никакого реального путешествия не совершается, его психотерапевтический эффект неоспорим. Смысл описанного песнопения заключается в том, что оно переводит неопределенные ощущения больной в четко локализованные, понятные и, предоставляя ей соответствующий язык, превращает ситуацию в безопасную, не таящую в себе ничего угрожающего. Объективная «правильность» мифа, лежащего в основе этой терапии, не имеет принципиального значения.

«То, что мифология шамана не соответствует реальной действительности, не имеет значения: больная верит в нее и является членом сообщества, которое в нее верит. Злые духи, духи помощники, сверхъестественные чудовища и волшебные животные являются частью стройной системы, на которой основано представление аборигенов о Вселенной. Больная принимает их существование или, точнее, никогда не подвергала его сомнению. То, с чем она не может примирить-

ся, это страдания, которые выпадают из системы, кажутся произвольными, чем то чужеродным. Шаман же с помощью мифа воссоздает стройную систему, найдя этим страданиям в ней соответствующее место» [5, 204-205].

В определенном смысле, различия между деятельностью шамана и, например, психоаналитика, непринципиальны: в обоих случаях цель заключается в том, чтобы перевести проблемное поле в область особого рода переживаний, при которых конфликты реализуются в плоскости, позволяющей человеку осуществить некоторую деятельность, пусть даже чисто символическую. «Из того факта, что шаман не анализирует психику своего больного, можно сделать вывод, что поиски утраченного времени <...> являются лишь видоизменениями (ценностью которых пренебречь нельзя) основного метода» [5, 212].

При этом переоценка субъективной эффективности приводит к феномену «квесалидизма» в деятельности психотерапевта. Данный термин был заимствован у Ф. Боаса, который описал историю туземца по имени Квесалид, не верящего в могущество колдунов, побуждаемого желанием раскрыть их обман и неожиданно добившегося собственного посвящения в шаманы. Его обучили симулировать обмороки, петь магические песни, использовать «видящих», т. е. шпионов, обязанных подслушивать частные разговоры и тайно сообщать шаману сведения об источнике и симптомах болезней. Когда же Квесалид решил окончательно разоблачить колдунов, он столкнулся с тем, что его лживые приемы приносили очевидный терапевтический эффект и громкую славу шамана, что заставило его переосмыслить свое отношение к колдовству [21].

Таким образом, суть феномена «квесалидизма» заключается в том, что как никакой терапевтический эффект магических ритуалов не может обосновать существования таких хронотопов, как демоны, злые силы и пр., так и никакой успех практикующего психотерапевта не доказывает научной обоснованности теоретических постулатов, лежащих в основании используемой им техники.

Возвращаясь к сущности ритуала, подчеркнем, что в нем очевидным образом реализуется семиотический двойник того, что было «в первый раз» и что подтвердило свою высшую целесообразность уже самим фактом существования и продолжения жизни. С точки зрения архаического сознания, ритуальная реальность является не условной, а подлинной, единственно истинной реальностью, которая как бы высвечивает ту сторону вещей, действий, явлений, которые в обыденной жизни

ни затемнены, не видны, но на самом деле определяют их истинную суть и назначение. Отсюда и вытекает двойственность явлений, способность быть чем-то одним в быту и совершенно другим в ритуале, та двойственность, которая обеспечивает удивительное переключение с уровня ежедневной жизни, забот и рутины на уровень актуальных ценностей. В контексте выше сказанного, функции современной психотерапии могут в определенной степени соответствовать древним ритуалам инициации, утраченным в современном обществе [1].

В этой связи, Ю.В. Дунаева предложила, с нашей точки зрения, достаточно интересную концепцию психотерапии как инициации, выделила в психотерапевтическом процессе несколько фаз или стадий (переход в новое пространство, агрессия, испытания, обретение знания, возвращение и переименование), соответствующих фазам инициации. С ее точки зрения, в индустриальном обществе оказание помощи при инициации (в традиционных культурах этим занимаются шаманы, знахари, жрецы, маги и т. д.) «доверено» в том числе и психотерапевтам [3].

Действительно, в каждой конкретной культуре человек, занимающий место «практика-психотерапевта», отражает и транслирует мировоззрение и ведущие мифы этой культуры через используемые им технические средства согласно целям, которые он ставит. При этом то, что считается «ненормальным» в одной культуре (например, слышание «голосов», видение духов), может не вызывать никаких проблем в другой. Расстройства, широко распространенные в одной культуре (пороча, одержимость демонами или нервная анорексия и т.д.), могут быть совершенно неизвестны в других. Однако межкультурные исследования обнаруживают между деятельностью психотерапевтов индустриальных обществ и целителей традиционных культур принципиально больше сходства, чем различий.

Обратим внимание, что и сама роль современного психотерапевта «архетипически» может ассоциироваться с положением шамана, занимающего позицию посредника между высшими силами и рядовыми представителями племени. Но для того, чтобы стать обладателем подобной участи, шаману необходимо было самому пройти ряд инициаций (например, символическая смерть, посвящение в потустороннем мире, новое рождение), после которых он становится жрецом – носителем и выразителем запредельного знания, неведомого простому смертному.

Заметим, что современный потребитель ожидает от психотерапевта «признаков подобной иницированности»: будь то престиж-

ный сертификат, подтвержденный международной ассоциацией, или свидетельство, выданное каким-нибудь орденом колдунов. В этом смысле, психотерапевта должно быть определенным образом «структурировано», ибо психотерапевт-«технолог» всегда менее успешен, чем психотерапевт-«идеолог».

В контексте выше сказанного, А. И. Сосланд подчеркивает, что исторически миф о психотерапевте сложился как нарратив о преодолении рамок практической психотерапии. С его точки зрения, все описанные виды экспансии создают основу для совершенно особой идентичности психотерапевта, выделяющей его среди представителей других терапевтических практик. Психотерапевт является не просто лекарем, как хирург, физиотерапевт или даже клинический психиатр, а совершив «доктринальное расширение», становится практическим философом, «патографическое» – искусствоведом, «институциональное» – миссионером-конкистадором. В конечном счете, все эти виды экспансии направлены на беспредельное расширение самоидентификационного поля психотерапевта [13].

Так, согласно взглядам А. И. Сосланда, психотерапия имеет определенную тенденцию в своем развитии, которую он обозначил как «доктринальное расширение». Характерной иллюстрацией этой концепции может послужить психоанализ, который на сегодняшний день очевидным образом превратился из специального лечебного метода в мировоззренческую систему (здесь речь идет и о завоевании больших идеологических пространств, и о встраивании философского дискурса – в психотерапевтический) [13].

Таким образом, терапевтическая идеология выходит за собственные профессиональные границы. «Неудовлетворенность культурой» сама по себе существенно увеличивает размеры идеологического пространства психотерапии [12]. А, в свою очередь, любая теория, претендующая на ту или иную степень глобальности, становится мифом [18].

С другой стороны, «психотерапевт <...> должен противостоять почти неизбежному стремлению (которое мы наблюдаем на практике) превращать психотерапию в мировоззренческое учение, и формировать из круга, образованного им самим, его учениками и пациентами, сообщество наподобие религиозной секты» [23, 685]. При этом К. Ясперс подчеркивает необходимость избавить психотерапию от «стремления» создавать секты, где все группируется вокруг особо почитаемого учителя, «создавать из психотерапии религию».

Очевидно, что психотерапевтические практики являются объектом интенсивного внедрения оккультного и легко впитывают

в себя все omnipotently-мифологическое, в виду высокого уровня ожиданий в этой сфере. Данная тенденция, видимо, неизбежна, ведь терапевт имеет дело с коренной, по отношению ко всем остальным, потребностью в здоровье, обратной стороной которой является страх смерти. Эспектации и страхи очень велики и, в силу этого, легко проецируются на фигуру терапевта, вследствие чего, он наделяется неадекватно завышенной терапевтической потенциальностью [11].

Действительно, в развитых пси-державках пси-персонаж (психиатр, психолог, психоаналитик) нередко становится популярным героем кинематографа, романа, ток-шоу, культурным героем, имеющий достаточно высокий уровень признания. Вокруг него даже складываются определенные кинематографические стереотипы. При этом он может рассматриваться даже как некая сюжетобразующая функция: «может выступать как в позитивной, так и негативной роли. Когда он служит орудием общества по созданию неких рамок, то предстает как проводник репрессивной социальной политики по отношению к личности. «Хороший» пси-персонаж, напротив, осуществляет либеральные, попустительские стратегии» [11, 190].

На постсоветском пространстве, где психологическая наука только начала приобретать популярность, и психотерапевтические сообщества находятся на стадии своего становления, множество людей все еще с недоумением воспринимают профессию психолога, имея смутное представление об особенностях его работы. Так, по результатам Интернет-опроса (1578 респондентов), к основным мифогенным конструктам, описывающим распространённые стереотипные представления о психологах-практиках, можно отнести следующие:

- психолог видит людей насквозь;
- психолог обладает сверхспособностями;
- психолог работает с психически нездоровыми людьми;
- у психолога не должно быть своих проблем;
- психолог дает советы;
- психолог – модная профессия;
- психолог владеет «волшебной палочкой», воздействие которой на человека дает немедленное решение его проблем (психолог решает за людей их проблемы);
- психолог берет большие деньги только за то, что выслушивает людей;
- к психологу обращаются только слабые люди;
- психолог может запрограммировать, загипнотизировать, закодировать и т. д.

В свою очередь, у клиентов, обратившихся за психотерапевтической помощью можно выделить, по меньшей мере, семь основных мифов (интраконцепций) о помощи: житейский, философский, религиозный, оккультный, медицинский, психологический, псевдонаучный [6].

Обратим внимание, что личностная мифология клиента определяет характер, направленность обращения за помощью и, во многом, эффективность решения проблем, эффективность консультирования и психотерапии. При этом личностно-профессиональная мифология «помогающих» лишь оборотная сторона личностной мифологии ищущих помощи. Тем более, что наше время дало возможность вчерашнему клиенту сегодня называть себя «терапевтом» [6, 30].

Можно заключить, что психотерапевтические отношения являются отношениями совместного мифотворчества. Точнее будет сказать, что в психотерапевтическом процессе скрещиваются пути как минимум трех мифологических систем: профессиональной мифологии психотерапевта и личностных мифологий пациента (клиента) и психотерапевта [17, 28].

Согласно взглядам Д. Файнштейна, с точки зрения эволюционирования индивидуальной мифологии, «психотерапия представляет собой процесс, помогающий человеку: (1) войти в больший контакт со своим уникальным внутренним представлением о реальности, называемым здесь личной мифологией; (2) оценить способы, которыми мифология обслуживает или не обслуживает его психологическую адаптацию и развитие; (3) инициировать изменение в сферах мифологии, признанных ограничивающими; (4) интегрировать обновленную мифологию в повседневную жизнь» [9, 217].

Методы работы с индивидуальной мифологией обуславливаются пониманием пути естественного развития личных мифов. Таким образом, интервенции должны быть соразмерены с этим естественным процессом, должны стимулировать его и содействовать его осознанию, при этом, диалектическое напряжение между доминирующими и зарождающимися способами конструирования реальности постоянно должно находиться в центре внимания психотерапевтического взаимодействия. Для работы с этим процессом Д. Файнштейн сформулировал следующую пятишаговую модель.

«1. Определение ведущих мифов и распознавание среди них тех, что не соответствуют текущим обстоятельствам, нуждам и уровню развития.

2. Достижение эмоционально-интеллектуального осознания источников этих дисфункциональных мифов и обнаружение новых тенденций, в которых психика ищет выражения («контрмифов»).

3. Стимулирование синтеза, сплавляющего элементы старого мифа и контрмифа в новый мифологический образ, сочетающий в себе наиболее конструктивные аспекты обоих мифов.

4. Формирование внутреннего императива действий на основе гипотетической реальности этого расширенного и заново интегрированного мифологического образа.

5. Укоренение обновленной мифологии в повседневной жизни» [9, 219].

В своей книге «Исцеляющий вымысел» Дж. Хиллман предлагает выделять жанр «терапевтических вымыслов», что, по его мнению, означает рассказ о человеке, пришедшем на терапию, который записан в его истории болезни [16]. Автор приходит к выводу, что истории болезни имеют различные литературные стили и написаны в различных литературных жанрах. Остановимся подробнее на типологии текстов психотерапевтического жанра (по Дж. Хиллману). Согласно его концепции, существует четыре способа терапевтических повествований: эпический, комический, детективный и бытовой реализм. В зависимости от того, какая мифологическая тема звучит в нарративе, выделяются следующие жанры психотерапевтических историй: 1) алхимический; 2) героический; 3) плутовской или эпизодический; 4) эротический; 5) сатурнический (сенексический); 6) жанр Анимы; 6) дионисийский [16, 26].

Нарратив алхимического жанра у Дж. Хиллмана практически не проартикулирован. Алхимический или мистический жанр представляет собой повествование о трансформации, происходящей с главным героем. Мистическое при этом проявляется в виде действия колдунов, волшебников, различных чудес.

В повествовании героического жанра преобладает миф о Великой Матери или Герое (сражение за независимость от Великой Матери в терминологии К. Г. Юнга). Сюжетобразующими этой архетипической фантазии являются сила Эго, его развитие, самоопределение человека, с которым каждый из нас может себя проидентифицировать. Нарратив этого типа воспроизводит на онтогенетическом уровне повторение героического сражения «за независимость от материнской уроборической клаустрофобии» [16, 26]. Это путешествие Эго: герой способен оказываться в гуще событий любого рассказа, он превраща-

ет все в притчу о пути, чтобы пройти этот путь и стать победителем.

Главный герой плутовского нарратива не испытывает явных трансформаций, он участвует в эпизодических событиях. Его история заканчивается внезапно, не достигая цели. Успех и неудача определяются на основе повседневного опыта. Основное внимание уделяется еде, одежде, деньгам, сексу. Внутри больших нарративов вложены маленькие, которые включены в основной сюжет, показывая развертывание психологических событий одновременно в нескольких местах и у нескольких персонажей. Другие персонажи не менее интересны, чем главный герой, при этом они оказывают значительное влияние на судьбы. В повествованиях плутовского жанра отсутствует изображение устойчивых отношений. Много внимания уделяется персонам, маскам и личинам на всех уровнях жизни. Особое внимание уделяется теневому миру, фигуры которого составляют сферу плутовской рефлексии и понимания, устойчивых отношений, хотя и без морального подтекста. Герой плутовского романа терпит поражение, испытывает депрессию и сталкивается с предательством, но страдания не приводят его к просветлению.

Нарративы эротического жанра изложены в духе Афродиты, когда все внимание уделяется чувственным ценностям. Все события проникнуты личностными соотношениями главного героя. Главный акцент делается на чувственно-сексуальные отношения.

В сенексическом стиле изложения основное внимание уделяется редукциям, которые могут быть либо нисходящими к страху перед кастрацией, к фантазии о всемогуществе, к первоначальному месту действия и т. д., либо восходящими к целостности, Самости. Аналитическая деятельность есть основное действие этого жанра, которая происходит в форме дескрептивных состояний бытия, основных абстрактных сил, действующих в душе. Абстракции и редукции могут быть теоретическими в пределах либидо и его квантификаций, либо историческими, числовыми (кватернер), либо конфигуративными (мандала). В нарративах этого типа всякий образ становится олицетворением чего-то абстрактного. Эти теоретические обобщения чаще всего связаны с какой-то причиной в детстве. События не рассказывают историю, а обнажают некоторую структуру, которая затем применяется во временном разрезе к другим событиям и образам независимо от контекста. В этом контексте задача сознания заключается в распознавании абстракций, постижении структур и законов. При этом функция сознания определяет-

ся способностью рассматривать различные формы защиты и сопротивления.

Повествование в жанре Анимы представляет собой некую определенную форму, где Анима неразрывно связана с образами и фантазиями. Такой рассказ обычно не оформлен в повествовательный сюжет: реагирование на образы и фантазии происходит в метафорической форме, посредством которой сознание проявляется одним из косвенных намеков, рефлексий, отражений, тональностей, едва уловимых развитий одной из сюжетных линий [16].

Дионисийский стиль психотерапевтического дискурса ярко представлен в творчестве К. Г. Юнга, в котором особое значение придается «потoku событий». Дионис – это не безгласная сила, в психологии она говорит на языке театральной поэтики. Повествования могут иметь форму представлений, в которых герой всегда участвует. Эти постановки разворачиваются в реальной жизни и являются архитектурными драмами, где люди являются Масками (Personae), посредством которых говорят Боги (Personare). Процесс исцеления начинается, когда мы становимся действующими лицами некоего вымысла; когда возрастает напряжение драмы, наступает катарсис.

Следует подчеркнуть, что, согласно концепции Дж. Хиллмана, психотерапия способна принести максимальную пользу человеку в случае, если благодаря ей он обучается «помещать» свою жизнь в многообразие выше представленных жанров «без необходимости выбирать один жанр среди других» [16, 26].

Продолжая анализировать мифологические атрибуты психотерапии, следует обратить внимание на оппозиционные компоненты психотерапевтического процесса: терапевт – клиент, контакт – контракт, перенос – контрперенос (с многочисленными производными: раппорт, рабочий альянс, сопротивление, проработка, конфронтация, абстиненция, безусловное принятие и т. д.); личностное – объективируемое; естественность – намеренность; сознательность – бессознательность; иерархичность – равенство и пр. Подчеркнем, что именно мифологическая логика широко оперирует двоичными оппозициями чувственных качеств, реализованными в конкретные образы.

Следующей мифологической характеристикой психотерапевтического процесса, с нашей точки зрения, является цикличность. Так, большинство психотерапевтических техник представляют собой циклы. «Техника начинается в определенных обстоятельствах, она состоит из определенных шагов или действий, и существуют определенные обстоятельства, в которых специалист делает вы-

вод, что техника закончена. Можно, при необходимости, повторно провести этот цикл и оценить его результативность» [4, 681].

Каждый сеанс психотерапии также представляет собой цикл, в нем есть определенный ритуал, определенные способы начала, продолжения и завершения сеанса. Работа с конкретной проблематикой, с точки зрения Б. Д. Карвасарского является циклом: большой цикл может занять несколько сеансов психотерапии, внутри большого цикла реализуются вложенные циклы.

«Цикл решения проблемы пациента может состоять из нескольких циклов сеансов, каждый сеанс – из нескольких циклов техник и каждая техника – из меньших циклов действий. Можно много раз выполнять маленький цикл, прежде чем завершить большой. Психотерапевт хорошо осознает открытие и закрытие циклов, и его действия согласуются с этим. Он легко умеет одновременно отслеживать несколько циклов разной величины» [4, 681].

Психотерапевтический процесс имеет определенный ритм, который может определяться циклом постановки вопроса и получения на него ответа. Данный цикл взаимодействия отличается от цикла повседневной коммуникации тем, что психотерапевту необходимо мотивировать клиента находить собственные ответы. Б. Д. Карвасарский подчеркивает, что в процессе психотерапии существует особый ритм движения вектора внимания: то на внутренние переживания, то на внешние стимулы [4].

Таким образом, психотерапия представляет собой нелинейный процесс, психотерапевт должен постоянно отслеживать, какие

циклы еще необходимо открыть, какие – поддерживать, а какие – уже адекватно закрыть.

Подводя итоги нашего исследования, можно заключить, что анализ психотерапевтической реальности выявляет определенные мифологические тенденции ее функционирования в современной культуре:

- ритуальность форм организации и передачи опыта;
- метафоричность психотерапевтического дискурса;
- тенденция «доктринального расширения» психотерапевтического пространства;
- наличие базовых общекультурных оппозиций;
- гипертрофия механизмов символизации;
- актуализация архитипических составляющих культурного опыта;
- наличие стадий инициации внутри психотерапевтического процесса;
- эволюционирование личностной мифологии клиента;
- высокий уровень эмоциональной насыщенности психотерапевтического пространства;
- наделение пси-персонажа неадекватно завышенной терапевтической потенциальностью;
- цикличность психотерапевтического процесса.

Таким образом, привнесение в психотерапию мифологической перспективы выводит клиническую практику из медицинской модели и помещает ее внутрь совершенно иной, в определенном смысле, мифологической модели, фокусирующейся на культурном и духовном контексте человеческого развития.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Байбурин А. К.* Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб.: Наука, 1993. – 240с.
2. *Гордон Д.* Терапевтические метафоры : оказание помощи другим посредством зеркала / Д. Гордон. – СПб.: Белый кролик, 1995. – 196 с.
3. *Дунаева Ю. В.* Психотерапия как инициация. – М.: ООО «РЕАЛ-Н», 2008. – 104 с.
4. *Карвасарский Б. Д.* Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский. – СПб.: Изд-во: Питер Год, 2002. – 1024 с.
5. *Леви-Стросс К.* Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с. – (Серия «Психология без границ»).
6. *Меновщиков В. Ю.* Психотерапевтическая практика: мифы клиентов / В. Ю. Меновщиков // Вопросы психологии. – 1999. – № 1. – С. 25-34.
7. *Огинская М. М., Розин М. В.* Мифы психотерапии и их функции / М. М. Огинская, М. В. Розин // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 10-19.
8. *Перлз Ф. С.* Внутри и вне помойного ведра / Ф. С. Перлз. – СПб.: Петербург-XXI век, 1995. – 448 с.
9. *Психотерапия – что это?* Современные представления / Под ред. Дж.К.Зейга и В.М. Мьюниона / Пер. с англ. Л.С. Каганова. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 432 с. – (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 80).

10. Пузырей А. А. Культурно-историческая теория Л. С. Выготского и современная психология: учеб. пособие по курсу общ. Психологии / А. А. Пузырей. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 115 с.
11. Сосланд А. И. О психологократии / А. И. Сосланд // Московский психотерапевтический журнал. – 2007. – №1 (49). – С. 182-199.
12. Сосланд А. И. Об идеологической сущности психотерапевтического сообщества / А. И. Сосланд // Московский психотерапевтический журнал. – № 2 (40). – 2004. – С. 21-43.
13. Сосланд А. И. Фундаментальная структура психотерапевтического метода, или как создать свою школу в психиатрии / А. И. Сосланд. – М.: Логос, 1999. – 368 с.
14. Топоров В. Н. О ритуале: Введение в проблематику / В. Н. Топоров // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках / Отв. ред. Е.С. Новик. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – С. 7-60.
15. Тукаев Р. Д. К вопросу о миссии психотерапии / Р. Д. Туркаев // Психотерапия: ежемесячный рецензируемый научно-практический журнал. – 2005. – № 3. – С. 17-18.
16. Хиллман Дж. Исцеляющий вымысел. / Дж. Хиллман. – СПб.: Б.С.К., 1997. – 180 с. (Серия «Библиотека аналитической психологии»).
17. Цапкин В. Н. Единство и многообразие психотерапевтического опыта / В. Н. Цапкин // Московский психотерапевтический журнал. – 1992. – № 2. – С. 5-40.
18. Цветков Э. А. Психономика или Программируемый человек / Э. А. Цветков. – М.: Лань, 1999. – 192 с.
19. Эриксон М. Стратегия психотерапии / М. Эриксон. – СПб.: Издательский Дом «Ювента», М.: КСП+, 2000. – 512 с.
20. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / К. Г. Юнг. – К.: Айкало, 1994. – 405 с.
21. Boas F. The Religion of the Kwakiutl Indians / F. Boas // Columbia University Contribution to Anthropology. – 1930. – № 10. – P. 1-2.
22. Haley J. Therapy – a new phenomenon. In J. Zeig (Ed) / J. Haley // Evolution of psychotherapy. – N Y.: Brunner / Mazel, 1987. – P. 17-28.
23. Jaspers K. Allgemeine Psychopathologie, 9 Aufl / K. Jasper. – Springer, Berlin-Heidelberg New-York, 1975. – 748 s.
24. Luborsky L., Singer B. Comparative studios of psychotherapy: Is it true that «everone won and all must have prices»? / L. Luborsky, B. Singer // Arch. Gen. Psychiatr. 1975. – V. 32. – P. 99-108.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2011 р.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ПІДПРИЄМЦЯМИ

М. О. Кононець

*асистент кафедри психології і педагогіки
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті представлено результати теоретичного аналізу основних зарубіжних і вітчизняних підходів до дослідження професійної моральності підприємців. Описано технології дослідження моральної свідомості та етичної поведінки особистості, зокрема, підходи К. Александера і Г. Беккера, Л. Колберга, А. Купрейченко, В. Лефевра, К. Платонова. Охарактеризовано прийняті в економічній психології рівні дослідження психологічних чинників дотримання етичних норм суб'єктами підприємницької діяльності. Обґрунтовано доцільність застосування проаналізованих підходів до дослідження особливостей реалізації професійної етики підприємцями.

Ключові слова: моральна свідомість, етична поведінка, підприємець, професійна моральність, реалізація професійної етики.

Дослідження проблеми реалізації професійної етики підприємцями потребує двох напрямів теоретичного аналізу. По-перше, необхідними є психологічний аналіз феномену «професійна етика підприємця», визначення змісту загальнопрофесійного та психологічного рівнів професійної діяльності підприємця, виокремлення основних ланок реалізації професійної етики підприємцями. По-друге, важливим є визначення поняття «моральнісний розвиток», а також аналіз основних напрямів та підходів до дослідження моральності підприємців. Здійснення таких двох ліній аналізу надає змогу уточнити місце професійної етики підприємця й психології професійної моральності підприємця в системі наук, а також систематизувати наявні теоретичні уявлення й дані емпіричних досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів щодо реалізації професійної етики підприємцями.

У даній статті представлено результати аналізу основних підходів до дослідження професійної етики підприємців.

Об'єктом було обрано теоретичні та практичні підходи до вивчення особливостей реалізації професійної етики підприємцями.

Предметом дослідження виступив психологічний аналіз зарубіжних і вітчизняних підходів до вивчення особливостей реалізації професійної етики підприємцями.

Мета дослідження полягала у розкритті основного змісту зарубіжних і вітчизняних методик дослідження моральної свідомості та етичної поведінки особистості, а також у визначенні та обґрунтуванні доцільності застосування розглянутих методик для дослідження особливостей реалізації професійної етики підприємцями.

Відповідно до поставленої мети у дослідженні вирішувалися такі завдання:

- 1) здійснити психологічний аналіз основних підходів до дослідження особливостей реалізації професійної етики підприємцями;
- 2) розкрити основний зміст зарубіжних і вітчизняних методик дослідження моральної свідомості та етичної поведінки особистості;
- 3) визначити та обґрунтувати доцільність застосування комплексу діагностичних методик для дослідження проблеми реалізації професійної етики підприємцями.

Виконані нами попередні дослідження показали, що цикл реалізації професійної етики підприємцями включає такі основні ланки: а) *етичні настановлення* (прийнятність або неприйнятність сумнівних з моральної точки зору дій у конкретних ситуаціях професійної діяльності); б) *етичну поведінку* (нормовідповідне виконання підприємцем власне професійних функцій); в) *етичні взаємовідносини* (налаштованість на етичні стосунки в процесі здійснення підприємцем управлінських комунікацій). Взаємодія між цими ланками виявляється у тому, що внаслідок інтеріоризації норм професійної етики, відбувається їх перетворення на етичні настановлення, які у вигляді системи відповідних дій актуалізуються у повсякденній професійній діяльності через етичну поведінку та етичні взаємовідносини.

Значний вклад у дослідження психологічних особливостей основних ланок реалізації професійної етики підприємцями був внесений вченими США в кінці 70-х – початку 80-х років ХХ ст. [17; 18; 20-24 та ін.]. Розроблені

ними підходи широко застосовуються організаційними психологами у багатьох країнах світу.

Найбільш вагомий внесок у становлення психології моральності був здійснений одним із найвідоміших американських психологів ХХ ст. Л. Колбергом [25], який разом зі своїми співробітниками створив когнітивно орієнтовану стадіальну теорію моральнісного розвитку [1; 13; 23]. Він висунув гіпотезу про те, що моральнісний розвиток відбувається протягом усього життя людини і має стадіальний характер. Вчений виділив три рівні моральнісного розвитку особистості (предконвенційний, конвенційний, постконвенційний), до кожного з яких увійшли дві послідовні стадії, характеристику яких було наведено у роботі [2].

Стадіальна теорія Л. Колберга викликала критику багатьох психологів за надмірний когнітивізм та пробіл, що існував між моральною свідомістю і моральною поведінкою людини. Така критика спонукала його приступити до вивчення процесів переходу від свідомості до поведінки. У подальших дослідженнях Л. Колберг та його співробітники розробили оригінальне вчення про багатоступеневий перехід від моральних принципів до етичних дій, а також про умови, що сприяють або перешкоджають цьому переходу [1].

Теорія Л. Колберга відіграла дуже велике значення у становленні і розвитку психології моральності в цілому й психології професійної моральності підприємців зокрема. Основні результати своїх досліджень Л. Колберг отримав шляхом лонгitudного дослідження, яке проводилося у США протягом більш ніж 20 років. Для дослідження рівня розвитку моральної свідомості Л. Колберг розробив 9 дилем, у змісті яких зіштовхувалися правові й моральні норми, вищі та більш низькі цінності людства тощо [1; 4; 11]. Створені ним дилеми і сьогодні широко використовуються психологами для розвитку моральної свідомості й формування етичної поведінки особистості.

У 1978 р. К. Александер і Г. Беккер першими запропонували технологію оцінювання етичних настановлень підприємців [17]. Респондентам роздавали по шістнадцять карток з гіпотетичними ситуаціями, що описують етичні дилеми, і просили відмітити правильну з їх точки зору оцінку ситуації за семибальною шкалою Лайкерта, де «1» означала «абсолютно неприйнятне», а «7» – «абсолютно прийнятне». Підсумковий показник визначався як сумарна оцінка за всіма видами суджень й інтерпретувався відповідно до встановлених емпіричних норм. Переваги шкал для вимірювання настановлень типу лайкертовських полягають у тому, що вони є відносно надій-

ними навіть при невеликій кількості висловлювань, і не вимагають значних трудових витрат при обчисленні результатів вимірювання [15].

Пізніше автори замінили картки опитувальником, що містив поля для приміток і коментарів. Застосування цієї технології показало, що коментарі містили в собі важливе значення навантаження, оскільки з них ставало відомо, чому респонденти обирали саме той чи інший варіант відповіді [22; 26; 27]. У теперішній час описаний інструментарій застосовується у вигляді стандартизованого опитувальника «Етичні настановлення професіоналів бізнесу» [2; 14]. Окрім оцінювання етичних дилем і написання коментарів щодо представлених оцінок, опитувальник передбачає отримання від респондентів інформації стосовно міри їх залучення до участі в ситуаціях, подібних до описаних у дилемах. Останнє дозволяє визначити глибину зв'язку між етичними настановленнями й етичною поведінкою учасників опитування. В Україні описана технологія була адаптована О. В. Винославською для проведення крос-культурного дослідження етичних настановлень американських та українських професіоналів бізнесу [27].

У СРСР значний внесок у дослідження моральної вихованості особистості був внесений автором концепції динамічної функціональної структури особистості К. К. Платоновим [12]. Він вважав, що моральне виховання займає центральне місце в ряду інших видів виховання (професійного, трудового, фізичного). У процесуальному аспекті моральне виховання формує етичні настановлення в свідомості особистості, її етичну поведінку та відносини. У значеннєвому аспекті воно підпорядковано приведенню настановлень, поведінки і відносин вихованої людини у відповідність із моральними нормами, актуальними у даному суспільстві. Отже, моральні норми за К. К. Платоновим слід розглядати як системоутворюючий чинник морального виховання і провідний критерій оцінювання рівня моральної вихованості особистості. Він зазначав, що «на відміну від правових норм, кодифікованих державою на рівні закону, порушення якого оцінюється як злочин, моральні норми кодифікуються не так суворо, а їхнє порушення оцінюється як аморальні вчинки» [12, 238].

При створенні технології для оцінювання рівнів моральної вихованості особистості К. К. Платонову необхідно було знайти відповіді на три запитання: 1) Які особливості особистості визначають той чи інший рівень її моральної вихованості? 2) За якими ознаками ці особливості можна якісно виявляти? 3) Як цю якісну оцінку перевести в кількісну, щоб оцінити динаміку виховання?

Відповідаючи на перше запитання, він чітко узагальнив моральні особливості особистості в 4 групи згідно з її ставленням до навколишнього світу й суспільства, до праці, до інших членів колективу, до самого себе.

Для виявлення моральних особливостей особистості К. К. Платоновим був застосований метод узагальнення незалежних характеристик.

Для переведення якісної оцінки в кількісну 5-бальну він використав метод полярних балів, який дозволив оцінити як кожний з наведених, так і додаткові параметри, й отримати узагальнений середній бал у розрахунку на

чотири ставлення: до суспільства, до роботи, до інших членів колективу та до самого себе.

Узагальнення цих чотирьох балів уможливило одним (двічі узагальненим) балом оцінити рівень моральної вихованості особистості.

Поряд із методом узагальнення незалежних характеристик К. К. Платонов застосував для оцінювання рівня моральної вихованості метод полярних балів (таблиця 1). На його думку, паралельне застосування цих методів з наступним аналізом розбіжностей «дозволяють краще зрозуміти динаміку моральної вихованості як окремих особистостей, так і колективу в цілому» [12, 239].

Таблиця 1

Схема рівнів моральної вихованості особистості [12, 240]

Назва	Технічна структура	Прояв у поведінці	Завдання формування
Відмінна (внутрішня) вихованість	Наявність моральних звичок і моральних почуттів як потреб виконання моральних норм і протидії їхньому порушенню	Не тільки здійснення моральних вчинків, але й активна протидія діям, що суперечать моральним нормам	Зміцнення наявних моральних звичок
Добра (зовнішня) вихованість	Наявність високо автоматизованих моральних навичок застосування добре засвоєних знань моральних норм	Мимовільні дії, що відповідають моральним	Виховання моральних звичок
Ситуаційна вихованість	Добре знання моральних норм, але виконання їх у ситуаціях, що загрожують неприємностями	Довільне виконання дій, що відповідають моральним нормам, і можливість виконання аморальних дій	Вправлення моральних навичок
Погана вихованість	Знання моральних норм, але відсутність навичок їхнього виконання	Прояв невихованості й аморальних дій	Навчання моральним навичкам
Невихованість	Неясне уявлення про моральні норми й навички	Дуже частий прояв невихованості й дій, що суперечать моральним нормам	Навчання знанням моральних норм

Практичне застосування методів узагальнення незалежних характеристик і полярних балів можна кваліфікувати як ще одну технологію оцінювання рівня моральної вихованості особистості. Окрім того, автор зазначає, що повторне оцінювання рівня моральної вихованості особистості із застосуванням тієї ж самої технології дозволяє виявити динаміку цього аспекту її розвитку і допомогти здійсненню індивідуального підходу при цілеспрямованому моральному вихованні як підлітків так і дорослих людей.

Ми вважаємо, що підхід К. К. Платонова до оцінювання рівнів моральної вихованості особистості слід розглядати як методологічне підґрунтя нашого дослідження. Що ж стосується застосування запропонованої ним технології для дослідження особливостей реалізації професійної етики підприємцями, то

в умовах економічної нестабільності в країні нам слід надати перевагу більш динамічним технологіям.

Продовжуючи дослідження у напрямку оцінювання моральності особистості, видатний математик і психолог В. О. Лефевр розробив формальну математичну модель функціонування совісті та ставлення людини до голосу власної совісті, яку назвав «Формулою людини» [94].

Підхід В. О. Лефевра полягає у тому, що кожного разу, коли щось (ситуація, вчинок, образ ситуації тощо) оцінюється за шкалою «зло – добро», ця оцінка умовно позначається цифрою 0 (нуль), а добро – цифрою 1 (одиниця). Проміжні значення на континуумі 0÷1 вказують на те, що ми маємо справу з чимось проміжним між добром і злом.

Пропонується трактувати оцінку як імовірність того, що *щось* є добром. Якщо *щось* оцінюється величиною *x*, то можна припустити, що воно має імовірність *x* виявитися добром. Відповідно імовірність того, що воно є злом дорівнює $1 - x$. Отже, оцінкою в моделі В. О. Лефевра є імовірність.

Описаний підхід дозволяє говорити про імовірності бути добром або злом у випадках, коли щось являє собою:

- світ, в якому знаходиться суб'єкт (зовнішнє оточення даного суб'єкта);
- оцінку даного світу суб'єктом (що говорить про стан світу його совість);
- оцінку цієї оцінки або, що те ж саме, готовність суб'єкта рахуватися з голосом власної совісті (якість намірів даного суб'єкта);
- рішення, яке приймає суб'єкт у певних умовах, або, що те ж саме, вчинок, який він здійснює. В цьому випадку імовірність того, що його вчинок можна оцінити як добро, характеризує моральний статус суб'єкта.

Основна гіпотеза моделі В. О. Лефевра полягає у тому, що «моральний статус суб'єкта визначається зазначеними трьома сутностями: якістю світу, у якому знаходиться суб'єкт, оцінкою цього світу, або голосом совісті суб'єкта, готовністю суб'єкта слідувати рекомендації власної совісті (рефлексією над цією рекомендацією)» [9, 87].

Незважаючи на певну складність логіко-технологічної послідовності отримання результатів дослідження морального статусу особистості, модель В. О. Лефевра знайшла своє застосування в сучасних дослідженнях з

психології моральності. Зокрема, О. В. Загородня при створенні типології моральнісного розвитку особистості, спиралася на першу і другу системи моральної свідомості за В. О. Лефевром, які відповідно виявляються в засудженні або у схваленні поєднання добра і зла («злих» засобів заради доброї мети).

Оскільки підприємці, як і всі інші люди, у своєму житті мають обирати добро чи зло, ми вважаємо, що підхід В. О. Лефевра може бути застосований у нашому дослідженні для оцінювання їхнього морального статусу, як показника рівня розвитку моральної свідомості.

Однією з останніх розробок можна вважати технологію оцінювання ставлення особистості до дотримання професійної етики, запропоновану А. Б. Купрейченко у роботі [8]. В основу даної технології був покладений комплексний підхід до її застосування. З урахуванням широкого спектру детермінант етичної поведінки автором була визначена низка умов, які необхідно виконувати при розробці шкал ставлення до дотримання моральних норм. Створені шкали, поряд із сучасними російськими культурно-історичними умовами, враховували особливості соціальних груп підприємців і менеджерів, а також вплив на дотримання ними моральних норм у ситуації взаємодії і психологічної дистанції з представниками різноманітних соціальних категорій [8; 19]. Усього було розроблено п'ять шкал: правдивості, справедливості, відповідальності, толерантності і принциповості. У таблиці 2 представлено показники максимуму та мінімуму по кожній зі шкал.

Таблиця 2

Полюси шкал ставлення до дотримання моральних норм

Шкала	Максимум	Мінімум
Толерантність	Толерантність до особливостей і слабостей інших у будь-якій ситуації	Терпимість до слабостей і особливостей інших є надто рідкою
Принциповість	Беззастережне слідування власним принципам, іноді на шкоду собі, іншим, справі	Зрадити своїм принципам заради вигоди або заради інших людей
Справедливість	Рішення з точки зору рівності прав, а не з точки зору правдивості чи законності	Пасивна позиція у випадку порушення прав інших людей або власних
Правдивість	Неприйнятність неправди за жодних умов	Можливість нечесної поведінки заради власної вигоди
Відповідальність	Прийняття відповідальності на себе за справу і за інших людей завжди, коли це буде потрібно	Прийняття відповідальності тільки у випадках, що обумовлені офіційно

Комплексний підхід щодо застосування шкал ставлення до дотримання моральних норм базується на трьох методичних підходах. Перший підхід – це підхід до психологіч-

ного ставлення як багатомірного, динамічного явища. На його основі створена «тривимірна методика дослідження ставлення до дотримання моральних норм». Другий підхід є при-

кладним (передбачає застосування опитувальників та інтерв'ю з відкритими та закритими запитаннями). В межах цього підходу були створені «експрес-методики дослідження ставлення до дотримання моральних норм». Третій підхід передбачає застосування ділових ігор. В межах третього підходу А. Б. Купрейченко створила ряд авторських ігор і сформулювала рекомендації щодо застосування інших відомих ділових ігор для оцінювання ставлення особистості до дотримання моральних норм [7; 8].

Розроблений А. Б. Купрейченко опитувальник по кожній з п'яти характеристик (толерантність, принциповість, справедливість, правдивість та відповідальність) включає блок запитань, відповідаючи на які, респондентам необхідно обрати один з трьох варіантів відповіді для кожного кола близькості (групи соціального оточення, що має ближчу чи дальшу психологічну дистанцію з респондентом). У таблиці 2 наведено максимальні та мінімальні змістовні навантаження по кожній з виділених характеристик. Варіанти відповідей мають «вагу», виражену в балах. Здійснення підрахунку середнього балу по кожному блоку запитань дає кількісне вираження рівня ставлення особистості до дотримання моральних норм.

Окрім того, після кожного запитання респонденти мають відмітити, чи змінилася їхня думка щодо цієї проблеми за останні 10 років, що інтерпретується як показник «стійкості» у часі ставлення особистості до дотримання моральних норм. Середнє значення рівня ставлення розраховується для кожного кола психологічної дистанції окремо. Опитувальник СДМН дозволяє визначити рівень ставлення до дотримання моральних норм по 5 моральнісних якостях для кожного з чотирьох кіл психологічної дистанції, тобто дізнатися про те, як особистість дотримується моральних норм при взаємодії з психологічно близькими або далекими людьми.

Запропонована А. Б. Купрейченко технологія, безперечно, уможливіє визначення важливих характеристик морально-психологічної регуляції підприємницької діяльності. Проте її застосування вимагає значно більше часу аніж інші підходи, проаналізовані у даному підрозділі. Тому ми вважаємо, що можливість її застосування для дослідження проблеми реалізації професійної етики підприємцями є дещо обмеженою.

Застосовуючи той чи інший підхід до вивчення особливостей реалізації професійної етики підприємцями, слід враховувати, що в етиці бізнесу виділяють декілька рівнів дослідження психологічних чинників дотримання етичних норм суб'єктами підприємницької дія-

льності. Не зважаючи на те, що різні підходи до тлумачення цих рівнів мають деякі відмінності, їх аналіз є важливим з позиції визначення методологічного підґрунтя для інтерпретації отриманих результатів.

Як показано у роботі [10], реалізація професійної етики підприємцями здійснюється на трьох супідрядних ієрархічних рівнях:

- світовому,
- національному,
- корпоративному.

Світовий рівень етики бізнесу, або мега-рівень, включає гіпернорми, засновані на загальнолюдських цінностях і зафіксовані в «Принципах міжнародного бізнесу» – Всесвітньому етичному кодексі, прийнятому в 1994 р. у Швейцарії представниками провідних компаній і консультантами бізнесу з США, Західної Європи і Японії. Вони зводяться до:

- соціальної відповідальності бізнесу (створення робочих місць, підвищення рівня життя клієнтів, працівників, акціонерів та населення в цілому);
- модернізації технологій, методів виробництва й комунікацій; підвищення довіри до бізнесу;
- дотримання правових норм;
- визнання верховенства етичних норм (деякі угоди, дозволені законом, можуть бути неприйнятні з погляду моралі);
- шанобливого ставлення до навколишнього середовища;
- відмови від протизаконних дій (хабарництва, відмивання грошей, продажу зброї терористам, наркотогівлі).

Особливий наголос робиться на моральних зобов'язаннях компаній і підприємців по відношенню до покупців, працівників, інвесторів, постачальників, конкурентів, місцевого населення.

Національний рівень етики бізнесу, або макрорівень, включає гіпернорми й близькі до них етичні постулати, реалізовані в галузевих або національних кодексах етики бізнесу. На цьому рівні увага дослідників концентрується на моральному оцінюванні існуючих економічних систем та можливих їхніх альтернатив та модифікацій [3]. Це рівень взаємовідносин бізнесу та суспільства в цілому, моральної регуляції відносин власності, трудових відносин, експлуатації, конкуренції, які розповсюджені у певному суспільстві.

Корпоративний рівень етики бізнесу, або *мезорівень*, є актуальним у масштабі окремої фірми та її клієнтів. Це принципи довіри й відсутності дискримінації у відносинах постачальниками й покупцями, персоналом і адміністрацією, менеджерами й акціонерами та ін.

їхнє порушення може призвести до збільшення накладних витрат, конфліктних ситуацій тощо. На даному рівні вирішуються й особисті етичні проблеми, що постійно виникають у сфері управління людьми.

Враховуючи невідворотність вирішення підприємцем особистих етичних проблем, що постійно виникають у сфері управління персоналом, варто скористатися підходом Р. Е. де Джорджа, на думку якого, для дослідження психологічних чинників дотримання етичних норм суб'єктами підприємницької діяльності в корпоративному рівні етики бізнесу варто виділити ще два: *мезорівень* (власне корпоративний рівень) та *мікрорівень* (рівень особистості) [3].

На *мезорівні* (власне корпоративному рівні) здійснюється вивчення етики бізнесу всередині економічної системи, дослідження суб'єктів економічної активності (головним чином фірм) та їхніх взаємовідносин з усіма групами зацікавлених осіб, у тому числі і відносин всередині організацій.

Мікрорівень (рівень особистості) передбачає оцінювання морального статусу індивідів та етичності їхніх дій в економічних та бізнесових справах. Зокрема, до цього рівня вивчення відноситься дослідження психологічних особливостей реалізації професійної етики підприємцями.

Подібні рівні дослідження психологічних чинників управлінської діяльності пропонує український вчений Л. М. Карамушка [6], яка поділяє їх на три групи: чинники макрорівня (рівень суспільства); чинники мезорівня (рівень організації); чинники мікрорівня (рівень особистості).

Реалізація професійної етики на різних рівнях етичних норм виступає дуже складним завданням для підприємців. Гіпернорми можуть суперечити мікрорівневим нормам та іншим конкретним завданням підприємницької діяльності. Оволодіння в процесі професійної підготовки стандартними прийомами із введення етичних рішень у практику підприємництва уможливорює пояснення підприємцями своїх рішень зацікавленим сторонам, а останнім – оцінювання якості моральних аргументів.

Аналіз основних підходів до оцінювання моральності суб'єкта підприємницької діяльності дозволив зробити наступні *висновки*:

1. Професійна етика в структурі професійної діяльності підприємця виконує функцію *зовнішнього морального регулятора*, який визначає ставлення підприємця до свого професійного обов'язку і направляє його поведінку у взаємовідносинах з працівниками належної йому організації, партнерами, а та-

кож з урядовими і громадськими інституціями. *Внутрішнім моральним регулятором* професійної діяльності виступає рівень морального розвитку підприємця.

2. В методологічному плані дослідження особливостей реалізації професійної етики підприємцями мають спиратися на когнітивно орієнтовану стадіальну теорію морального розвитку Л. Колберга, підхід К. К. Платонова щодо визначення рівнів моральної вихованості особистості, концепцію морально-психологічної регуляції економічної активності А. Б. Купрейченко.

3. До *комплексу діагностичних методик* для дослідження професійної етики підприємців доцільно включити такі, що дають можливість вирішити ряд завдань при оцінюванні того чи іншого параметру професійної моральності підприємців при невеликих часових витратах: для оцінювання рівня розвитку моральної свідомості підприємців та етичності поведінки підприємців – методику «Етичні настановлення професіоналів бізнесу»; для оцінювання морального статусу підприємців – методику «Формула людини».

4. Дослідження реалізації професійної етики підприємцями може здійснюватися на світовому, національному, корпоративному або особистісному рівнях. Серед чинників світового рівня найважливішими з точки зору реалізації професійної етики підприємцями слід вважати культурні відмінності. До найбільш важливих чинників макрорівня можна віднести офіційну та реально діючу ідеологію; економічний стан країни; існуючу законодавчу базу. Серед чинників мезорівня найбільший вплив на дотримання етичних норм суб'єктами підприємницької діяльності чинять взаємовідносини підприємця з менеджерами та працівниками в організації. До найбільш значущих чинників мікрорівня, що перешкоджають реалізації професійної етики у підприємницькій діяльності, слід віднести низький рівень морального розвитку підприємця та його моральнісну слабкість.

5. Підготовка підприємців до реалізації професійної етики у підприємницькій діяльності має передбачати розвиток їхньої моральної свідомості й формування умінь протидіяти прояву моральнісної слабості та навичок відповідального ставлення до прийняття рішень.. Для формування професійної моральності підприємців варто застосовувати поряд із аналізом класичних дилем Колберга [4] тренінгові технології [14] та ділові ігри [3], розроблені сучасними психологами.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анциферова Л. И.* Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. – С. 5-17.
2. *Винославська О. В.* Технологія формування професійної етики менеджерів / О. В. Винославська // Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студ. ВНЗ та слухачів ін-тів післядипломної освіти] / за наук. ред. Л. М. Карамушки. – К.: ІНКОС, 2005. – С. 170–191.
3. *Де Джордж Р. Т.* Деловая этика: учебник / Де Джордж Р. Т. : пер. с англ. Р. И. Столпера. – М. : Прогресс, 2002. – 486 с.
4. *Диагностика эмоционально-нравственного развития* / Ред. и сост. И. Б. Дерманова. – СПб. : Питер, 2003. – 319 с.
5. *Завгородня О. В.* Типологія моральнісного розвитку особистості / О. В. Завгородня // Особистість у просторі культури: матеріали Всеукр. наук.-практ. симпозиуму 24 вересня 2009 р., Севастополь / за ред. Г. О. Балла, О. Б. Бовть. – Севастополь : РІБЕСТ, 2009. – С. 45-48.
6. *Карамушка Л. М.* Психологія управління: навч. посіб. / Л. М. Карамушка. – К.: Міленіум, 2003. – 344 с.
7. *Купрейченко А. Б.* Игровые методы преподавания экономической психологии в высшей школе / А. Б. Купрейченко // Психология и экономика : труды 1-й Всерос. конф. по экономической психологии (Калуга, 3–5 февр. 2000 г.). – Москва-Калуга : ИП РАН, 2000. – С. 390–393.
8. *Купрейченко А. Б.* Проблемы нравственно-психологической регуляции экономической активности / А. Б. Купрейченко // Проблемы экономической психологии. Т. 2 / Отв. Ред. А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. – М. : ИП РАН, 2005. – С. 17–65.
9. *Лефевр В.* Формула человека: Контуры фундаментальной психологии / В. Лефевр. – М. : Прогресс, 1991. – 107 с.
10. *Мамедов С.* Бизнес-этика: современные подходы [Електронний ресурс] / С. Мамедов. – Режим доступу: http://www.businesspress.ru/newspaper/article_mld_21960_ald_141289.html
11. *Методика оценки уровня развития морального сознания (Дилеммы Л. Колберга)* // Диагностика эмоционально-нравственного развития / Ред. и сост. И. Б. Дерманова. – СПб. : Речь, 2002. – С. 103-112.
12. *Платонов К. К.* Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
13. *Савчин М. В.* Психологія відповідальної поведінки: монографія / М. В. Савчин – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
14. *Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб.* / За наук. ред. Л. М. Карамушки. – К. : ІНКОС, 2005. – 366 с.
15. *Фролов П. Д.* Технології і методики прогнозування наслідків інформаційного впливу на політичні настанови старшокласників: [метод. посіб.] / П. Д. Фролов – К. : Міленіум, 2008. – 96 с.
16. *Шрейдер Ю. А.* Модель моральной рефлексии / Ю. А. Шрейдер // Лекции по этике : учеб. пособ.]. – М. : МИРОС, 1994. – С. 86–98.
17. *Alexander C. S.* The Use of Vignettes in Survey Research / C. S. Alexander, H. J. Becker // Public Opinion Quarterly. – 1978. – №42. – С. 93–104.
18. *Baumhart R. C.* How Ethical Are Businessmen? / R. C. Baumhart // Harvard Business Review. – 1961. – July-August. – 39(4). – P. 6–19.
19. *De Cremer D.* Social Psychology and Economics / D. De Cremer, M. Zeelenberg, J. K. Murnighan. – USA : Lawrence Erlbaum Associates, 2006. – 355 p.
20. *Ethical Attitudes of Students and Business Professionals: A Study of Moral Reasoning* / [Wood J. A., Longenecker J. G., McKinney J. A., Moore C. W.] // Journal of Business Ethics. – 1988. – № 7. – P. 249–257.
21. *Friedman M.* The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits / M. Friedman // New York Times Magazine. – September 13, 1970. – P. 32–33.
22. *Fritzsche D. J.* Business Ethics of Future Marketing Managers / D. J. Fritzsche, H. Becker // Journal of Marketing Education. – 1982. – Fall. – P. 2–7.
23. *Kohlberg L.* The Philosophy of Moral Development / L. Kohlberg // Essays of Moral Development. – New York: Harper and Row, 1981. – P. 409–412.

24. Rein L. G. Is Your (Ethical) Slippage Showing? / L. G. Rein // Personnel Journal. – 1980. – V. 59. – № 9. – P. 740–743.
25. The 100 Most Eminent Psychologist of the 20th Century / S. J. Haggbloom [et. al.] // Review of General Psychology. – 2002. – Vol. 6. – № 2. – P. 139–145.
26. The Ethical Perceptions of Small Business Owners: A Factor Analytic Study / J. S. Hornsby, D. F. Kurato, D. W. Naffziger [et. al] // Journal of Small Business Management. – 1994. – № 32 (4). – P. 9–16.
27. Transition Ethics: a Comparison of Ukrainian and United States Business Professionals / [Vynoslavska O. V., McKinney J. A., Moore C. W., Longenecker J. G.] // Journal of Business Ethics. – 2005. – № 61. – P. 283–299.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК

Ю. В. Конюшенко

магістр психології,

здобувач кафедри психології і педагогіки

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

Статтю присвячено огляду наукової літератури з питань організаційної культури наукових бібліотек. Виокремлено та розглянуто завдання, чинники та соціально-психологічні особливості формування організаційної культури бібліотек. Акцентується увага на одному з головних чинників успішного розвитку сучасної бібліотеки, а саме – підвищення рівня сучасної управлінської культури. Значна увага у статті приділяється інноваційному менеджменту, що стимулює створення оптимальних організаційних й економічних умов для впровадження та забезпечення цілеспрямованого управління процесом нововведень.

Ключові слова: організаційна культура, формування організаційної культури, наукові бібліотеки.

У наш час, наука, технології, інформація та культура відіграють головну роль у розвитку суспільства. Ключовими інститутами стають університети, інформаційні, наукові, культурні та медичні організації як центри зосередження теоретичних та практичних знань.

На сьогодні, бібліотеки конкурують на ринку вільного часу з іншими можливостями отримання інформації та проведенням дозвілля. Безумовно, ця конкуренція буде тільки посилюватися. У цих умовах, бібліотеки вже зараз змушені змінюватися та перетворюватися у більш сучасні та модернізовані організації. У вік Інтернету, падіння інтересу до читання, доступності будь-якої інформації - на перший план виходить, перш за все, роль бібліотек як центрів комунікації між автором та читачем, між читачем та книгою, між читачем та читачем, між викладачем та студентом тощо. Саме відвідування бібліотек перестало для багатьох людей бути нагальною потребою.

Перед бібліотеками як і перед усіма іншими соціальними установами, постало завдання відповідати новим потребам суспільства, рішення якого ускладнено цілим рядом обставин. Серед них, по-перше, необхідно відмітити посилення конкуренції на активно розвиваючому ринку інформаційних послуг, у наслідок чого, бібліотеки перестають бути основним джерелом отримання людьми необхідної їм інформації. По-друге, обмеженість фінансування, що змушує більш раціонально його використовувати та шукати додаткові джерела фінансування. По-третє, необхідність розширення сфери впливу, збільшення комфортності обслуговування, надання якісних інформаційних послуг, що вимагає від бібліотек активне використання інформацій-

них технологій та електронних інформаційних ресурсів.

Таким чином, виникає питання: чи зможе бібліотека стати гідним конкурентом Інтернету та ЗМІ у даній сфері послуг? Ускладнення управлінських завдань, пов'язаних з новим етапом розвитку технологій та інформації, вимагає від бібліотек жорсткої самоорганізації. Саме тому виникла потреба у формуванні організаційної культури та її структури для повернення науково-технічним бібліотекам статусу одного із головних ресурсів набуття знань.

Важливим чинником успішного розвитку сучасної бібліотеки є підвищення рівня сучасного управлінського мислення, зокрема сприйняття організаційної філософії, підґрунтя якої – свідоме розуміння працівником бібліотеки своїх цілей і свого призначення у процесі функціонування організації, готовність взяти на себе відповідальність за результати діяльності. Значна увага приділяється інноваційному менеджменту, що стимулює створення оптимальних організаційних й економічних умов для впровадження та забезпечення цілеспрямованого управління процесом нововведень [2].

Бібліотека як відкрита складна організація має загальні для всіх організацій характеристики, зокрема, це – наявність ресурсів, залежність від зовнішнього середовища, горизонтальний і вертикальний розподіл праці, організаційну і технологічну структуру, необхідність управління. Цей підхід зумовлює сприйняття управління бібліотекою як процес планування, організації, мотивації і контролю, необхідний для формування організаційної культури [4].

Термін «організаційна культура» сприймається багатьма як система спільних точок зору, і ця характерна риса відрізняє одну ор-

ганізацію від іншої. Існує багато підходів до вирішення різноманітних атрибутів, які характеризують та ідентифікують ту чи іншу культуру як на макро-, так і на мікрорівні. Так багато дослідників [10-12] пропонує розглядати організаційну культуру на основі десяти характеристик, які найбільш цінуються в організації: особиста ініціатива – ступінь відповідальності, свободи та незалежності, яким володіє людина в організації; ступінь ризику – готовність працівника піти на ризик; направленість дій – організація встановлює чіткі цілі та очікувані результати виконання; узгодженість дій – положення, при якому підрозділи та люди всередині організації координують взаємодію; управлінська підтримка – забезпечення вільної взаємодії, допомоги та підтримки підлеглим з боку управлінських служб; контроль – перелік правил та інструкцій, які застосовуються для контролю та спостереження за поведінкою працівників; ідентичність – ступінь ототожнення кожного працівника з організацією; система винагород – ступінь обліку виконання роботи, організація системи заохочень; конфліктність – готовність співробітників відкрито висловлювати свою точку зору та піти на конфлікт; моделі взаємодії – ступінь взаємодії всередині організації, при якій взаємодія виражена у формальній ієрархії та підлеглості.

Організаційна культура проявляється у стилі керівництва, рівні ведення документообігу бібліотеки, у прийнятих нормах поведінки, цінностях та переконаннях, які поділяє колектив бібліотеки. Вона об'єднує цінності та норми, які властиві організації, стиль та процедури управління, концепції технологічного та соціального розвитку організаційної культури задає межі у яких можливо впевнене прийняття рішень на кожному з ієрархічних рівнів, можливості використання ресурсів організації у цілому, відповідальність, дає напрямок розвитку, регламентує управлінську діяльність, сприяє ідентифікації членів з організацією [7].

Значення організаційної культури як одного з чинників, який характеризує організаційну зрілість бібліотеки, показника досягнутого рівня та одночасно основи подальшого розвитку бібліотеки, може бути усвідомлено через вирішені нею задачі. Спільного бачення їх поки не досягнуто, проте деякі автори вважають, що завданням формування культури є підтримка зацікавленості бібліотекарів у виконанні своїх функцій, підкреслення значення кожного, його ролі та відповідальності у рішенні поставлених перед бібліотекою задач [6; 8]. Як вважає Андреева Н. Е. [1], завдання формування організаційної культури багатопланові та включають наступні аспекти:

1. Створення такого середовища, у якому персонал знає, що необхідно робити, володіє

для цього відповідною підготовкою та хоче робити те, що необхідно для розвитку організації. Умовами реалізації цієї задачі являються усвідомлення співробітниками цілей діяльності організації як гуманних та високоморальних, гідна оцінка внеску кожного співробітника у спільну справу, спроможність та право на представництво від обличчя установи у зовнішньому світі.

2. Збільшення ригідності, адаптованості установи як безперервної умови її існування у швидкоплинних соціальних, економічних та культурних умовах. Ця задача досягається внаслідок розгляду персоналом цілей організації як особистісно значущих, які впливають на власне майбутнє та чутливість до нововведень.

3. Консолідація колективу та формування «команди» на основі спільних цілей та цінностей. Робота у середовищі односторонніх надає співробітникам упевненості, більш відповідальне та творче відношення до своїх обов'язків, намагання не підвести «команду».

4. Переборення неминучих конфліктів, які виникають при зміні структури бібліотеки та посадових обов'язків співробітників. Це відбувається через залучення людей до діяльності організації, розділення етичних норм, почуття співприналежності та соціальної відповідальності, які частіше виявляються більш дієвими, ніж правовий механізм регулювання трудових відносин

5. Регулювання відносин як між співробітниками, так і між співробітниками та керівництвом. Розглядаючи підлеглих не в якості індивідів, якими можна керувати за своїм баченням, а як партнерів із досягнення цілей спільної діяльності, керівники починають оцінювати людей та залучати їх до обговорення проблем не з урахуванням позиції, яку вони займають на ієрархічній сходинці, а виходячи із компетентності у даній області. У результаті розвивається делегування повноваження та колективне управління.

Організаційна культура формується на основі існуючих у бібліотеці традицій, звичаїв, авторитету та популярності у читачів та населення, стилю керівництва її директора.

Організаційна культура може формуватися різноманітними шляхами – у результаті: довготривалої практичної діяльності; діяльності керівника; штучного формування організаційної культури спеціалістами природного відбору найкращих норм, правил та стандартів, привнесених керівником та колективом. Якщо організаційна культура вже сформувалася, то дуже важко забезпечити її подальшу підтримку. У багатьох випадках виконання цієї задачі покладено на служби управління персоналом. Процес відбору, критерії оцінки виконання ро-

біт, система винагород, заходи з навчання персоналу, розвитку кар'єри, просування та ротації кадрів гарантують, що відібрані кандидати будуть відповідати організаційній культурі бібліотеки [3].

Ільганаєва В. О., характеризуючи чинники або умови, які сприяють формуванню організаційної культури, відносить до них наступні [5]:

1) створення орієнтації для персоналу, який буде втілюватися у заходах стосовно навчання, дотримання єдиних переконань та принципів по відношенню до місії бібліотеки та її реалізації;

2) символічні дії та ритуали, які підтримують престиж та значення організації (церемонії нагородження, використання рекламних буклетів, інформаційних бюлетенів тощо);

3) спільне проведення співробітниками вільного часу (поїздки за місто, вечори відпочинку, конкурси, заняття спортом, святкування ювілеїв та днів народжень).

З точки зору іншого дослідника Е. Шейна, існує п'ять первинних та п'ять вторинних чинників становлення організаційної культури [9]. Первинні ознаки: *фокус уваги керівництва*. Те на, що звернена увага керівників, те про, що вони частіше за всього говорять як те, що має важливе значення, поступово перетворюється у предмет уваги та турботи співробітників, включаються у число норм, на базі яких складається критеріальна основа поведінки людей у колективі. *Реакція керівництва на критичні ситуації, які виникають у бібліотеках*. У критичній ситуації співробітники випробовують відчуття дезорганізованості, роздратування, занепокоєння. Тому, як реагує керівництво, чому воно віддає перевагу, знаходить свій подальший прояв у формуванні цінностей та переконань, які набувають для працівників характер реальності. Стиль керівництва, під який співробітники свідомо або несвідомо підстроюють, як під еталон, власну поведінку, і тим самим формують норми поведінки у бібліотеці [11]. *Критеріальна база заохочення співробітників*. Усвідомивши, за що вони отримують моральне та матеріальне заохочення, працівники формують уявлення про критерії хорошої та поганої роботи. Засвоївши це вони стають носіями певних цінностей.

Вторинні ознаки – *структура бібліотеки*. У залежності від того, як розподіляються задачі та функції між підрозділами та співробітниками, наскільки широко використовується делегування повноважень, складається певне уявлення про те, в якій мірі кожний працівник користується довірою керівництва. *Система передачі інформації та організаційні процедури*. Кожний бібліотекар виконує комунікації відповідно певних схем, у наслідок чого, він

усвідомлює, який саме тип соціально-психологічного клімату переважає у колективі. Внутрішній та зовнішній дизайн, оформлення приміщення, у якому знаходиться бібліотека, створює у людей певне уявлення про її стиль і про її цінності, орієнтири, які властиві даній бібліотеці. Міфи та історії про важливі події, почесних бібліотекарів та читачів, які відіграють ключову роль у житті бібліотеки [9]. *Формалізовані положення про філософію та сенс існування бібліотеки*. Сформульовані у вигляді принципів роботи, набору її цінностей, заповідей, яким необхідно слідувати, якщо вони доводяться до співробітників належним чином. Збереження організаційної культури входить до задачі керівництва бібліотеки. Визначальну роль у її рішенні відіграють основні чинники: відбір та навчання персоналу, розвиток кар'єри, просування та ротація кадрів. У результаті у бібліотеці закріплюються співробітники, які володіють такою системою цінностей, яка вписується у дану організаційну культуру [12]. *Діяльність вищої ланки керівництва бібліотеки*. Саме менеджери вищої ланки визначають імідж бібліотеки. Базуючись на їхніх висловах та реакціях стосовно різних ситуацій, керівництво середньої та вищої ланки встановлює норми та правила поведінки для співробітників. Проте, згадуючи слова великого російського режисера К. С. Станіславського, що театр починається із вішалки, це висловлювання можна застосувати і до бібліотек, адже читачі та користувачі, у першу чергу, мають справу з бібліотекарями, а отже саме вони є «обличчям», яке створює загальне уявлення та імідж всієї установи.

Таким чином, оптимальна організаційна культура – це та, що дозволяє бібліотеці ефективно взаємодіяти із зовнішнім середовищем, продуктивно та цілеспрямовано розподіляти і направляти зусилля своїх співробітників, а також задовольняти інформаційні потреби читачів. Формування організаційної культури представляє собою складну і довготривалу операцію. У зв'язку з тим, що практично не має схем типової структури бібліотек, необхідно враховувати специфічні особливості кожної установи, її цілі, задачі, функції, взаємозв'язки, об'єм та складність виконуваних робіт, кількість співробітників, усі внутрішні та зовнішні умови, соціальні та психологічні чинники, які діють у таких закладах. Проведення гнучкої науково-технічної, інноваційної, ринкової політики, орієнтація на інформаційно-бібліотечні потреби користувачів як базових складових нової концепції управління забезпечує реальну можливість трансформації бібліотеки у сучасний, дієздатний, необхідний суспільству заклад культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андреева Н. Е.* Эволюция менеджмента как основа формирования концепции управления информационной деятельностью библиотек / Н.Е. Андреева // *Материалы шестой междунар. науч. конф. «Библиотечное дело – 2001: российские библиотеки в мировом информационном и интеллектуальном пространстве»* (Москва, 26-27 апреля 2001 г.). – М. : МГУКИ, 2001. – С. 48-52.
2. *Винославська О. В.* Перетворення інформації на знання як психолого-педагогічна проблема / О. В. Винославська // *Нові технології навчання: психологічні проблеми.* – К. : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2007. – С. 10-12.
3. *Винославська О. В.* Психологічні та соціально-економічні основи забезпечення організаційного розвитку освітніх організацій / О.В. Винославська // *Тези наук.-практ. конф. (Біла Церква, 22-23 трав. 2008 р.)*. – К. : Науковий світ, 2008. – С. 88-90.
4. *Винославська О. В.* Технологія формування професійної етики менеджерів / О. В. Винославська // *Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / за наук. ред. Л. М. Карамушки.* – К. : Фірма «ІН-КОС», 2005. – С. 170-191.
5. *Ільганаєва В. О.* Бібліотека в сучасному інформаційному середовищі: основні стратегії розвитку / В. О. Ільганаєва // *Вісник Харк. держ. академії культури: Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика: зб. наук. праць.* – Вип. 1. – Х. : ХДАК, 1999. – С. 30-37.
6. *Петрова Л. Г.* Маркетинговий підхід до організації бібліотечного обслуговування користувачів / Л. Г. Петрова // *Бібліотека у демократичному суспільстві: зб. матеріалів КДІК, УБА.* – К., 1995. – С. 152-153.
7. *Роль организационной культуры в формировании библиотечного коллектива* // *Справочник библиотекаря.* – СПб. : Профессия, 2000. – С. 233-240.
8. *Суслова И. М.* Менеджер библиотеки: требования к профессии и личности: уч. пособие / И. М. Суслова. – М.: МГУКИ, ИПО Профиздат, 2000. – 144 с.
9. *Шейн Э.* Организационная культура и лидерство. Построение. Эволюция. Совершенствование / Э. Шейн. – СПб.: Питер, 2004. – 400 с.
10. *Kaarst-Brown Michelle* Organizational Cultures of Libraries as a Strategic Resource / Michelle L. Kaarst-Brown, Scott Nicolson, Jeffrey M. Stanton // *Library Trends.* – 2004. – Vol. 53. – № 1. – P. 33-53.
11. *Mason Florence* Learning to Lead: An Analysis of Current Training Programs for Library leadership / Florence M. Mason, Louella V. Wetherbee // *Library Trends.* – 2004. – Vol. 53. – № 1. – P. 187-217.
12. *Stephens Denise* Organizational Development, Leadership, Change, and the Future of Libraries / Denise Stephens, Keith Russell // *Library Trends.* – 2004. – Vol. 53. - № 1. – P. 238-257.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2011 р.

МАСИ ТА МАСОВА СВІДОМІСТЬ. ЛЮДИНА В МАСІ

Т. Е. Чукавіна

викладач кафедри психології і педагогіки
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

У статті проаналізовано різні концепції натовпу. Розглянуто один із загальних механізмів, що впливають на виникнення та розвиток стихійних форм поведінки, так звана «циркулярна реакція», – механізм емоційної стимуляції, що здійснюється на несвідомому, психофізичному рівні. Висвітлено суттєві розбіжності між різними видами натовпу. Увага акцентується на тому, що в процесі поступової трансформації емоцій у натовпі в залежності від рівня, якого досягла емоційна напруженість натовпу та ступеня єдності індивідів, змінюється і його вид. Наголошується, що особливості поведінки маси, її сила залежать від психологічних якостей та індивідуальності лідерів.

Ключові слова: масова свідомість, циркулярна реакція, концепція натовпу.

Одним з аспектів соціальної психології, який привертає до себе багато уваги, стала проблема вивчення проявів психічної діяльності в умовах груп та колективів. Одночасний прояв однієї зі сторін свідомості великої кількості людей називають масовими психічними явищами. Масові психічні явища, проходячи крізь найближче соціальне середовище людини – колектив, групу, починають активно впливати на особистість, її спілкування та стосунки.

Знання психології мас використовують у багатьох аспектах нашого життя – політика, виробництво, війни, телебачення, преса, радіо, реклама тощо. Завдяки науковим розробкам у галузі масових соціально-психологічних явищ вдосконалюються механізми впливу на різноманітні спільноти людей, розкриваються закономірності розповсюдження загальноновизнаних ідеалів, суджень, модних тенденцій, упереджень, чуток, вивчаються проблеми класів, націй, психологія релігії та багато іншого.

Не можливо добре орієнтуватися у цих галузях без елементарних уявлень стосовно специфіки та особливостей масових соціально-психологічних явищ. Один із аспектів цього питання – маси та масова свідомість, людина в масі.

Один із загальних механізмів, що впливає на виникнення та розвиток стихійних форм поведінки, – це так звана «циркулярна реакція», механізм емоційної стимуляції, що здійснюється на несвідомому, психофізичному рівні.

Усталеним є підхід, що описує В. Л. Зликов. У ньому виділяються наступні етапи трансформації великого скупчення людей в емоційну спільність, особливу «масу».

I етап. Циркуляція. З'являється загальна зацікавленість певним предметом, знижується критичність, у більшості людей формуються однакові емоції, що передаються від одного учасника групи до іншого та рухаються, ніби по колу. Певний час емоція може циркулювати, якщо процес переривається, то вона поступово зникає.

II етап. Кружіння. Своєрідне «емоційне кружіння» певного психофізичного стану. У стихійно створеній спільноті емоція рухається серед людей ніби по колу, безперервно підтримуючи та посилюючи саму себе. Почуття загострюються, зростає збудження. Поведінка та емоційний стан індивідів визначається вже не раціональною інтерпретацією обставин, а поведінкою та емоціями оточуючих. Підтримка та розвиток емоцій залежать від появи нових індивідів, які мимоволі заражаються цим станом. Посилення емоційного кружіння призводить до різкого зниження критичності та підвищення навіюваності у членів групи. Навіюваність зростає по відношенню до впливів, що йдуть зсередини спільноти, при цьому індивіди втрачають здатність сприймати раціональні повідомлення, що отримуються ззовні. Спільнота стає «зачиненою» та самодостатньою в емоційному плані. Група людей може повністю переродитися в однорідну аморфну масу, яка несвідомо, однаковим чином реагує на деякі стимули. На цьому етапі індивідам властива готовність до спільних дій.

III етап. Створення образу. З'являється новий об'єкт загальної уваги, на якому фокусуються емоційні імпульси, почуття та уява людей. Якщо спочатку об'єктом зацікавленості групи була хвилююча подія, то на даному етапі новим об'єктом стає образ,

створений у процесі «емоційного кружіння» та частково мовного спілкування членів спільноти. Цей образ приймається усіма учасниками, дає їм загальну орієнтацію та виступає у ролі чинника, що згуртовує спільноту в єдине ціле. У процесі «емоційного кружіння» та «циркулярної реакції» зростає емоційна напруга. Люди відкриті для некритичного емпатійного сприймання внутрішньої інформації та не реагують на інформацію, що поступає зовні. Відбувається різкий розподіл на тих, хто з нами – «ми», та тих, хто проти нас – «вони». Професор Б. Поршнев наголосував: «Натовпом робить те, що він проти когось». Виникає потреба у негайних спільних діях.

IV етап. Активізація. Завершальний етап формування суб'єкта стихійної поведінки, маси – це активізація членів спільноти. Процес здійснюється шляхом додаткового емоційного стимулювання та завдяки навіюванню з боку лідера. Лідер безпосередньо спонукає членів спільноти до конкретних, потрібних йому дій. Цей вплив повинен відповідати загальному образу, що сформувався у натовпу раніше. Стан напруження та збудження, в якому знаходиться маса, трансформується у негайні дії. При умові відсутності лідера спільнота стихійно знаходить об'єкт для безпосередніх дій.

Деякі вчені дотримуються точки зору, що описані етапи становлення натовпу є неодмінними та характеризуються швидкоплинними. Описані механізми діють на основі як позитивних, так і негативних емоцій.

Колективне переживання – це особливий психічний стан, що охоплює значну кількість людей, емоції та настрої, яких тотожні між собою. Колективні переживання об'єднують людей, відповідно, вони лежать в основі масових суспільних рухів та відповідають за виникнення маси.

Головні ознаки маси – це тимчасовість існування та стихійний характер поведінки індивідів, що складають її. Виділяють три основні різновиди маси: зібрана публіка (глядачі в театрі, учасники політичних мітингів), незібрана публіка (маса прихильників одного з сучасних кумирів) та натовп.

Натовп – це тимчасове об'єднання великої кількості людей, які мають безпосередній контакт між собою та майже ідентично реагують на певні стимули.

Поведінка індивіда у масі змінюється, вона суттєво відрізняється від тієї, що властива йому зазвичай. У натовпі в людини підвищується емоційне сприйняття усього, що вона бачить або чує, зростає схильність до навіюваності, заражуваності, ірраціональності,

різко зменшується здатність до критичної переробки інформації. Інтелекту, послідовності, логічній аргументації немає місця у психології мас. На відміну від окремого індивіда, який керується, перш за все, власними інтересами, маса нейтральна. Масі може бути властиве прагнення до руйнування, так само, як і дії в ім'я певних ідеалів.

Один із українських дослідників цієї проблеми, М. М. Слюсаревський, зазначає: «натовп справляє враження не лише сили, а і захисту його членів, з'являється відчуття сили та безкарності». Ставши часткою натовпу, людина перестає усвідомлювати себе як особистість, в ній починає переважати несвідоме, а також бажання негайно здійснити навіяні ідеї.

В основі виникнення певної маси лежать ситуаційні, та, головне, внутрішні чинники. До ситуаційних відносять самозахист та прагнення до вигоди. Внутрішні чинники – це індивідуальна потреба у ідентифікації себе з великою кількістю людей заради регуляції власних емоційних станів.

На протязі історії розвитку людства окремим індивідам було властиве прагнення до розвитку індивідуальної свідомості та самовизначення, потреба сформуватися, як особистість. При цьому людині властива і протилежна, регресивна потреба – потреба розчинитися у масі. Цю відмову людини від індивідуальної свободи та пов'язаною з нею індивідуальною відповідальністю Е. Фромм назвав «втечею від свободи». Ця потреба актуалізується у ситуаціях, з якими індивід не може впоратися, відповідно для нього стає необхідною особлива ідентифікація: не лише психологічне ототожнювання себе з іншими людьми, а й фізична єдність з ними, ідентифікація з великою кількістю людей.

Сучасний вчений І. Ачильдієв, послідовник теорії етногенезу Л. Гумільова, висунув цікаву, хоча і досить дискусійну, концепцію натовпу. Вона ґрунтується на понятті «пранатовп» і намагається пояснити виникнення психологічних механізмів формування натовпу. Згідно цієї теорії у первісні часи змогли вижити лише ті люди, котрі об'єднувалися із собі подібними у достатньо великі групи з певним ступенем єдності. Виникненню та збереженню таких груп сприяв пранатовп – своєрідна зброя тотального знищення, люди, що були затиснуті в ньому, неслися по первісній саванні із грізним лементом і знищували все на своєму шляху. Пранатовп бив ручними кам'яними рубилами зверху та знизу, мов би змикалися та розмикалися величезні щелепи. Зустріч із ним означала неодмінну загибель для будь-якої живої істоти. У цей час випадкова смерть

певної кількості учасників пранатовпу не мала значення та не змінювала поведінки або настрою інших.

Пранатовп був засобом виживання прадавньої людини. Тому сучасна цивілізована людина, що опинилася у натовпі, може мимоволі включити свою первісну генетичну пам'ять, що існує в ній на рівні підсвідомості, та відмовитися від власного «Я», заради уданого самозбереження.

Підтвердження існування пранатовпу в історії розвитку людства можна знайти у стародавніх міфах про багаторуких та багатоголових гекатонхейрів, народжених богами стародавніх греків Ураном та Геєю, або про величезні та могутні сторуки та п'ятдесятиголови істоти – Котт, Бріарей, Гієс. Опис цих нібито фантастичних істот дуже нагадує реальний людський натовп.

Концепція натовпу І. Ачильдієва викриває ще один важливий чинник, що впливає на механізм формування натовпу, спонукає окрему людину приєднатися до натовпу і відмовитися від власної особистості.

З. Фрейд природу ірраціональної поведінки людини у натовпі пов'язував із концепцією «захисних механізмів» психіки, завдяки яким, людина намагається виправдати свої неадекватні дії. Механізм «раціоналізації» дає змогу виправдати власні безглузді або жорстокі вчинки. Механізми «переносу» та «проекції» у напівсвідомій або несвідомій формі своєї дії пояснюють виявлення агресивності щодо людей, які не мають ніякого стосунку до ситуації, що викликала загальне обурення, або їх провина мінімальна.

Головна ідея фрейдизму – в агресивних діях натовпу втілюються людські поривання, які людина витісняє у свою підсвідомість. Політичні або будь-які інші заклики при цьому можуть бути лише засобом маскування справжніх мотивів поведінки.

Одна з властивостей маси – підвищення афективності у кожного окремого її члена. Спочатку індивіди зі схожими емоційними потребами завдяки своїм переживанням утворюють масу, потім маса починає активно впливати на них, схильність індивідів до афективності значно збільшується.

До чинників, пов'язаних з впливом мас на індивіда, потрібно віднести і ретроградну амнезію – часткову втрату пам'яті на минулі події, що супроводжується знесиленням після серйозного емоційного стресу. Ці показники відповідають стану «фізіологічного афекту».

Ще одним чинником масової поведінки, який згадується у багатьох описах дій натовпу,

є однаковий вираз обличчя у людей. Це пояснюється тим, що сильне переживання певного емоційно-афективного стану впливає на мускулатуру обличчя та веде до напруження одних тих самих м'язів у багатьох людей. Обличчя стають схожими, з'являється узагальнене обличчя маси.

Виділяють чотири основні види натовпу: випадковий, експресивний, конвенційний та діючий.

Випадковий або оказіональний натовп можна спостерігати на місці дорожньо-транспортної аварії. Утворення натовпу пов'язано з процесом «емоційного кружіння» – натовп по колу відтворює одну й ту саму розповідь, додаючи до неї свої емоції та свій погляд на ситуацію.

Експресивний натовп – це сукупність людей, що відкрито виражає свої емоції. Одним з варіантів експресивного натовпу є екстатичний натовп, він може виникати під час релігійних обрядів, шалених карнавалів чи концертів музикальних кумирів, коли індивіди молитвами, ритуалами або іншими спільними діями, що носять ритмічний характер, доводять себе до стану шаленства.

Конвенційний натовп складається з людей, що поєднані спільними інтересами, зібралися з певного приводу та дотримуються ряду правил (конвенції). Але лише до певного моменту конвенційний натовп діє відповідно правилам.

Діючий натовп вважається найбільш значимим у соціально-політичному аспекті. Діючий натовп поділяють на чотири підвиди: агресивний, панічний, здирницький та бунтівний.

Агресивним натовпом рухає ненависть та гнів. Це маса людей, яким притаманна жага вбивств та руйнувань.

Панічний натовп поєднує людей, що намагаються уникнути небезпеки, реальної або вигаданої.

Здирницький натовп. Люди, що входять у його склад, прагнуть до надбання певних матеріальних цінностей. Їхня головна особливість – емоційна єдність, але при цьому неминучий конфлікт: цінностей, за які бореться натовп, не вистачить на всіх.

Бунтівний (у разі перемоги революційний) натовп – обов'язковий атрибут усіх революційних потрясінь, йому властива агресивна поведінка. Найчастіше він характеризується класовою однорідністю та єдністю переконань. Запропонована типологія натовпу представлена на рис. 1.

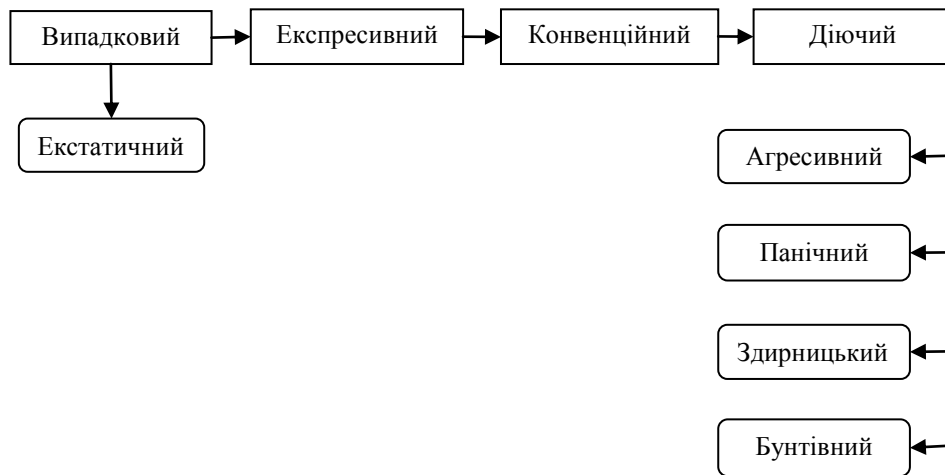

Рис. 1. Типологія натовпу

Між різними видами натовпу існують суттєві розбіжності, при цьому натовп швидко трансформується з одного виду в інші. У процесі поступової трансформації емоцій у натовпі в залежності від рівня, якого досягла емоційна напруженість натовпу та ступеня єдності індивідів, змінюється і його вид. Трансформації можуть бути спонтанними або спровокованими. Більшість прийомів маніпуляції натовпом спирається на його здатність трансформуватися.

Особливості поведінки маси, її сила залежать від психологічних якостей та індивідуальності лідерів. Лідерство – це один з проявів влади, здатність індивіда впливати на людей, спрямовувати їх зусилля на досягнення певних цілей. Коли мова йде про масові соціально-психологічні явища для позначення людини, що має владу над натовпом, частіше використовують термін “вождь”, аніж “лідер”.

Натовп має схильність до крайнощів, збуджують його лише сильні подразники. Почуття маси завжди дуже прості та надмірні. Натовп реагує в першу чергу не на логіку подій, а на їх емоційний образ. Відповідно тому, хто бажає вплинути на масу, не потрібна перевірка логічності та послідовності своєї аргументації, йому необхідно перебільшувати та постійно повторювати теж саме. Головним для взаємодії з натовпом є не промова лідера, а ритмічні стимули (жести та вигуки), що її супроводжують. Від вожака натовп вимагає сили, навіть насилля, доброта сприймається як різновид слабкості. Вождь повинен мати сильну волю та бути фанатично відданим ідеї, яку намагається донести до інших, саме це дає йому можливість впливати на масу.

На думку З. Фрейда, на лідера натовпу спрямовані підсвідомі почуття людей, він виступає у ролі «батька» і тим самим забезпечує єдність натовпу. Натовп ідентифікується з лідером і потрапляє у

цілковиту залежність від нього. До жажливих наслідків може привести надання влади людині, що наділена привабливістю у поєднанні з твердими переконаннями та вузькістю розуму. Така людина легко може перетворити натовп із аморфної маси у руйнівну матеріальну силу.

З цього приводу варто згадати думку В. Винниченко: «У період невпевненості ситуації раз у раз у всіх націй з'являються так звані національні герої, яких обставинами виносить на гребінь хвилі. Вони легкі, наче корок, і через те можуть триматися навіть на піні. Вони надзвичайно самолюбиві і через те, опинившись на гребні, легко вірять у те, що вони вище за всіх. Славолюбність їхня примушує їх за всяку ціну і всякими способами триматися на найвищій точці. Для того вони голосно про себе кричать, метушаться, стають у пози перед масами знизу».

У залежності від психологічних якостей лідерів їх поділяють на декілька типів:

- Апостоли певних вірувань: релігійних, соціальних або суто політичних. Такі лідери – прообраз натовпу, їм властиві його основні якості: елементарна логіка, примітивний розум, цілковите несприйняття всіляких пояснень та законів, потреба у руйнуванні.

- Фанатики однієї ідеї – це люди, які можуть бути достатньо розумними у звичайних для них умовах, проте вони втрачають здатність мислити та аналізувати, в них прокидається особлива несамовитість і навіть манія, коли справа зачіпає певні значимі для них питання. Фанатики однієї ідеї найчастіше стають вірними та відданими помічниками апостолів.

- Природжені вороги суспільства, люди не здатні пристосуватися у оточуючому соціумі. Достатньо мстиві та меркантильні невдахи, особистості з комплексом неповноцінності. Найчастіше це пов'язано з фізичними або розумовими проблемами.

• Тирани або диктатори, вони приходять до влади, використовуючи результати роботи своїх попередників, вміють примусити натовп любити їх та боятися водночас.

Безсумнівним політико-психологічним фактом є те, що вплив на маси мають лідери особого типу – незвичайні, по багатьом категоріям аномальні індивіди.

Натовпам характерні певні структурні особливості, на початку утворення та у стані відносного спокою вони мають тенденцію набувати колоподібної форми. Натовпи здаються монолітними, хоча складаються з груп, що об'єднані певними зв'язками. При цьому характерно існування двох протилежних напрямків руху людей: від периферії до центру та навпаки. Безперервний рух у натовпі допомагає швидкому розповсюдженню інформації та розподілу людей за ступенем їхньої активності. Індивіди, які готові прийняти участь у діях маси, концентруються ближче до центру, більш пасивні – на периферії. У випадку виникнення серед учасників натовпу почуття страху або невпевненості люди починають концентруватися у центрі натовпу. Кордони натовпу мають рухливий характер, відповідно місце положення окремих індивідів постійно змінюється. Таким чином, випадковий спостерігач раптово може опинитися у центрі натовпу.

Потреби (ситуаційні та внутрішні), що привели індивідів у масу, раніше чи пізніше реалізуються, натовп стає менш енергійним – це призводить до поступового розпаду маси. Почуття єдності між окремими людьми, яке

здавалося незмінним, зникає, кожен згадує про власні справи та проблеми.

З натовпу індивід виходить емоційно втомленим, не в змозі напевно пригадати, що з ним сталося та скільки минуло часу. Ці відчуття аналогічні у людей, що вийшли з будь-якої маси і не залежать від того, якими саме емоціями був охоплений натовп: позитивними чи негативними. Після виходу з маси індивіду потрібен час аби повернутися до реальності, почати адекватно сприймати оточуючу його дійсність.

Розпадається натовп поступово, з початку поділяється на декілька окремих, все ще великих фрагментів, потім трансформується у незначні за кількістю членів групи, котрі згодом остаточно розпадуться на окремих індивідів. Взагалі, майже завжди маса є утворенням тимчасовим.

Масова та індивідуальна свідомість існують поряд багато тисяч років, доповнюючи одна одну. Цим процесам розвитку психіки людства властива періодичність. Домінування масової свідомості змінюється розквітом індивідуальної, а потім знов, у свою чергу, з'являється "масова людина".

Від масової свідомості не потрібно відмовлятися чи боятися її, важливо знайти можливості взаємодії та впливу. Масова поведінка не лише революції і війни, це також масові свята, карнавали, дискотеки. Масова свідомість допомагає людині звільнитися від негативних емоцій, з якими важко, а часом і неможливо впоратися самотійно. Ці чинники підтверджують функціональну значимість психології мас та масової поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ануфриева Н. М.* Социальная психология: курс лекций / Н. М. Ануфриева, Т. Н. Зелинская, Н. Е. Зелинский. – К.: МАУП, 2000. – 159 с.
2. *Введение в практическую социальную психологию* / Под ред. Жукова Ю. М., Петровской Л. А., Соловьевой О. В. – М.: Смысл, 1996. – 225 с.
3. *Драч В., Зливков В.* Народ или толпа / В. Драч, В. Зливков // Вечерний Киев. – 09.11.1990.
4. *Зливков В. Л.* Натовп / В. Л. Зливков // Вітчизна. – 1992. – № 9.
5. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2000. – 342 с.
6. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб.: Макет, 1995. – 284 с.
7. *Леонтьев А. А.* Психология общения / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 291 с.
8. *Ольшанский Д. В.* Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011 р.

УДК 81.1:811.11

СИНТЕЗ ПРОФЕСІОНАЛЬНОЇ І ЯЗЫКОВОЇ ПОДГОТОВКИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА-СОЦИОЛОГА

И. Мальцева

старший преподаватель кафедры английского языка

гуманитарного направления № 3

Национального технического университета Украины

«Киевский политехнический институт»

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з пошуками нової парадигми підготовки людини до життя, яка б забезпечила не лише адаптивне ставлення людини до дійсності у відповідності до людських вимірів життя. Центром цієї парадигми є освіта, яка розвивається як відповідь на виклики цивілізації і одночасно як відповідь на потреби людини знайти своє місце і можливості самореалізації у новому глобалізованому просторі. Розглядається подолання проблем викладання англійської мови студентам-соціологам шляхом використання методу проектів. Детально наводяться принципи поетапного використання цього методу. Метод проектів забезпечує значний освітній ефект у навчанні англійської мови студентів-соціологів.

Ключові слова: метод проектів, комунікативна компетентність студентів, складнощі рефлексивного характеру, презентація, освітній ефект, візуальні засоби, професійна лексика.

Традиционные обвинения в отношении преподавания иностранных языков в высших учебных заведениях сводятся, как правило, к двум основным упрекам – студенты не могут свободно общаться (слушать, понимать и говорить) в профессиональном поле своей специальности и достойно представлять результаты своей работы на изучаемом языке. На сегодняшний день оба эти препятствия не позволяют студентам свободно интегрироваться в образовательное европейское пространство, а в последующем - в мировое профессиональное пространство по своей специальности, так как мир признает лишь те исследования, которые представлены на доступном для всех языке – английском. В предлагаемой статье проектов, его применение для преподавания курса английского языка студентам-социологам. В статье последовательно рассматривается сам метод проектов, его применение для преподавания курса английского языка студентам-социологам.

Метод проектов, как метод обучения, возник более века назад в США, а его авторами считаются Дж. Дьюи и В.Х. Килпатрик (ученик Дж. Дьюи). Суть метода – в использовании гуманистических идей философии и образования в реальной практике образования. Метод предполагает, что строить обучение нужно на активной основе, через целесообразную деятельность обучающего. При этом деятельность обучающихся с помощью метода проектов должна быть для них значи-

мой и требовать приложения как уже полученных знаний, так и новых знаний, которые еще предстоит приобрести. Метод проектов первоначально использовался в дидактике общеобразовательной школы в странах Северной Америки и Западной Европы, а со временем был успешно адаптирован и для высшей школы. На сегодняшний день метод проектов широко используется в высшей школе постсоветских стран, в том числе и в Украине.

В современной высшей школе в основу метода проектов положена идея, составляющая суть понятия «проект», т.е. направленность деятельности на получение результата, который можно получить при решении конкретной практической (в обучении редко теоретической) задачи. Как отмечают исследователи: «для достижения результата необходимо научить ... студентов самостоятельно мыслить, находить и решать проблемы, привлекая для этой задачи знания из разных областей, умения прогнозировать результаты и возможные последствия разных вариантов решения, умения устанавливать причинно-следственные связи» [1, 41].

Несмотря на то, что метод проектов всегда ориентирован на самостоятельную работу обучающихся, его невозможно использовать без групповых (cooperative or collaborative learning) методов работы. В этом единстве индивидуальной и групповой ответственности как раз и кроется мощный образовательный

потенциал метода проектов. Ниже мы рассмотрим на конкретных примерах использования метода проектов в обучении английскому языку студентов-социологов.

Современная социокультурная ситуация требует от молодого специалиста-социолога, вчерашнего выпускника вуза, навыков самостоятельного проектного мышления – определять профессиональную задачу своих действий (постановка цели проекта), находить адекватные способы ее достижения (использование методов социологических исследований), отслеживать промежуточные результаты (методы мониторинга деятельности) и измерять полученные конечные результаты. Такие навыки не появятся автоматически при использовании в процессе обучения традиционных методов обучения, но отлично развиваются при использовании в учебном процессе метода проектов, поскольку при использовании метода проектов студенты сами делают свой выбор, проявляют инициативу и вынуждены использовать не только полученные прежде знания, но и приобретать новые. Опыт работы на факультете социологии показывает, что по своей основной специальности студенты начинают проводить различные обучающие проекты (социологические опросы и анкетирование) уже на первом курсе обучения. Именно благодаря этому на занятиях по английскому языку у студентов появляется возможность не только представлять на английском языке групповые проекты (основная задача для курса английского языка), но и дополнительно обсуждать в своих малых проектных группах работу над проектом и его промежуточные результаты.

Известный британский исследователь Дэвид Жак так объясняет причины позитивного образовательного эффекта метода проектов для студентов:

- проект всегда имеет практическую ценность для самих студентов;
- предполагает проведение студентами самостоятельных исследований;
- проект всегда имеет элемент интриги, так как его результаты не известны ни самим студентам, ни преподавателю, что способствует поддержке мотивации студентов;
- в ходе реализации проекта студентам нужно проявлять гибкость мышления, что в значительной мере поддерживает их интерес к получению конечного результата проекта;
- хорошо примененный метод проекта всегда предполагает возможность решения актуальной для студентов проблемы;

- метод проекта дает студентам возможность учиться в соответствии со своим специфическим стилем учебы и использовать более широкий спектр инструментов учебы;
- метод проектов, помимо развития учебных навыков студентов, способствует улучшению коммуникативной компетентности студентов, поскольку предполагает парную или групповую работу [3].

В своей практике преподавания английского языка студентам факультета социологии мы начинаем использовать метод проектов уже на первых занятиях в начале семестра. Для этого с помощью методики Метоплан (каждый студент пишет на отдельной карточке тему своего проекта на английском языке; каждая карточка зачитывается студентом; схожие карточки группируются; появляются малые группы, объединяющие студентов по темам проектов [4]; выясняется, какие проекты и в каких малых группах студенты выполняют по социологическим дисциплинам. Обязательное условие на этом этапе работы – работа только на английском языке. Именно на этом этапе у студентов начинает происходить осознание необходимости оперирования профессиональными социологическими терминами на английском языке и заметно пополняется запас профессиональной лексики. При этом мы всегда акцентируем внимание студентов на том, что в дальнейшей работе методом проектов мы будем пополнять словарный запас путем многократного использования специальных социологических терминов.

Если же по каким-то причинам студенты не вовлечены в проектную работу по социологическим дисциплинам, на занятии предлагается студентам придумать такие проекты, в которых бы им было интересно участвовать. Метод проектов предполагает в своем использовании несколько этапов (равно как и реализация любых проектов в профессиональной деятельности) – выбор темы проекта; формирование групп участников проектов; планирование работы над проектом; контроль работы над проектом; оценивание проектов.

На этапе выбора темы проекта преподаватель предлагает студентам несколько возможных вариантов проектов; при этом в рамках темы принимаются предложения и от студентов. Студенты сначала индивидуально выбирают подходящий для себя вариант проекта и объясняют свой выбор путем ответов на вопросы, предлагаемые преподавателем (на английском языке). Вопросы могут быть следующими:

- насколько меня интересует работа по данной проблеме? (довольно сильно)

интересует; интересуется; мало интересуется)

- какова образовательная ценность данной проблемы для меня лично? (что лично для себя я получу)
- много ли я уже знаю по этой проблеме?
- сколько реально времени потребует данный проект от меня?

Такого рода учебно-психологические вопросы, как правило, не обсуждаются на академических курсах по специальности, а для студентов они являются довольно значимыми. Именно этот триггер позволяет удерживать внимание студентов и стимулировать их лексическую активность.

На следующем этапе студенты, индивидуально проявившие интерес к той или иной проблеме, объединяются в малые группы (не более четырех человек) и разрабатывают план реализации проекта. Этот план – определенный график обсуждений работы по проекту в рамках курса английского языка. При этом за каждым из участников группы закрепляется своя индивидуальная ответственность. Важно еще раз подчеркнуть, что именно в таких обсуждениях вырабатывается умение студентов пользоваться профессиональной лексикой на английском языке и вести англоязычную коммуникацию в рамках определенного проекта.

Через несколько занятий преподаватель беседует отдельно с каждой группой о ходе работы над проектом, выясняя затруднения и достижения группы путем постановки (на английском языке) ряда вопросов:

- что вы успели сделать?
- что не смогли или не успели сделать?
- что на данном этапе самое сложное?
- какую помощь вы бы хотели получить?
- совпадает ли реальное положение дел с тем, что вы планировали?

Как нетрудно заметить, эти вопросы вновь лежат в плоскости психологии учебы и требуют от студентов обсуждения «от себя», а не просто автоматического заучивания терминов с их последующим воспроизведением. Здесь обсуждаются не столько результаты работы, сколько учебная деятельность по обеспечению появления результатов. Это, с одной стороны, требует от студентов рефлексии своей деятельности; с другой – оформление этой рефлексии в словесную англоязычную форму. Именно на этом этапе у студентов возникает ощущение невозможности сказать то, что они думают, на английском языке (хотя, как выясняется, чаще всего здесь трудность именно рефлексивного характера, а не вербального). В последующем, взяв на вооружение некоторые устойчивые обороты и клише, студенты уже не испытывают такой

фрустрации при необходимости говорить «от себя» на профессиональные темы.

По завершении малой группой работы над проектом преподаватель и студенты других малых групп проводят оценку проекта. Наибольшая сложность при оценивании групповой работы заключается в разграничении индивидуального вклада каждого студента и коллективными усилиями. Слабость индивидуальной работы может быть замаскирована работой других и общая оценка может необъективно отражать вклад в проект каждого из членов группы. Именно поэтому критерии оценивания работы по проекту лучше разрабатывать совместно со студентами и делать их прозрачными в самом начале работы над проектом. Обычно в середине курса мы предлагаем студентам провести предварительную оценку своих проектов по предложенным критериям и, если в этом есть необходимость, корректируем критерии. Важным моментом является формулировка критериев на английском языке. Так студенты с удивлением для себя обнаруживают универсальность ряда критериев и возможность их использования при оценке разных проектов.

К одному из последних занятий каждая малая группа готовит 5-минутную презентацию на английском языке результатов своего проекта. Задача каждой группы сделать презентацию в соответствии с требованиями, сформулированными заранее. При этом группа может и должна использовать любые визуальные средства – слайды, плакаты, диаграммы, рисунки – оформленные на английском языке. Поскольку, как правило, с самого начала образуется 4-5 малых групп, работающих над проектами, то лучше на двух или трех последних занятиях провести по две-три презентации с обсуждениями. Опыт показывает, что с подготовкой презентаций и собственно самой презентацией студентам справиться проще, чем задавать вопросы и высказывать аналитические суждения по результатам презентации. Одним из способов преодоления этих затруднений может быть разработанный заранее и оформленный в виде списка на английском языке алгоритм задавания вопросов.

Анализируя свой опыт использования метода проектов в обучении студентов-социологов, можно констатировать, что этот метод требует от преподавателя довольно кропотливой индивидуально-групповой работы, но обеспечивает заметный образовательный эффект в обучении английскому языку студентов-социологов. При этом не стоит думать, что использование метода проектов является непосильно затратным в плане учебного времени. На протяжении всего кур-

са мы на нескольких занятиях уделяем 20-30 минут на работу с помощью метода проектов. И если в начале семестра студенты весьма скептически относятся к возможному обучающему эффекту от этого метода, то уже начиная со второй трети занятий студенты с интересом следят за продвижением своих проек-

тов и проектов коллег из других малых групп. В использовании такого пролонгированного метода важным оказывается систематичность и фиксация продвижения, что обеспечивает поддержку интереса и ответственности студентов по выполнению проекта.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кириллюк Л. Г.* Программа учебного курса как путеводитель для студента и преподавателя / Л. Г. Кириллюк, Т. И. Краснова, Е. Ф. Карпиевич. – Минск: БГУ, 2008. – 211 с.
2. *Левінас Е.* Між нами. Дослідження думки про іншого / Е. Левінас. – К.: Логос, 1991. – С. 21.
3. *Полат Е. С.* Метод проектов // Современные технологии университетского образования. – Мн.: РИВШ БГУ, 2003. – Вып. 2. – С. 39-47.
4. *Jaques D.* Supervising Project // SEDA Further Induction Pack 2. – 1992, April. – P. 6-35.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2011 р.

ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ У СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ТЕХНИЧЕСКИХ ЗАВЕДЕНИЙ

В. В. Новикова, Н. Н. Гордиенко

*преподаватели кафедры английского языка технического направления № 1
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт»*

Дана стаття присвячена специфіці реалізації процесу вивчення іноземної мови у студентів технічних ВНЗ, складнощам цього процесу, аналізу їх причин та пошуку вирішення проблеми підвищення мотивації до вивчення іноземної мови у студентів. Авторами розглядаються такі поняття як мотивація, мотиваційний потенціал, неоднорідність груп, іншомовна компетенція, гуманітарна компетенція в контексті їх ролі та важливості для здійснення навчальної діяльності у технічному ВНЗ.

Ключові слова: мотивація, мотиваційний потенціал, неоднорідність груп, іншомовна компетенція, гуманітарна компетенція

Необходимость знания иностранного языка в современном мире не подлежит сомнению. Интеграция Украины в мировое сообщество и установление более тесных экономических, политических и культурных связей возносит владение английским языком как средством общения на принципиально новую высоту. Высшие учебные заведения Украины активно включились в процесс европеизации высшего образования, избрав одним из приоритетных направлений подготовки специалистов изучение английского языка. Присоединение украинской системы образования к Болонскому процессу требует высокого уровня языковой компетенции не только от студентов гуманитарных специальностей, но и от будущих инженеров, ученых, врачей и т.п. Однако большой опыт работы со студентами высших учебных технических заведений свидетельствует о наличии серьезных препятствий, стоящих на пути языкового прогресса вышеупомянутых студентов. Данное исследование имеет целью анализ этих препятствий, поиск причин и способов их преодоления.

Одной из главных проблем, с которыми сталкивается преподаватель английского языка при работе со студентами высшего учебного технического заведения, является отсутствие у них мотивации к изучению языка. При попытках выяснить причины нежелания учиться, можно услышать, вопреки ожиданию, что студент осознает важность знания английского языка и на словах демонстрирует готовность «штурмовать эту крепость». Но, как показывает практика, на деле он оказывается не готов прилагать к этому ни малейших усилий. Подобное расхождение слов с действительностью наблюдается среди студентов повсе-

местно. Очевидно, что мотивация у таких студентов по-настоящему отсутствует, а признание необходимости знать язык для них не более чем уступка, в угоду преподавателю или всеобщей тенденции общества. Ведь сегодня отрицание важности знания английского языка выглядит анахронизмом и равносильно признанию собственной неполноценности. Студенты не могут противостоять этому давлению, но внутреннего понимания и принятия данного факта у них, к сожалению, нет.

Среди множества разнообразных факторов, которые могут играть существенную роль в сложившейся ситуации, следует выделить следующие: общий низкий уровень развития умственных способностей студентов (что, к сожалению, не редкость в современном высшем учебном заведении); дефекты воспитания и отсутствие привычки преодолевать себя, т.е. лень (что встречается еще чаще и является настоящим бичом учебных заведений). Далее мы более подробно остановимся на возможных причинах этих явлений. В свою очередь невозможность разрешить сложившееся противоречие между внешними и внутренними факторами зачастую рождает у таких студентов порой протест, а подчас просто отказ выполнять необходимую работу. Все это негативно сказывается на их попытках овладеть языком и рано или поздно такие студенты смиряются со своей ролью «отстающих и неспособных к языкам» студентов. Следует отметить, что сломать эту стену из лени, упрямства и неумения работать над собой не под силу преподавателю английского языка с его скромными возможностями.

Итак, времена, когда выпускники отече-

дений были гордостью страны, а их заслуги и высокий уровень профессиональной подготовки признавались всем миром, канули в лету. Уже давно инженерные специальности потеряли свой престиж и редко могут похвастаться набором сильных студентов. К сожалению, реалии нашей страны таковы, что подавляющее большинство абитуриентов после школы спешат пополнить ряды будущих юристов, экономистов, менеджеров. Чем такая тенденция обернется для будущего страны – тема отдельного разговора не только деятелей образования, но и политиков, ведущих страну этим путем. А пока, высшие учебные технические заведения вынуждены довольствоваться студентами, не прошедшими отбор на более «престижные» специальности по причине недостаточной подготовленности. Несомненно, среди поступивших в высшее учебное техническое заведение попадают отдельные личности, достойные этих степеней и гордого звания будущих инженеров, математиков, физиков и т.п. Такие не являются объектом данного исследования и, как правило, они не имеют никаких трудностей в изучении иностранного языка. Большей частью преподавателям приходится иметь дело с людьми, имеющими очень слабое представление о своей будущей профессии и очень низкую школьную подготовку. Часто это жители отдаленных районов страны, по объективным причинам не имеющие доступа не только к информации о новейших достижениях науки и культуры, но и даже к нормальным условиям обучения. Требовать от них адекватного понимания того, что знание английского языка является залогом успешной профессиональной реализации, не представляется возможным.

Свою лепту в общий низкий уровень подготовленности студентов вносит отсутствие родительского воспитания. О первостепенной роли семьи в становлении гармоничной во всех отношениях личности сказано и доказано так много, что пренебрежение родителями своими обязанностями должно рассматриваться как преступная халатность. Но и этого не происходит в обществе, в котором родители большую часть своего времени вынуждены посвящать заботам о физическом выживании семьи в ущерб нравственной заботе о достойном воспитании детей. Истоки данных проблем лежат в социально-экономической ситуации, сложившейся в стране и затрагивающей все сферы жизни ее граждан. В результате подобной родительской небрежности вырастают дети, лишённые необходимых для дальнейшего успешного развития навыков, таких как любознательность, работоспособность, упорство и др. В силу всех вышеупомя-

нутых причин школа не в состоянии восполнить этот пробел и преподаватели ВУЗов сталкиваются со студентами, не только не имеющими желания учиться, но и *не умеющими* это делать. А это, на наш взгляд, и является главной проблемой таких студентов. Способность и умение учиться как совокупность многих факторов: накопленного опыта обучения, развития интеллектуальных способностей и эмоциональной сферы, дисциплинированности и определенного уровня самоорганизации, а также стремления к расширению границ познания являются необходимым условием успешного осуществления студентом своей учебной деятельности.

При наличии мотивации к обучению эта проблема решается самим студентом, именно поэтому понятие мотивации требует более подробного рассмотрения. Впервые термин «мотивация» употребил немецкий философ А. Шопенгауер в статье «Четыре принципа достаточной причины», а позже этот термин прочно вошел в психологический обиход для объяснения причин поведения человека и животных. В настоящее время мотивация как психическое явление трактуется по-разному. В психологическом словаре под редакцией А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского (1990) под мотивацией понимают побуждения, вызывающие активность организма и определяющие ее направленность. В последние годы усилилось понимание психологами и педагогами роли положительной мотивации к учению в овладении знаниями. Было установлено, что высокая позитивная мотивация может играть роль компенсирующего фактора в случае недостаточности высоких способностей, однако никакой высокий уровень способностей не может компенсировать отсутствие учебного мотива или его низкую выраженность. Одновременно с этим неоднократно отмечалось, что сила мотива учения и освоения выбранной специальности в процессе обучения в ВУЗе снижается в силу разных причин (недостатки в организации учебного процесса, быта и досуга, недостатки в воспитательной работе и т.п.) [1, 44]. Все вышеперечисленное свидетельствует о том, что первоочередная задача преподавателя заключается в необходимости искать эффективные пути повышения мотивации студентов.

Следует отметить, что для устойчивости мотивации необходимо иметь адекватное представление о необходимости владения в наше время хотя бы одним иностранным языком. В ряде исследований показано, что сила мотива и эффективность деятельности зависят от того, насколько ясно осознается человеком цель, смысл деятельности. Однако имеется ряд состояний человека, которые

резко уменьшают его мотивационный потенциал. Так, при монотонности жизни, психическом пресыщении, утомлении исчезает желание выполнять работу, к которой вначале имелся положительный мотив [1, 42]. А именно такой образ жизни и присущ зачастую нашему молодому поколению.

Как уже было замечено, часть студентов демонстрирует мотивацию к изучению английского языка только на словах. Психологический портрет этих студентов таков: ленивый, почти ничем не интересующийся человек, с низким уровнем эмоционального интеллекта и самоорганизации, ограниченными когнитивными способностями, слабо развитой памятью и неумением сосредотачивать внимание, неспособный и не желающий активизировать свои мыслительные процессы. Венчает этот «букет» индивидуальных особенностей вопиющее равнодушие к обучению как таковому и отсутствие интереса к любым знаниям, выходящим за рамки его повседневного опыта.

Немаловажную роль в формировании подобной личности играет агрессивная и вездесущая пропаганда средств массовой информации. Призывы к легкой жизни, не обремененной тяжелым трудом учения, снижение авторитета науки и опрокинутая шкала ценностей – все эти, известные своим деструктивным влиянием факторы, вписываются в систему ценностей и жизненных ориентиров современных студентов. При отсутствии у них минимальных интеллектуальных и нравственных запросов, – а желание обучаться, несомненно, является таковым, – украинские СМИ успешно реализуют программу деградации и вырождения нации.

Мотивация изучения иностранного языка обуславливается коммуникативным мотивом, основанным на стремлении обучаемого к иноязычному общению. Также большую роль играют когнитивные, или познавательные мотивы. Кроме того, изучение иностранного языка побуждается такими мотивами, как утилитарный, т. е. желание посредством овладения языком извлечь для себя какую-то выгоду, мотивы престижа и материальной выгоды, мотив долга, самоутверждения, «мотив получения диплома». Нужно подчеркнуть, что эти мотивы никогда не действуют изолированно друг от друга, их можно рассматривать лишь в системе. В процессе учебной деятельности по овладению языком их местоположение в иерархии мотивации может варьироваться.

Негативные установки в отношении освоения иностранного языка (неуверенность в возможности выучить язык, недостаточное осознание его важности в профессиональной деятельности, изначально заниженные стан-

дарты в отношении желаемого уровня владения языком, неприятие методов обучения) чаще всего осложняют студентам технических специальностей процесс овладения этим предметом.

Также можно утверждать о связи между особенностями мотивации студентов и характером испытываемых ими психологических трудностей в овладении иностранным языком. В частности, студенты, у которых ярко выражены мотивация достижения и мотивация одобрения, сталкиваются с меньшим числом трудностей в овладении иностранным языком, нежели студенты с эгоистичной (личностной) и маргинальной ориентацией [5].

Родительская небрежность, экономический и культурный упадок страны, низкий уровень подготовки учителей и другие факторы породили поколение не умеющих и не привыкших думать и учиться людей. Разумеется, работа с подобными субъектами – настоящий вызов для преподавателя. Но скромные возможности преподавателя английского языка высшего технического заведения, поставленного в условия, отнюдь не способствующие оптимизации учебного процесса, сводят к минимуму почти все попытки добиться положительного результата. Широкое разнообразие методов и приемов обучения, применяемых преподавателем, может быть эффективным исключительно при наличии интереса с другой стороны учебного процесса – студента.

Ситуация усугубляется тем фактом, что в преобладающем большинстве случаев преподаватель имеет дело с «разношерстными» студентами, а именно студентами с изначально разными, порой диаметрально противоположными уровнями языковой подготовки, равно как и разными способностями к овладению иноязычной компетенцией. При этом можно утверждать, что неоднородность группы является еще одним существенным препятствием, затрудняющим работу преподавателя, как в прививании навыков владения иностранным языком, так и повышения мотивации к изучению этого самого иностранного языка. В данной связи уместно привести мысль немецкого поэта и мыслителя Иоганна Гете, который утверждал: «Каждый, в отдельности взятый, довольно умен и понятлив; взятые в массе своей являют лишь тупость одну». Именно неоднородность группы обучаемых может очень негативно отразиться на успешном процессе обучения студентов, особенно если речь идет о студентах с заниженной самооценкой и повышенным уровнем тревожности, т.е. людях, испытывающим психологический дискомфорт в любых ситуациях, связанных с оценкой окружающих их деятельности. Работа в неоднородных группах представляет большую

сложность, как для преподавателя, так и для студентов. Одним из возможных выходов из сложившейся ситуации является организация дифференцированного обучения с учётом особенностей неоднородных групп, разработка учебных программ и новых методов, нацеленных на эффективное решение проблем разноуровневых групп.

Следует отметить общий низкий уровень развития гуманитарной сферы студентов высших учебных технических заведений. Даже студенты, наделенные способностями, необходимыми для успешного обучения и не имеющие вышеупомянутых проблем, часто демонстрируют чрезвычайно бедные знания из области гуманитарных наук. Согласно опросам, большинство студентов высших учебных технических заведений считает изучение и углубление знаний по курсам, не имеющим прямого отношения к их специальности, необязательным и даже лишним. К последним они относят, как правило, философию, историю, литературу, психологию. Все это предметы, дающие представление о духовном и культурном наследии человечества, знакомящие с лучшими образцами духовной культуры человечества. На наш взгляд, подобное отношение к ним недопустимо. Безусловно, для студентов высших технических заведений

приоритетной является качественная подготовка по профильным дисциплинам, однако отсутствие общеобразовательного культурного подспорья в виде сведений из гуманитарных наук приводит к ограниченности взглядов и узости мышления студентов.

Повышение уровня гуманитарной компетенции студентов высших учебных технических заведений можно считать одной из развивающих и воспитательных целей преподавателей иностранного языка. Любой язык несет на себе отпечаток культуры народа, и при его изучении студенты знакомятся с явлениями и достижениями этой культуры. Возможно, НЕ изучение английского языка, а изучение ЧЕРЕЗ английский язык мировой культуры за счет демонстрации им лучших образцов этой культуры будет способствовать повышению мотивации у студентов и постепенно вовлечет их в процесс изучения языка. Кроме того, это будет способствовать расширению кругозора, воспитанию толерантности и развитию познавательной и эмоционально-эстетической сфер студентов. Таким образом, обучение иностранному языку в высшем учебном техническом заведении станет еще одним кирпичиком в фундамент подготовки всесторонне развитой личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Аристова И. Л.* Общая психология. Мотивация, эмоции, воля: уч. пос. / И. Л. Аристова. – Владивосток: ТИДОТ ДВГУ, 2003. – 104 с.
2. *Гете И. В.* Изречения в прозе / Иоганн Вольфганг фон Гете. – Спб. : Изд-е В.Бермана и С.Войтинского, 1885. – 148 с.
3. *Первин Л.* Психология личности: Теория и исследования / Первин Л., Джон О.; [пер. с англ. М. С. Жамкочьян]. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
4. *Психология: словарь* / [под ред. Петровского А. В., Ярошевского М. Г.]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
5. *Соселия И. Л.* Мотивация студентов и психологические трудности в овладении иностранным языком (на примере студентов инженерных специальностей): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. псих. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / И. Л. Соселия. – М., 2009. – 19 с.

Стаття надійшла до редакції 24.11.2011 р.

РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «НАВЧАННЯ» ТА «УЧІННЯ»**А. М. Сингаївська***кандидат філософських наук**Національного технічного університету України**«Київський політехнічний інститут»*

Матеріали статті містять пояснення щодо навчання (навчальної діяльності) та учіння (учіннєвої діяльності), що складені переважно в межах наукового поля педагогіки та психології. Наведено авторський варіант класифікації трактувань поняття «навчання» як процесу, діяльності, активної освітньої взаємодії, управлінської функції, системної категорії, об'єкту дослідження, а також класичне, контекстуальне та операційне визначення навчання відносно вищої школи. Указано на елементи системи навчання на предметному рівні – суб'єкти навчання та зміст навчання. Розкрито двоїсту природу навчальної діяльності з позиції кожного суб'єкта – студента (студентів) і викладача. Звернено увагу на те, що центральним суб'єктом навчання є студент та учіннєва діяльність стає можливою за умови створення середовища суб'єкт-суб'єктних відносин учасників навчально-виховного процесу. Подано характеристику учіння у чинниках, що визначають її ефективність: мотивація, цільова орієнтація, здобуття нових знань.

Ключові слова: навчання, учіння, навчальна та учіннєва діяльність, суб'єкт навчання.

Поле досліджень будь-якої наукової галузі містить і понятійний апарат. Дефініції та чітке розуміння вживаної термінології можуть визначати встановлення цілей для втілення завдань у практику, а отже й впливають на операційну діяльність. Зрозуміло, що трактування понять про складні явища і процеси спрямовує фахівця на пізнання об'єкту дослідження. Уточнення змістів термінології, вдосконалення понятійного апарату, розкриття нових термінологічних блоків, систематизація певного кола знань сприятимуть збагаченню науки та можуть знайти використання в освітній практиці. А у випадку «розщеплення понять» тим більше доцільно приділяти увагу дефініціям, встановленню відповідності змістових значень та розмежуванню трактувань. Адже у процесі розвитку науки і практики «ущільнення поняттєвої мережі ... дає змогу відобразити з належною чіткістю дедалі тонкіші якісні особливості досліджуваних об'єктів» [1].

Так метою статті постала спроба окреслити поле довкола усталеного поняття «навчання» та відносно нового в науковому обороті й практичному вжитку поняття «учіння», а також похідних від них – «навчальної» та «учіннєвої» діяльності в межах функціонування вищої школи.

Теоретичні витоки «навчання» та «учіння» в своїй основі беруть початок ще від ідей відомого філософа і педагога Джона Дьюї епохи ХІХ ст. Теорії навчання та учіннєвої діяльності розроблюють учені педагогічної та психологічної наук, зокрема представники педагогічної психології: Г. С. Абрамова, Г. О. Балл, Л. І. Божович, С. М. Бондаренко, Л. С. Виготський,

П. Я. Гальперін, В. І. Гінецинський, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, Л. В. Занков, І. О. Зимняя, Л. Б. Ітельсон, І. І. Ільясов, В. В. Краєвський, О. М. Леонтьєв, І. Я. Лернер, І. Лінгарт, В. Я. Ляудіс, Ю. І. Машбіц, С. Л. Рубінштейн, Г. А. Цукерман, А. С. Шаров.

Поняття «навчання» є базовою поряд з іншими категоріями в освіті. У науковій літературі пояснення суті навчання подають з різних точок зору. Їх аналіз дозволяє виділити такі групи трактувань:

1) *Навчання як процес* довкола т. зв. «зун» (знання, уміння і навички): навчання являє собою «переклад» / переведення суспільних знань, умінь і навичок в індивідуальні. Під навчанням розуміють передавання знання, уміння, навичок і формування досвіду творчої діяльності в конкретній галузі [9].

2) *Навчання як діяльність*: навчання – один із видів освітньої діяльності. Навчання у поширеному сенсі спрямовано на виконання соціального замовлення, наданого інституту освіти, що «здійснюють відповідно до науково обґрунтованого проекту» [6]. Навчання видається основою руху наукового пізнання від абстрактного до конкретного в «єдності соціально обумовленої діяльності викладання й учіння» [6]. І навчання, насмілюючись стверджувати, постає в уяві кожного як діяльність учителя, який проводить певні дії з учнями.

3) *Навчання як активна освітня взаємодія*: навчання – це спільна цілеспрямована діяльність учителів та учнів, за якої останні здобувають знання, формують світогляд, набувають умінь та навичок, розвивають творчий потенціал. Навчання є двостороннім процесом активної взаємодії викладача і студен-

та. Навчання у вищій школі – це спільний процес діяльності викладача і студентів, спрямований на досягнення дидактичних, розвивальних, виховних цілей та професійного становлення студентської молоді [8].

4) *Навчання як управлінська функція*: навчання – це управління вчителем через слово, за допомогою підручників, наочних посібників, навчаючих пристроїв та ін. засобів учінням, тобто діяльністю учнів, у наслідок чого відбувається засвоєння ними суспільних цінностей, здійснюється розвиток якостей людини.

5) *Навчання як системна категорія*: навчання в освіті розглядають як цілісність процесуальної й змістової сторін та всіх відносин, що відбуваються в освітньому середовищі. Навчання діє як підсистема в системі вищої освіти і має два компонента освіти – зміст навчання і організаційну складову. Навчання складається з сукупності форм на інституціональному та різних ієрархічних освітніх рівнях (денна, заочна, дистанційна, індивідуальна), кожна з яких у свою чергу є підсистемою загальної освітньої системи. Навчання є підсистемою виховання як соціального формування (в широкому соціальному сенсі) та виховання як педагогічного формування (у широкому педагогічному сенсі) [9]. Навчання розглядають як дидактичну систему з фіксованими зв'язками фундаментальних компонентів (навчання, викладання, учіння, проектування) [6]. Навчання обумовлює наявність певного інструментарію, методів і організаційних форм на предметному рівні та ін., що є взаємозамінними, а часом й ідентичними (наприклад, лекції) елементами системи.

6) *Навчання як об'єкт дослідження*: навчання, без сумніву, є предметом вивчення наукою та повсякчас під кутом зору практиків, «об'єктом вивчення і конструювання» фахівцями [6]. Провідний досвід щодо навчання різних типів і груп учнів аналізують на професійних зібраннях, описують у навчальній літературі та методиках, узагальнюють тощо.

Крім того, зустрічаються і більш стислі тлумачення, наприклад, що навчання – «це передусім спілкування» [8] або «процес ... який реалізується колективним суб'єктом» [6].

Подана систематизація свідчить, що пояснення суті навчання є різнобічними, однак і не достатньо викривають глибоку внутрішню сутність досліджуваного явища, тому уточнімо її в загальнонаукових позиціях.

Педагогічна наука визначає «освіту», «навчання» і «виховання» як основні наукові категорії. Учені досліджують природу навчання на різних рівнях: теорія навчання, методика навчання, педагогічні технології, технологія навчання як система способів реалізації спроектованої моделі навчання тощо. Педагогі-

практики формують дидактичні системи навчання, а саме зміст навчання (навчально-пізнавальне завдання), систему взаємодії викладача і студентів (учнів), внутрішні й зовнішні дії учнів та викладача, педагогічне середовище.

Філософія підпорядковує навчання вихованню і першочерговим виховним цілям, розглядає навчання у рамках процесу виховання, як його підсистему [2]. Навчання як соціальне явище досліджується і психологічною наукою, і також з пріоритетністю виховання та відносно головної особи – учня. Психологія вивчає стан, зміни та інші психологічні явища і процеси, що відбуваються в людини упродовж навчання. Психологічний зміст навчання характеризується вченими у таких питаннях: навчіння, учіння, навчання та їх взаємозв'язки; учіння як діяльність; учіння як вид пізнавальної діяльності; види навчіння і види учіння; структура учіння тощо.

У процесі освітньої еволюції розуміння категорії навчання змінилося: від об'єктного передавання «зун» (знань, умінь, навичок), що тотожне нині частіше вживаному терміну «викладання» і має в своїй основі односторонні педагогічні впливи – до системного наповнення.

За генетичним визначенням «навчання» як об'єкт є підсистемою освіти, тому що освіта – це більш загальне явище, в неї входять окрім навчання і багато інших підсистем: виховання в одній системоутворюючій площині; сукупність ціннісних характеристик; інституціональні освітні підсистеми; множина різнопрофільних освітньо-кваліфікаційних рівнів та ін. Освіта в своєму розвитку створила різні системи навчання: у період середньовіччя – це індивідуально-групова модель, у XVI-XVII ст. виникла класно-урочна школа, у XVIII ст. – система взаємного навчання або белл-ланкастерська, у XX ст. – модель індивідуалізованого навчання (дальтон-план), радянська школа лабораторно-бригадного типу, «план Трампа» (у США), метод проектів тощо.

Класичне визначення дає видову відмінність явища: навчання – це соціальна система, яка у цілеспрямованому двосторонньому процесі взаємодії його учасників забезпечує пізнання світу. *Контекстуальне визначення* навчання поставимо у рамки вищої освіти на предметний рівень освітньої ієрархії: навчання – це активна освітня взаємодія його учасників, спрямована на набуття професійної компетентності студентів ВНЗ. *Операційне визначення* дозволяє дати таку характеристику: навчання студентів у ВНЗ – активна суб'єктна діяльність, що забезпечує соціальний розвиток як особистостей, розкриття і зростання їх потен-

ційних можливостей у процесі професійного становлення.

Оскільки навчання є складним явищем, є динамічно рухомих процесом з розгалуженням на під-процеси, то, безперечно, має нелінійну структуру, своє внутрішнє і зовнішнє середовище. Без структурування неможливе пізнання і осмислення складних явищ, тож і вивчення системи навчання може відбуватися з розкладанням його на складові компоненти, на елементи, на фактори впливу тощо.

Навчання у статично-фіксованій дійсності має власну структуру. Системний підхід дозволяє визначити такі елементи (рис. 1): студент як центральний суб'єкт навчання, викладач як рівноправний суб'єкт навчання та зміст навчання, без чого неможливе існування самої категорії навчання, навіть за відсутності другого суб'єкту – викладача. Учасники освітньої взаємодії працюють над змістом навчання і мають мету донести його або опанувати та, відповідно, досягти очікуваного результату навчити або навчитися.

Рис. 1. Студент і викладач – суб'єкти навчання

У процесуальному аспекті навчання в системі вищої, тобто організованої освіти формулюється як перетворення пропонованого викладачем, ВНЗ або самостійного обраного для вивчення змісту конкретної навчальної дисципліни в усвідомлені чи стійкі мисленнєві конструкції та (або) фізичні рухи студента. Такий підхід характеризує його *двоїсту природу*, адже навчання – це двосторонній процес освітньої взаємодії викладача і студента (студентів).

I. *Навчальна діяльність викладача* є такою, що ґрунтується у стратегічних задачах на науковій функції, в тактично-часовому горизонті на організаційній і методичній його функціях, оперативно реалізується комунікативною функцією на виконання виховної функції. *Викладач – суб'єкт* навчального процесу, який вибудовує навчально-пізнавальне середовище, створює умови для його функціонування, спрямовує мотиваційні впливи на інших учасників – суб'єктів навчання – студентів / студента для досягнення поставлених освітніх цілей і завдань. Завдання викладача – забезпечити доступний виклад змісту знань відповідно до змісту навчання, окреслення студенту шляхів і можливих засобів (або організація) його навчання та спонукання до активного самостійного пошуку знань. Така діяльність викладача

відповідає постановці питань: «навчання *ким?*» – навчання викладачем; «навчання *чого?*» – навчання, скажімо, філології, фаху чи економічних дисциплін; «навчання *кого?*» – навчання студента (студентів). Англomовний відповідник блоку «навчальна діяльність» – це «*teaching*» і означає тривалий у часі процес навчання, що здійснюється викладачем і є складовою його педагогічної діяльності.

II. *Навчальна діяльність студента* (студентів) також має місце і складається з конкретних видів навчальних робіт. Студент, маючи власні цілі і завдання, опановує пропонований зміст навчання, виконуючи визначені види робіт і навчальні завдання, таким чином здійснює навчання, результатом чого стає навченість. *Студент – суб'єкт* навчальної діяльності у разі здійснення свідомого, вмотивованого і активного навчання. Завдання студента – засвоєння суспільних цінностей, розвиток як особистості, набуття професійної компетенції, оволодіння методами самостійного пошуку знань. У такому випадку постановка питання «навчання *ким?*» – маємо пояснення: навчання студентом, «навчання *чиє?*» – навчання студента тощо. І саме на такому шаблі навчальна діяльність має синонімічне значення – учіннєва діяльність або учіння. Понятійний блок «учіннєва діяльність» в англomовній те-

рмінології має аналог «*learning*» – це процес учіння, що здійснюється учнем.

Двоїста сутність навчання як освітньої взаємодії з огляду на гуманістичну парадигму розкриває цей феномен як навчальну діяльність викладача та учіннєву діяльність студента. Кожен з учасників рівноправної освітньої взаємодії здійснює конкретні, притаманні певному суб'єктові навчання види операцій, навчальних робіт і процедур, але, керуючись різнонаправленими цілями, спрямовує цю активну співпрацю на розвиток потенційних можливостей студента на шляху його соціального розвитку й набуття професійної компетентності. Отже, центральним суб'єктом навчання, довкола якого будується навчально-пізнавальне середовище у ВНЗ, є студент (див. рис. 1).

Як і будь-яка діяльність, учіннєва діяльність підпорядкована досягненню певних, заздалегідь визначених цілей. Звичайно, це освітні цілі. У процесі учіння кожна людина має одночасно вчитися навчатися. Основним завданням такого підходу до освіти є розвиток здатностей студента для здобуття різнопрофільних знань.

Учіння у загальнопсихологічному розумінні – це цілеспрямоване засвоєння знань, а також умінь і навичок з метою наступного використання їх у подальшому житті, у практичній діяльності [3]. Учіння виступає у формі інтелектуальних або фізичних дій і є притаманною для людини діяльністю.

Ефективність учіннєвої діяльності залежить від множини чинників. Л. Б. Ітельсон обґрунтовує успішне учіння як «попутне научіння», що має місце в активному навчальному середовищі, та гностичні засади учіннєвої діяльності [4].

Головною ознакою учіння є свідоме бажання людини опанувати певні знання (конкретного або не визначеного типу та обсягу), набути вмінь і навичок, досягнути заданої форми поведінки, здійснювати намічений вид діяльності тощо. Учені-психологи наголошують на тому, що інтелектуального характеру набуває «більш пізнє учіння» – по суті «вторинне», яке здійснюється за рахунок внутрішніх психічних сил. Погодимось, що така діяльність може мати місце за умови її вмотивованості.

Так, у вищому навчальному закладі в навчанні студентів відбуваються два паралельних процеси: на одному рівні – оволодіння навчальним матеріалом, на іншому, більш високому – максимальний розвиток здібностей до учіннєвої діяльності для використання набутого досвіду в майбутньому у професійній діяльності. Сучасне людинознавство розкрило «подвійну петлю» (подвійний цикл) у навчальному процесі [12], так і в учінні можна було б охарак-

теризувати активність його процесів: на *другому, вищому витку* систематизуються здобутки *першого, змістового витка*, тобто попередні освітні результати-досягнення виступають (серед іншого) як засіб вирішення наступних, більш складних задач [2].

Визначальною ознакою учіння є цільова орієнтація. Уміння людини ставити досяжні цілі та спрямовувати свою діяльність на досягнення нового простору знань і набувати компетенцій у процесі учіння свідчить про його (її) суб'єктний характер. Учіння в концепції вчитися впродовж життя являє собою постійний процес використання людиною свого розуму в самоорганізації власного досвіду, побудові його як упорядкованої системи набутих умінь, навичок, якостей, що відповідає на вимогу життєвій реальності [2], існуючим соціально-економічним і суспільно-культурним відносинам.

З вищезазначеного виходить й інша *суттєва ознака учіння* – набуття нового знання під час учіннєвої діяльності. І. І. Ільєсов розглядає процес учіння як різновид набуття людиною досвіду та доводить, що учіння і є перетворенням «власного досвіду за допомогою соціально вироблених знань» [5]. Та, можливо, стає обґрунтованим таке формулювання: «навчання – це учіння *eff*» (Education for the Future).

Отже, учіння є багатоаспектною, міждисциплінарною проблемою і відповідно може розглядатися з позицій різних наук: фізіології, психології, соціології, філософії (гносеології, логіки), аксіології, кібернетики, педагогіки тощо [3]. Багатосторонність змісту поняття «учіння» та багатоманітність учіннєвої діяльності обумовлені суб'єктними відносинами, що мають місце в навчальному середовищі.

Разом із тим варто вказати і на існуючу в літературі неоднозначність трактувань та певні застереження щодо предмету цієї статті. Так, автори рекомендованого для навчання майбутніх педагогів посібника [7], приділяючи значну увагу питанню учіння доходять висновку, що «поняття учіння та учбова діяльність не є тотожними. Учбова діяльність є однією з форм учіння». Ці та інші матеріали свідчать про недостатнє вивчення окресленої проблематики і спонукають до подальших досліджень.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що навчання є багатоаспектною категорією. Структурування навчання (навчальної діяльності) дає підстави виділити учіння (учіннєву діяльність) як частину цього процесу і системи. Походження поняття «учіннєва діяльність» [1] проглядаємо від самого суб'єкта учіння – учня, тобто того, хто вчиться / навчається. Але суттєвим є розуміння учіннєвої дія-

льності як такої, що відбувається з суб'єктно-активної позиції студента. Саме такий підхід дає підставу стверджувати, що учіння у вищій школі ґрунтується на суб'єкт-суб'єктній взає-

модії (або навпаки: за умов організації суб'єкт-суб'єктних відносин у навчально-виховному процесі студенти здійснюють учіннєву діяльність).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Балл Г. О.* Методологічні засади використання і вдосконалювання людинознавчої термінології / Г. О. Балл // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. праць «Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету». – Вип. 38. – Рівне : РДГУ, 2007. – С. 4-8.
2. *Гусинский Н. Э.* Введение в философию образования : учебн. пособ. / Н. Э. Гусинский, Ю. И. Турчанинова. – М. : Логос, 2003. – 248 с.
3. *Зимняя И. А.* Педагогическая психология : учебник / И. А. Зимняя. – М. : Логос, 2004. – 384 с. – (Новая университетская библиотека).
4. *Ительсон Л. Б.* Лекции по современным проблемам психологии обучения / Л. Б. Ительсон. – Владимир : [б.в.], 1972. – 264 с.
5. *Ильясов И. И.* Структура и формирование процесса учения [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание научн. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / И. И. Ильясов. – М., 1988. – Режим доступа : <http://childpsy.ru/dissertations/id/18600.php>.
6. *Краевский В. В.* Общие основы педагогики : учебник / В. В. Краевский – М. : Академия, 2008. – 256 с.
7. *Скрипченко О. В.* Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. / Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. – К. : Каравела, 2008. – 400 с. – (Серія вища освіта України).
8. *Слепкань З. І.* Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі : навч. посіб. / З. І. Слепкань. – К. : Вища школа, 2005. – 239 с.
9. *Фомичева И. Г.* Философия образования: Некоторые подходы к проблеме / И. Г. Фомичева. – Новосибирск : Сиб. отд. РАН, 2003. – 144 с.
10. *Цукерман Г. А.* Совместная учебная деятельность как основа формирования умения учиться [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание научн. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / Г. А. Цукерман. – М., 1992. – Режим доступа : <http://childpsy.ru/dissertations/id/20036.php>.
11. *Шаров А. С.* Процесс и структура учения студентов в высшей школе [Электронный ресурс] / А. С. Шаров // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – 2006. – Режим доступа : <http://www.omsk.edu/article/vestnik-omgru-76.pdf>.
12. *Argyris C.* Teaching Smart People How to Learn [Electronic resource] / C. Argyris. // Harvard Business Review. – 1991. – Vol. 69. – May. – June. – Issue 3. – URL : <http://www.soules.ca/argyris.html>.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2011 р.

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Б. А. Сусь

професор, доктор педагогічних наук

А. І. Міночкін

доктор технічних наук,

начальник Військового інституту телекомунікації та інформатизації

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

О.Б. Кравченко

De Soto High School, located in Gainesville, USA

У статті показано, що підвищити ефективність лекційного заняття можна шляхом включення студента в самостійну роботу під час лекції. Розроблена технологія проведення лекційного заняття. Студенти протягом першої години читають надрукований текст лекції. Відбувається самостійна розумова діяльність і процес сприйняття навчального матеріалу. Під час другої години навчальний матеріал викладається лектором. Студенти слухають. Їм не потрібно конспектувати, оскільки вже мають роздрукований і первинно опрацьований текст лекції. Лектор використовує мультимедійні засоби і комп'ютерні технології для пояснення прочитаного студентами. На завершення студенти мають завдання ще раз самостійно опрацювати матеріал в позааудиторний час і зробити короткий конспект. Контроль самостійної роботи у підсумку здійснюється через колоквиум, який проводиться по конспекту. Активізація самостійної роботи студентів під час лекційних занять значно підвищує ефективність сприйняття навчального матеріалу.

Ключові слова: організація самостійної роботи студентів, лекційні заняття.

Участь України в Болонському процесі вимагає суттєвого реформування традиційної системи освіти. У вищій школі акцент робиться на самостійну роботу студентів і передбачається, що на це відводиться біля половини навчального часу. У зв'язку з комп'ютеризацією навчального процесу необхідні корективи усій системі організації навчання, аудиторних і особливо лекційних занять в плані самостійної роботи. Однак саме поняття «самостійна робота студента» потребує конкретизації.

Під поняттям «самостійна робота» переважно розуміють позааудиторну навчальну діяльність студента, проте таке трактування не можна вважати точним. Дійсно, позааудиторна робота значною мірою є самостійною, але самостійна навчальна діяльність можлива також на аудиторних заняттях – практичних, лабораторних і навіть на лекціях. Найсуттєвішою ознакою самостійної роботи студента є самостійна розумова діяльність, яка може бути при всіх формах занять. Ефективність самостійної навчальної роботи обґрунтована в роботі. Однак значно більші можливості для самостійної навчальної діяльності відкриває комп'ютеризація навчального процесу. Нами розроблена методика проведення лекційних занять, яка базується на самостійній роботі студента з використанням

комп'ютерних технологій.

На лекційні заняття навчальним планом відводиться приблизно половина навчального часу. Такий підхід можна вважати цілком виправданим, оскільки лекція – та форма занять, яка забезпечує змістову частину навчального процесу, дає можливість передачі студентові спеціально відібраної викладачем актуальної інформації у найбільш оптимальній формі. Традиційно студент під час лекції коротко записував цю інформацію, тобто конспектував. Роль конспекта в процесі навчання мала дуже важливе значення, тому що це були тільки навчальний матеріал і конкретна програма навчання для студента, але також відповідний спосіб мислення і аргументації навчального матеріалу. Однак поряд із цими перевагами лекційна форма навчання мала суттєві недоліки. Справа в тому, що студент під час лекції повинен був виконувати одночасно різні види роботи – слухати лектора, сприймати інформацію і записувати її в конспект. А в психології, педагогіці і просто з досвіду добре відомо, що одночасно якісно виконувати декілька робіт неможливо. І найсуттєвіше, що під час традиційної лекції значно обмежена можливість самостійної роботи студента, оскільки під час лекції і конспектування його розумова діяльність є керованою і тому значною мірою пасивною.

вною. Саме через таке пасивне сприйняття інформації під час лекції в пам'яті студента після разового прослуховування, як показують дослідження, залишається не більше 20 % інформації. Підвищити ефективність лекційного заняття можна шляхом активізації самостійної розумової діяльності студента. Такі можливості є і вони особливо перспективні з використанням комп'ютерних технологій. Нами розроблена технологія проведення лекційного заняття на основі активного включення студента в самостійну роботу над навчальним матеріалом під час заняття. Організація такої навчальної діяльності складається з трьох етапів.

Під час *першого етапу* студенти протягом першої години заняття читають надрукований текст лекції, намагаються вникнути у зміст, розібратися в доведеннях тощо. Як показує досвід, протягом 45 хвилин студент 2-3 рази уважно перечитує текст і вже має певні уявлення про його зміст. Важливо, що за цей час відбувається процес сприйняття навчального матеріалу. Викладач присутній під час цієї роботи, індивідуально допомагає з'ясувати питання формального чи технічного характеру, які виникають у студентів. Таким чином відбувається самостійна робота студента як результат самостійної розумової діяльності. Звичайно, що на цьому етапі студент повністю не засвоює лекційного матеріалу, особливо, якщо він має проблемний характер. Тому під час другої години заняття відбувається виклад навчального матеріалу лектором.

Особливість *другого етапу* в тому, що студентам не потрібно конспектувати – у них вже є роздрукований текст лекції, який вони вже первинно опрацювали. У зв'язку з цим лектор має можливість подавати матеріал в дещо прискореному темпі. Більше того – виклад може бути емоційним, чого не може дозволити собі лектор на традиційній лекції, бо тоді студенти слухають, але перестають конспектувати. Лектор також має всі можливості для демонстрації у відеозапису фізичних явищ чи процесів, модельного експерименту, ілюстрації за допомогою анімації, демонстрації фільмів тощо.

На *третьому етапі* студенти мають завдання ще раз опрацювати матеріал в позааудиторний час і самостійно зробити короткий конспект. Контроль самостійної роботи над матеріалом на третьому етапі і в підсумку здійснюється через колоквиум, який проводиться таким чином, що студент по складеному ним конспекту пояснює те чи інше питання, виявляє розуміння законів, формул. Колоквиум оцінюється значною кількістю балів (напри-

клад, кожна лекція – 5 чи менше балів). Складає колоквиум студент тоді, коли вважає за можливе. Розмова по конспекту не потребує багато часу і може відбуватись на практичних, лабораторних заняттях або під час консультацій.

Для забезпечення самостійної роботи нами розроблені і видані в паперовому варіанті навчальні посібники з усіма текстами лекцій. Більше того, створені електронні варіанти посібників, які є ідентичними до паперових. Електронні посібники розміщуються в інтернеті і до них мають вільний доступ студенти:

<http://zitf.kpi.ua>

Особливість електронного посібника в тому, що він не просто відтворює паперовий варіант, а значно багатший за нього, оскільки містить електронні додатки. На рис. 1 показано одну зі сторінок навчального посібника «Коливання і хвилі», на полях якої розміщені символи гіперпосилань.

Різні типи гіперпосилань представлені на рис. 2. Навівши курсор на відповідне гіперпосилання, студент має можливість побачити демонстрації фізичних явищ у відеозапису, анімаційне представлення фізичного процесу, послідовний і наочний розгляд складних математичних доведень, інформацію про вчених, відеофільми і т. п. На рис. 3 показані три послідовні кадри анімаційного представлення дифракції світлового променя на вузькій щілині як явища інтерференції, коли джерелами є гострі краї перешкоди.

Нами регулярно проводилось анонімне опитування кожного студента на предмет того, як він зрозумів матеріал – «добре», «задовільно», «слабо». виявилось, що при традиційному проведенні лекційних занять в потоці із 70 осіб розподіл самооцінок має такий характер (усереднені дані).

Таблиця 1

Традиційна лекція			
Як зрозумів матеріал	Добре	Задовільно	Слабо
Кількість студентів	15	20	35

Таблиця 2

Лекція із самостійною роботою студентів			
Як зрозумів матеріал	Добре	Задовільно	Слабо
Кількість студентів	15	20	35

Як видно з порівняння, самостійна робота студентів над навчальним матеріалом під час лекції помітно сприяє підвищенню ефективності навчання.

Експрес-контроль, який проводився систематично, також показав, що знання студентів, які працювали за запропонованою методикою, значно вищі, ніж при традиційному проведенні лекційних занять, і добре корелюють з

наведеними даними.

Таким чином, проведення лекційних занять з організацією самостійної роботи студентів під час занять над готовими текстами лекцій в умовах комп'ютеризації показало можливість значної активізації навчального процесу.

1. Складання однаково напрямлених гармонічних коливань з рівними частотами

Прикладом участі тіла в двох коливаннях може бути коливання пружинного маятника, в якого коливається точка підвісу (наприклад, пружинний маятник коливається в каюті корабля, який коливається на хвилях, рис. 2.1). В результаті коливання кульки масою m виявиться складним. Знайдемо закономірності такого коливання.

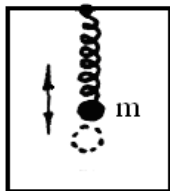

Рис. 2.1

Розглянемо найпростіший випадок, коли точка (чи якась фізична величина) бере участь у двох гармонічних коливаннях однакового напрямку і частоти:

$$\begin{aligned} x_1 &= A_1 \cos(\omega t + \psi_1); \\ x_2 &= A_2 \cos(\omega t + \psi_2). \end{aligned} \quad (1)$$

Зобразимо ці коливання за допомогою векторів \vec{A}_1 і \vec{A}_2 на площині (рис. 2.2).

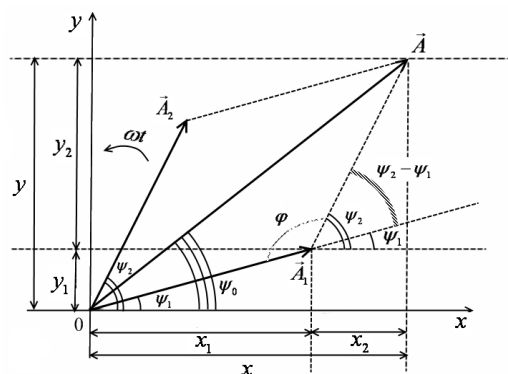

Рис. 2.2

Рис. 1. Одна зі сторінок навчального посібника «Коливання і хвилі»

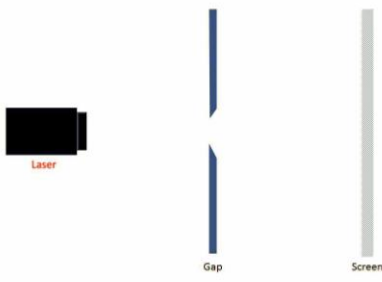

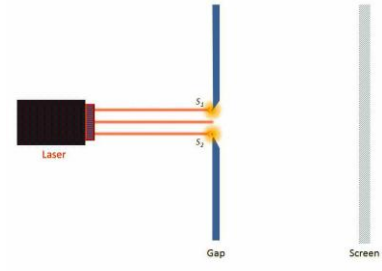

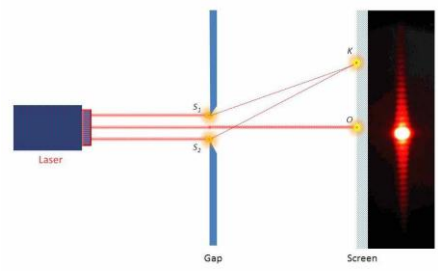
Історична довідка		
Ілюстрація, фото, рисунок	 рис.1	
Анімація		a
Довідкові матеріали, енциклопедія		
Демонстрація		
Біографічні відомості		b
Виведення формул		ДИФРАКЦІЯ=ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ DIFFRACTION=INTERFERENCE
Відеофільм		
		c

Рис. 2. Різні типи гіперпосилань

Рис. 3. Послідовні кадри анімаційного представлення

Стаття надійшла до редакції 31.11.2011 р.

THE IMPLEMENTATION OF INTERACTIVE-LEARNING THEORY BY MEANS OF MULTIMEDIA PRESENTATIONS IN THE FOREIGN LANGUAGE TEACHING PROCESS

M. A. Tyschenko

assistant

National Technical University of Ukraine «KPI»

The paper describes the advantages and disadvantages of using modern multimedia resources in the foreign language teaching process. It considers whether multimedia presentation as a collaborative tool is perceived by students as a positive way to improve learning outcomes. Special attention is devoted to the on-line resources used by students. These resources can increase the level of motivation to learn foreign languages. Also we describe six principles of multimedia design based on several research study findings in modern scientific literature. In this paper the term «multimedia» refers to an educational presentation made using primarily audio and images. Unlike hypertext and web-based instruction the reliance on text is minimized in a multimedia product. The results of the paper show that multimedia has for years been considered high in development potential as a tool for educators. However, the author notices two difficulties: there is still relatively little evidence to support the value of multimedia for enhancing learning and the cost of most multimedia production is still relatively high.

Key words: multimedia, interactive-learning.

Choosing the «right» type of technology, either synchronous or asynchronous, to facilitate learning outcomes is a new challenge as the pace of emerging technologies increases and diversifies. Teachers are encouraged to design courses that require collaboration in on-line learning communities to facilitate the development of higher order thinking skills for life long learning. It is therefore important to gather evidence of the kinds of opportunities afforded to students and whether the students themselves endorse collaborative tools (e.g., multimedia presentations) as a legitimate method of assisting in their learning. The paper considers whether multimedia presentation as a collaborative tool is perceived by students as a positive way to improve learning outcomes.

Multimedia can be defined in a variety of ways, but in this paper the term «multimedia» refers to an educational presentation made using primarily audio and images. Unlike hypertext and web-based instruction, for example, the reliance on text is minimized in a multimedia product. While multimedia has for years been considered high in «development potential» as a tool for educators, we should notice two difficulties: there is still relatively little evidence to support the value of multimedia for enhancing learning and the cost of most multimedia production is still relatively high. Another drawback is the problem of integrating technology into a regular content-driven course. These issues are especially relevant in Ukrainian higher educational establishments.

One of the main sources of scientific evidence supporting multimedia learning is Mayer's body of research [6, 38-41]. In Multimedia Learning Richard E. Mayer proposed six principles of multimedia design based on several research study findings. These guidelines could easily be collapsed and re-organized into six key categories:

- integration – sums up research that indicates that audio/text need to be highly integrated with the images used;
- parsimony – indicates that there is better learning when extraneous words, sounds and pictures are excluded;
- narration – indicates that learning is better when words are presented as narration rather than as text;
- individual differences – indicates that learning is better if the target audience has low-prior knowledge of the content field and that they have high spatial ability;
- personalization – suggests that students work harder at learning when they feel involved with the presentation. For example, one study [7, 389-392] found personalization could be achieved simply by the narrator using a conversational style of voice rather than relying on a third-person voice;
- interactivity – tentatively suggests students learn better when they can control the pace of the presentation.

Just as Richard E. Mayer found that products adhering to the six design principles led to

increased retention and transfer of knowledge, so it was reasonable to infer that if student-generated products (e.g., Microsoft PowerPoint presentations) were made using many of these same principles then learning was also likely to be enhanced.

A second theoretical lens was framed by the work of C.A. Benware and E.L. Deci on active-learning. They hypothesized that «learning material to teach it will lead to enhanced learning and to a more positive emotional tone than learning material to be tested on it, even when the amount of exposure to the material being learned is the same» [1, 270-272]. In turn, Benware and Deci built their study upon the theoretical approaches of J. Bruner [3, 72-75] and C. Rogers [9, 116-118] who both suggested that students learn better if the content of the instruction is useful for a task they are undertaking. The «activity» would, in turn, result in a fuller engagement of the material. The logic behind this line of thinking is straightforward: students approach the material with the anticipation of using it, so they become more fully involved.

Benware and Deci's research, as well as the subsequent research of others, has indicated that active-learning approaches can be quite effective (J. Brophy, J. Alleman, Y. Kafai, M. Mitchell). More recently, H. Marks provided evidence that suggests authentic instructional work in general may lead to higher levels of student engagement [5, 36-39]. By requiring students to make multimedia products, educators may have the opportunity to explore, and make something, out of their investigation into critical theories and the applications of those theories. This approach could be called an academic studio learning environment. The notion of an academic studio is a specific implementation of the more general category of active-learning environments.

Design-based research is seen as being highly iterative where the «primary goal for a design experiment is to improve the initial design by testing and revising conjectures as informed by ongoing analysis of both the students' reasoning and the learning environment» [2, 19-23]. The framework for the content analysis was based on Mayer's multimedia design principles and Benware & Deci's active-learning theory. How would student products and student reports «fit» with these two frameworks? The content analysis also looked for additional patterns of behavior that seemed not to be captured by either of these theoretical frameworks. The quality and effectiveness of student products could be largely explained by parsimony. Usually student audio tracks are fairly parsimonious, but there is great variance in how students use images. In some student products images are too often used as «filler» whereas in other products every image

seems necessary. Students may notice that the assignments forced them to distill the essence of a theory to communicate it clearly and effectively in a multimedia format. Student's opinion is that the simple act of recording an audio script solidifies his/her understanding of the content, that even five months after the courses ended many of students still remembered and can discuss their presentations fluently. This narration principle is a non-issue since all students have to use audio narration. Students typically use some text (such as text in a heading) in their products, but always in a manner that supported the audio.

Richard E. Mayer uses the term «individual differences» to indicate that the target audience benefiting the most from multimedia presentations will be those who have low prior-knowledge of the content area and those who have high spatial ability [6, 18-22]. Also he uses the term «personalization» to refer to the use of a first or second-person voice in the narration. Every student's product, such as typical multimedia presentation, has this basic level of personalization. However, a surprising result of these initial multimedia products is that they seemed to encourage students to make very personal connections with the academic material.

To some degree the personalization factor seemed to be in conflict with the parsimony factor. Specifically students have a strong tendency to first create a «context» in their products. This could be a professional context (such as something that typically may occur in their own classrooms) or a personal context (such as an event that actually happened in their lives). This initial setting of a context certainly makes the products more personalized, but not necessarily parsimonious. Nonetheless, it is the setting of such a context that tended to «hook» viewers and get them engaged.

Benware and Deci's active-learning principle predicts that students will become more engaged with the learning material. It is important for students that they learn from each other's work [1, 147-149]. Such theme as «engagement» seems to be directly related to increasing students' motivation. In addition, most students think the creation of multimedia products encourage them to use higher levels of creativity than they would be employed in a paper-based product. This implicit encouragement to use their creativity seemed to result in a higher level of student motivation to learn.

The student products and reactions to the multimedia assignments are very positive. These initial explorations into using multimedia within regular content-driven courses is encouraging enough that the teacher is now incorporating multimedia projects into all of his courses nowadays.

Multimedia projects need to be suitably ambiguous in terms of the conceptual challenge student's face. However, it is clear that there is too much «technical ambiguity» that trips up the students who have a relatively low level of computer skills. In the future students will be provided with a ready-made slideshow template that has some key technical decisions already «completed» so that students can focus on multimedia storytelling. Hopefully this will provide novice computer users with an easier way to start developing their multimedia presentations.

Students certainly understand the need for visual and audio integration on a conceptual level. However, some initially floundered with how to be pragmatically organized so their products are integrated without too much wasted time.

The major quandary left from this initial exploration was that of the seemingly conflicting roles of parsimony and personalization. Mayer's definition of personalization was narrow with the focus being on using a conversational style. Furthermore, his conception of parsimony would seem to preclude any personalization beyond the simple technique of using the first or second-person voice. It is important to understand that Mayer's research is focused on presentations of simple science-based systems that tend to be two minutes or less in duration. In contrast, students' presentations tended to be much longer (approximately seven minutes) and cover content that was typically more complicated than that used in Mayer's studies. It may be that when the content is richer, and the presentation length sig-

nificantly longer, the concepts of parsimony and personalization need to be slightly redefined.

An alternative approach to defining parsimony may be that a «streamlined» presentation should not include «irrelevant details». Similarly it may be worthwhile to view personalization as the ability to create an «emotional connection» with the viewer. When working with more complex material, these slightly expanded definitions may better serve as helpful guidelines for creating effective multimedia presentations. In future explorations, however, more attention will need to be given to helping students focus on the essential role parsimony (especially with regards to images) plays in creating an excellent product.

The challenge to create effective multimedia products about academic topics appeared to result in students thinking carefully about the effective design of multimedia learning experiences as well as leading them to a higher level of engagement with their learning. Both of these findings are indicators of an increased level of student learning compared to previous text-based versions of the same course. Yet how far, really, can an academic studio approach be used with effectiveness in higher education? For students who are also educators there is a natural fit as the multimedia products challenged them to think more deeply about what it means to learn and how to communicate effectively. Student-generated multimedia products may be a viable way to increase student engagement within a fairly wide range of academic disciplines where the primary emphasis is on the integration and critical synthesis of course content.

REFERENCES

1. *Benware C.A., Deci E.L.* Quality of learning with an active versus passive motivational set / C.A.Benware, E.L.Deci // *American Educational Research Journal*. – 2009. – № 21 (4).
2. *Brophy J., Alleman J.* Activities as instructional tools: A framework for analysis and evaluation / J. Brophy, J. Alleman // *Educational Researcher*. – 2008. – № 20 (2).
3. *Bruner J.* *Toward a theory of instruction* / J. Bruner. – Harvard University Press, 2003. – 284 p.
4. *Ellis T.* Multimedia enhanced educational products as a tool to promote critical thinking in students / T. Ellis // *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*. – 2010. – № 10 (2).
5. *Marks H.* Student engagement in instructional activity / H. Marks // *American Educational Research Journal*. – 2010. – № 37 (1).
6. *Mayer R.* *Multimedia learning* / R. Mayer. – Cambridge University Press, 2006. – 179 p.
7. *Moreno R., Mayer R.E.* Engaging students in active learning: The case for personalized multimedia / R. Moreno, R.E. Mayer // *Journal of Educational Psychology*. – 2009. – № 92.
8. *Moursund D.* Will new teachers be prepared to teach in a digital age? / D. Moursund // *Society for Technology in Education*. – 2006. – № 18 (2).
9. *Rogers C.* *Motivation to learn: Integrating theory and practice* / C. Rogers. – Allyn and Bacon Publ., 2009. – 163 p.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011 р.